

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Яковенко Сергій Анатолійович

УДК 316.362:[323.3:63-051(=161.2)]:613.88]”18/19”(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ СЕЛЯНСЬКІЙ СІМ'І
ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (XIX – ПЕРША ЧВЕРТЬ XX СТОЛІТТЯ)

011 – Освітні, педагогічні науки

Подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на джерело

_____ С. А. Яковенко

Науковий керівник:
Окольнича Тетяна Володимирівна,
доктор педагогічних наук, професор

АНОТАЦІЇ

Яковенко С. А. «Виховання дітей в українській селянській сім'ї Херсонської губернії (XIX – перша чверть XX століття)». – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 011 – Освітні, педагогічні науки. – Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка. – Кропивницький, 2024.

У дисертації, на основі історико-педагогічного аналізу узагальнено традиції і досвід виховання дітей в українській селянській сім'ї Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст.; охарактеризовано зміст, форми, методи й засоби виховання підростаючого покоління з урахуванням соціально-економічного, етнорегіонального, соціокультурного розвитку краю.

У роботі, на підставі комплексного вивчення різнопланових джерел XIX – першої чверті XX ст., історичних, історико-педагогічних матеріалів досліджено досвід виховання дітей у селянській сім'ї Херсонської губернії протягом XIX – першої чверті XX ст.; вивчено динаміку розвитку селянської сім'ї краю та вплив регіональної народної традиції на специфіку виховання у родині; досвід виховання селянських дітей регіону з урахуванням статево-вікової стратифікації традиційного суспільства, схарактеризовано зміст і напрями виховання дітей на різних вікових періодах їх життя (мала дитина – від народження до 7 років; отроки – від 7 до 14 років).

Уточнено: чинники впливу на становлення інституту сім'ї в Херсонській губернії; значення батьків у процесі соціалізації селянської дитини; сутність обрядових дій охоронного призначення; особливості спілкування дітей різної статі.

Розширено наукове знання щодо існуючих у XIX – першій чверті XX ст. історичних форм, методів, прийомів, засобів виховання дітей у батьківському домі.

Подальшого розвитку набула систематизація ідей вітчизняних науковців щодо специфіки сімейного виховання у традиційній родині.

У науковий обіг уведено нові та маловідомі факти, етнографічні матеріали та архівні джерела, що розкривають специфіку виховання дітей в Херсонській губернії в XIX – першій чверті XX ст.

Хронологічні межі дослідження – XIX – перша чверть XX ст. – визначаються часом існування Херсонської губернії (1802–1921 рр.), що збігається з часовими межами функціонування традиційного суспільства на пізньому етапі його історичного розвитку. Вибір нижньої межі – 1803 р. – визначається Указом № 20760 від 15 травня 1803 р. про створення Херсонської губернії, який ознаменував початок активного її заселення, що зумовило особливості становлення інституту сім'ї, сімейного виховання в регіоні; та зумовлено інтенсифікацією процесу вивчення звичаїв, культури і побуту української селянської родини у своїх традиційних ознаках в доіндустріальному суспільстві, що відобразилося в інтенсивному накопиченні народознавчих праць. Верхня хронологічна межа дослідження визначається першою чвертю XX ст. Це був час руйнування традиційних структур життєдіяльності селянства під впливом колективізації, індустріалізації. Функції сім'ї набули нового змісту.

Територіальні межі дисертації окреслені відповідно до вітчизняної історіографічної традиції й охоплюють територію Херсонського, Єлисаветградського, Олександрійського, Ананьївського, Одеського, Тираспольського повітів. У 1803 р. губернія була розділена на чотири повіти: Єлисаветградський, Тираспольський, Ольвіопольський і Херсонський. З липня 1806 р. на п'ять: Олександрійський, Єлисаветградський, Ольвіопольський, Тираспольський і Херсонський. У 1825 р. з частин Херсонського і Тираспольського повітів було створено Одеський повіт. У 1828 р. Ольвіопольський і Єлисаветградський повіти були скасовані і на їх основі створено Бобринецький повіт. У 1834 р. Тираспольський повіт був розділений на дві частини і створений новий Ананьївський повіт. У 1865 р. управління Бобринецького повіту перенесено до Єлисаветграду та повіт перейменовано в Єлисаветградський.

Відносно сучасного адміністративно-територіального поділу України територіальні межі збігаються з кордонами Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Херсонської областей.

Вивчення зазначеної проблеми стало можливим за рахунок вивчення історіографії та джерельної бази дослідження, адже існує досить велика кількість вітчизняних етнографічних джерел, які висвітлюють зміст, шляхи, засоби родинної педагогіки. Їх комплексне вивчення, аналіз та узагальнення дозволили визначити мету (виховання корисної для сім'ї та громади особистості, формування прагнення до забезпечення родини життєвоважливими ресурсами), зміст (підготовка молодого покоління до активної участі у трудовому, суспільному та духовному житті) та завдання виховання дітей в сім'ї Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст. (піклування про фізичний розвиток та здоров'я дитини, передання трудових знань, умінь, навичок, привчання до ведення та організації домашнього побуту, забезпечення обізнаності в певному ремеслі чи промислі, формування духовного світу дітей), що реалізовувались на різних вікових періодах життя дитини.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що узагальнені та систематизовані дані, здобуті в процесі дослідження, можуть стати основою для підготовки нових історико-педагогічних розвідок.

Матеріали, зміст та висновки роботи допоможуть об'єктивно підійти до розв'язання сучасних проблем сімейного виховання, а також бути корисними при виданні навчально-методичних посібників, підручників, хрестоматій з історії вітчизняної педагогіки, розробленні лекційних курсів з історії педагогіки, соціальної педагогіки та соціальної історії України у процесі фахової підготовки студентів психолого-педагогічних спеціальностей закладів вищої освіти.

Одержані емпіричні дані, їх систематизація й педагогічна інтерпретація можуть бути також використані у діяльності інститутів післядипломної

педагогічної освіти, закладів позашкільної освіти, громадських товариств та об'єднань.

Ключові слова: Херсонська губернія, селянська сім'я, виховання, традиційне суспільство, статево-вікова стратифікація, гендерна роль, малі діти, отроки.

Yakovenko S. A. Upbringing children in a Ukrainian peasant family of the Kherson province (XIX – First Quarter of the XX Century). – Qualification scientific work on the rights of a manuscript. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 011 – Educational, Pedagogical Sciences. – Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University. – Kropyvnytskyi, 2024.

In the dissertation, on the basis of historical and pedagogical analysis, the traditions and experience of raising children in the Ukrainian peasant family of the Kherson province of the 19th - the first quarter of the 20th century are summarized; the content, forms, methods and ways of educating the younger generation on the basis of the socio-economic, ethno-regional, socio-cultural development of the region are characterized.

In the work, based on a comprehensive study of various sources of the 19th - the first quarter of the 20th centuries; the experience of raising children in a peasant family of the Kherson province during the 19th – the first quarter of the 20th centuries was investigated using historical, historical and pedagogical materials; the dynamics of the development of the peasant family of the region and the influence of the regional folk tradition on the specifics of upbringing in the family were studied; the experience of raising peasant children of the region, taking into account the gender-age stratification of traditional society, the content and directions of raising children at different age periods of their lives (small child – from birth to 7 years; youth – from 7 to 14 years) were characterized.

Clarified: factors of influence on the formation of the institution of the family in the Kherson province; the importance of parents in the process of socialization of a peasant child; the essence of ceremonial actions for security purposes; communication features of children of different sexes.

Scientific knowledge about the existing historical forms, methods, techniques, and means of raising children in the parental home in the 19th and the first quarter of the 20th centuries has been expanded.

The systematization of the ideas of domestic scientists on the specifics of family upbringing in a traditional family was further developed.

New and little-known facts, ethnographic materials and archival sources revealing the specifics of raising children in the Kherson province in the 19th and the first quarter of the 20th centuries have been introduced into scientific circulation.

The chronological limits of the study are the 19th and the first quarter of the 20th century; they are determined by the time of existence of the Kherson province (1802–1921), which coincides with the time limits of the functioning of traditional society at the late stage of its historical development. The choice of the lower limit – 1803 – is determined by the Decree № 20760 of May 15, 1803 on the creation of the Kherson province, which marked the beginning of its active settlement, which determined the peculiarities of the formation of the institution of the family, family education in the region; and caused by the intensification of the process of studying the customs, culture and life of the Ukrainian peasant family in its traditional features in the pre-industrial society, which was reflected in the intensive accumulation of ethnographic works. The upper chronological limit of our study is determined by the first quarter of the 20th century. It was a time of destruction of the traditional structures of peasant life under the influence of collectivization and industrialization. The functions of the family acquired a new meaning.

The territorial boundaries of the dissertation are outlined in accordance with the national historiographic tradition and cover the territory of Kherson, Elisavetgrad, Olexandria, Ananyiv, Odesa and Tiraspol counties. In 1803 the province was divided into four counties: Elisavetgrad, Tiraspol, Olviopol and Kherson. From July 1806 to five: Alexandria, Elisavetgrad, Olviopol, Tiraspol and Kherson. In 1825 the Odesa county was created from parts of the Kherson and Tiraspol counties. In 1828, the Olviopol and Elisavetgrad counties were cancelled and Bobrinets county was created on their basis. In 1834, the Tiraspol county was

divided into two parts and a new Ananyevsky county was created. In 1865, the administration of Bobrinetsky county was relocated to Elisavetgrad and the county was renamed Elisavetgradsky.

Regarding the modern administrative-territorial division of Ukraine, the territorial boundaries coincide with the borders of the Kirovohrad, Mykolaiv, Odesa, and Kherson regions.

The study of the mentioned problem became possible due to the study of historiography and the source base of the research, because there is a large number of domestic ethnographic sources that highlight the content, ways, and means of family pedagogy. Their comprehensive study, analysis and generalization made it possible to determine the goal (education of a personality useful for the family and community, the formation of the desire to provide the family with vital resources), the content (training of the young generation for active participation in work, social and spiritual life) and the task of raising children in the family of the Kherson province of the 19th - the first quarter of the 20th century (taking care of the child's physical development and health, transfer of labor knowledge, abilities, skills, getting used to managing and organizing a household, ensuring awareness in a certain craft or industry, forming a spiritual the world of children), which were implemented at different age periods of the child's life. The practical meaning of the obtained results is that the generalized and systematized data obtained in the research process can become the basis for the preparation of new historical-pedagogical investigations.

The materials, content, and conclusions of the work will help to objectively approach the solution of modern problems of family education, as well as be useful in the publication of educational and methodological manuals, textbooks, anthologies on the history of social pedagogy, the development of lecture courses on the history of pedagogy, social pedagogy and social history of Ukraine in the process of professional training of students of psychological and pedagogical specialties of higher education institutions. The obtained empirical data, their systematization and pedagogical interpretation can also be used in the activities of

post-graduate pedagogical education institutes, institutions of extracurricular education, public societies and associations.

Key words: Kherson province, peasant family, upbringing, traditional society, gender-age stratification, gender role, small children, youths.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Окольнича Т. Яковенко С. Закономірності та складові процесу статево-вікового виховання дітей в українській селянській родині Херсонської губернії ХІХ – першої чверті ХХ століття. *Наука і техніка сьогодні* (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Фізико-математичні науки»). Випуск № 12 (12). Київ, 2022. С.138–148.
[https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-12\(12\)-138-147](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-12(12)-138-147)
2. Окольнича Т., Яковенко С. Сім'я та сімейне виховання в Херсонській губернії ХІХ – першої чверті ХХ століття крізь призму соціального та етнорегіонального. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2022. Випуск 205. С. 39–44.
<https://pednauk.cuspu.edu.ua/index.php/pednauk/issue/view/27/36>
DOI:10.36550/2415-7988-2022-1-205-39-43
3. Яковенко С. Виховний ідеал української селянської сім'ї (ХІХ – перша чверть ХХ століття). *Наукові записки* / Ред. кол.: В. Ф. Черкасов, В. В. Радул, Н. С. Савченко та ін. Випуск 200. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2022. С. 76–81.
<https://pednauk.cuspu.edu.ua/index.php/pednauk/issue/view/23/31>
DOI: 10.36550/2415-7988-2022-1-200-34-38
4. Яковенко С. Виховання селянських дітей в українській родині за статевим розмежуванням (Херсонська губернія ХІХ – перша чверть ХХ століття). *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький: Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені

Володимира Винниченка, 2022. Випуск 206. С. 59–65.

<https://pednauk.cuspu.edu.ua/index.php/pednauk/issue/view/28/39>

DOI: 10.36550/2415-7988-2022-1-206-59-65

Статті в закордонних наукових виданнях:

5. Окольніча Т., Яковенко С. Особливості сімейного виховання у селянській родині Центральноукраїнського регіону XIX – першої чверті XX ст. *Innovative solutions in modern science*. Нью-Йорк. № 1(53), 2022. С. 71–79.
DOI:10.26886/2414-634X.7(51)2021.5
6. Shumiatska O., Palamar N., Bilyk R., Yakymenko S., Yakovenko S., Tsybulko L., & Bida O. (2022). The Main Methodological Positions of Educational Institutions in the System of Educational Work of the Modern Information Space. *International Journal of Computer Science and Network Security*, 22(11). P. 272–278. (WOS). http://paper.ijcsns.org/07_book/202211/20221140.pdf
7. Oleksandr Kuchai, Serhii Yakovenko, Tetiana Zorochkina, Tetiana Okolnycha, Iryna Demchenko, Tetiana Kuchai. Problems of Distance Learning in Specialists Training in Modern Terms of The Informative Society During. *IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security*, VOL.21 No.12, December 2021. 143 Manuscript received December 5, 2021. Manuscript revised December 20, 2021. P. 143–148. (WOS).
<https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2021.21.12.21>.

Статті та тези в матеріалах науково-практичних конференцій:

8. Яковенко С. Особливості виховання дітей в українських сім'ях XIX – першої чверті XX століття. *Modern science: innovations and prospects Proceedings of II International Scientific and Practical Conference*. Stockholm, Sweden, 7–9 November, 2021. С. 456–461.
9. Яковенко С. Ігри та забави як засоби статево-вікового виховання селянських дітей Херсонської губернії (XIX – перша чверть XX століття). *The 8th International scientific and practical conference «Modern research in world science»*. (October 29–31, 2022). SPC «Sci-conf.com.ua». Lviv, 2022. С. 664–668.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	12
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	21
1.1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	21
1.2. Сім'я та сімейне виховання крізь призму соціального та етнорегіонального	50
1.3. Інститут шлюбу в українській селянській сім'ї ХІХ – першої чверті ХХ століття	61
Висновки до першого розділу	76
БІБЛІОГРАФІЯ.....	79
РОЗДІЛ 2. ВІКОВІ ПЕРІОДИ У ВИХОВАННІ ДІТЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ СЕЛЯНСЬКІЙ СІМ'І ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ХІХ – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ.....	96
2.1. Виховання малої дитини в українській селянській сім'ї.....	96
2.1.1. Оберігальні народно-педагогічні вірування та обряди, пов'язані з новонародженою дитиною	97
2.1.2. Залучення малої дитини у родину та громаду	106
2.1.3. Піклування сім'ї про фізичний розвиток малої дитини	113
2.2. Виховання отроків у селянській родині	125
2.2.1. Залучення хлопчиків та дівчаток до спільної трудової діяльності ..	126
2.2.2. Фізичне виховання отроків.....	136
2.2.3. Моральне виховання селянських дітей отроцького віку	142
Висновки до другого розділу.....	155
БІБЛІОГРАФІЯ.....	158

РОЗДІЛ 3. СТАТЕВО-ВІКОВИЙ ПІДХІД У ВИХОВАННІ ДІТЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ СЕЛЯНСЬКІЙ РОДИНІ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ХІХ – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ.....	177
3.1. Закономірності та складові процесу виховання дітей відповідно їх статі в українській селянській родині ХІХ – першої чверті ХХ століття	177
3.2. Формування адекватних віку та статі гендерних ролей селянських дітей в активній трудовій діяльності	186
3.3. Ігри, забави, іграшки як засоби статевої диференціації селянських дітей.....	198
Висновки до третього розділу	209
БІБЛІОГРАФІЯ.....	211
ВИСНОВКИ	226
ДОДАТКИ.....	233

ВСТУП

Актуальність дослідження. Удосконалення сучасного історико-педагогічного знання в умовах нових реалій є нагальною необхідністю. Потрібні нові підходи до вирішення історико-педагогічних проблем, які повинні націлити дослідника на розкриття фактів, виявлення таких аспектів проблем, які раніше не були розглянуті.

Серед актуальних проблем розвитку і зміцнення української держави важливе місце посідає засвоєння історичного, традиційного досвіду українського народу в сімейному вихованні. Сім'я була, є і буде осередком суспільних відносин, який постійно розвивається та характеризується багатовекторністю своїх взаємозв'язків та взаємозалежностей.

Доцільність дослідження традицій і досвіду родинного виховання українців визначається існуванням двох протилежних світових тенденцій: зростанням суспільного інтересу до етнічного, намаганням виокремити і зберегти усі здобутки національного межам державності, та тенденцією до глобалізації, що зумовлює потребу оновлення змісту, форм і методів виховання, пошуку адекватних для сучасної соціокультурної ситуації взаємовідносин у межах родини.

Розуміння сутності та особливостей сімейного виховання в українській родині неможливе без урахування регіонального аспекту, зокрема специфіки заселення та господарського освоєння певної території, економічного стану; динаміки розвитку сімейних стосунків; особливостей формування сім'ї та її типу тощо.

Вивчаючи проблему виховання дітей у селянській сім'ї, необхідно виходити з того, що в усі історичні періоди розвитку кожен регіон мав етнічну своєрідність, яка впливала на ментальність і цінності сім'ї.

Регіональний аспект у сімейному вихованні включає в себе кліматичні, економічні, соціальні аспекти певної території; пов'язаний з історичними традиціями, самобутністю та культурою народів, що населяють регіон;

стосується культурологічних особливостей побуту, історії, географії, мови – того, що визначає етнічна спільнота.

Регіональні історико-педагогічні дослідження набувають особливої актуальності та значущості на сучасному етапі у зв'язку з потребою у виробленні нових підходів до дослідження проблем виховання. Окрім того, дослідження питань історії культури в цілому, народної педагогіки вважаємо важливим і необхідним також і в плані об'єктивно існуючих особливостей окремих регіонів, які відрізняються специфікою соціально-педагогічного, економічного і культурного розвитку. У цьому контексті науковий інтерес становить Херсонська губернія ХІХ – першої чверті ХХ ст. – аграрний регіон, переважна більшість населення якого проживала в сільській місцевості, мала власні етнопедагогічні погляди та переконання, що позначилися на специфіці виховання дітей, яка, у свою чергу зумовлювалась способами господарювання та виховними традиціями сім'ї.

Педагогічний дискурс ХІХ – першої чверті ХХ ст. потребує нового прочитання. Саме цей історичний період є надзвичайно плідним дослідницьким полем – це час бурхливих суспільних, політичних, економічних перетворень, що змінювали традиційну українську сім'ю. Виокремлення саме ХІХ – першої чверті ХХ ст. в окремий період історії розвитку педагогічної думки є доцільним з огляду на його культурницький та народницький характер. Саме у цей час педагогічні, культурологічні пошуки педагогів мали етнографічний, етнологічний характер, основною метою яких було збирання, висвітлення й розкриття народної педагогіки – українського фольклору, звичаїв, обрядів, релігійних вірувань, символів, народного мистецтва, дитячих розваг, іграшок тощо.

Проблеми теорії та практики виховання дітей у сім'ї в контексті етнічної складової опосередковано чи фрагментарно розглянуті в працях вітчизняних дослідників А. Говорун, Н. Калініченко, Б. Ковбас, В. Костів, В. Кравець, О. Кравченко, Т. Окольнічої, Г. Постовий, Н. Побірченко, М. Стельмаховича, В. Федяєвої, В. Щербини та ін., які наполягають на думці, що кожен народ має

свої етнодиференційні ознаки, що безпосередньо впливають на специфіку виховання дітей.

Дослідженню процесів соціалізації дітей з урахуванням статеві-вікового символізму і стратифікації у життєдіяльності української селянської родини присвячено наукові доробки А. Забловського, О. Кісь, І. Щербак та ін. У дослідженнях цих авторів наголошено на необхідності врахування етнічної традиції у сфері виховання дітей, у тому числі й у сім'ї.

Водночас, історичні надбання виховання дітей у селянській сім'ї Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст. дотепер не отримали належної уваги з боку науковців. Розгляд практики виховання дітей у сім'ї Херсонської губернії означеного періоду, з її відмінними ознаками функціонування, значно розширить науковий дискурс історії сімейного виховання як на регіональному, так і на загальнодержавному рівні. Це зумовило вибір теми дисертаційного дослідження **«Виховання дітей в українській селянській сім'ї Херсонської губернії (XIX – перша чверть XX століття)»**. Розкриття обраної теми покликане відтворити шляхи, форми, засоби, методи та прийоми соціалізації дитини в селянській сім'ї у XIX – першій чверті XX ст., забезпечити наступність і перспективність урахування етнорегіонального підходу в теорії та практиці сімейного виховання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до науково-дослідної теми кафедри педагогіки та спеціальної освіти Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка «Соціально-професійне становлення особистості» (реєстраційний № 0116U003481). Тему дослідження затверджено на засіданні вченої ради Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (Протокол № 4 від 04 жовтня 2021 р.).

Мета роботи: на основі історико-педагогічного аналізу проаналізувати та узагальнити традиції й досвід виховання дітей в українській селянській сім'ї Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст.; охарактеризувати зміст,

форми, методи й засоби виховання підростаючого покоління з урахуванням соціально-економічного, етнорегіонального, соціокультурного розвитку краю.

Відповідно до мети визначено **завдання дослідження:**

1. Окреслити історіографію та джерельну базу дослідження.
2. Визначити регіональні особливості формування сім'ї Херсонської губернії та їх вплив на виховання дітей у визначених хронологічних межах.
3. Розкрити зміст, форми, методи та засоби сімейного виховання у селянській сім'ї регіону відповідно до основних періодів життя дітей.
4. Схарактеризувати досвід статево-вікового виховання дітей в українській селянській родині Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст.

Об'єкт дослідження – традиційне сімейне виховання Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст.

Предмет дослідження – зміст, форми, методи та засоби виховання дітей у селянській сім'ї Херсонської губернії досліджуваного періоду.

Хронологічні межі дослідження – **XIX – перша чверть XX ст.** – визначаються часом існування Херсонської губернії (1802–1921 рр.), що збігається з часовими межами функціонування традиційного суспільства на пізньому етапі його історичного розвитку. Вибір *нижньої межі* – 1803 р. – визначається Указом № 20760 від 15 травня 1803 р. про створення Херсонської губернії, який ознаменував початок активного її заселення, що зумовило особливості становлення інституту сім'ї, сімейного виховання в регіоні, та зумовлено інтенсифікацією процесу вивчення звичаїв, культури і побуту української селянської родини у своїх традиційних ознаках в доіндустріальному суспільстві, що відобразилося в інтенсивному накопиченні народознавчих праць. *Верхня хронологічна межа* нашого дослідження визначається першою чвертю XX ст. Це був час руйнування традиційних структур життєдіяльності селянства під впливом колективізації, індустріалізації. Функції сім'ї набули нового змісту.

Територіальні межі дисертації окреслені відповідно до вітчизняної історіографічної традиції й охоплюють територію Херсонського, Єлисаветградського, Олександрійського, Ананьївського, Одеського, Тираспольського повітів. У 1803 р. губернія була розділена на чотири повіти: Єлисаветградський, Тираспольський, Ольвіопольський і Херсонський. З липня 1806 р. на п'ять: Олександрійський, Єлисаветградський, Ольвіопольський, Тираспольський і Херсонський. У 1825 р. з частин Херсонського і Тираспольського повітів було створено Одеський повіт. У 1828 р. Ольвіопольський і Єлисаветградський повіти були скасовані і на їх основі створено Бобринецький повіт. У 1834 р. Тираспольський повіт був розділений на дві частини і створений новий Ананьївський повіт. У 1865 р. управління Бобринецького повіту перенесено до Єлисаветграду, а повіт перейменовано в Єлисаветградський.

Відносно сучасного адміністративно-територіального поділу України територіальні межі збігаються з кордонами Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Херсонської областей.

Методи дослідження. Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань у роботі використано методи історико-педагогічного дослідження:

– *загальнонаукові – аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, ретроспекція, порівняння* – для аналітичної обробки джерел дослідження, формування категорійного апарату, висновків та узагальнень;

– порівняльно-історичний метод використано з метою простеження динаміки зміни поглядів на виховання дітей у селянській родині залежно від соціально-економічних та демографічних трансформацій у регіоні;

– історико-ретроспективний та системно-структурний методи використано для систематизації теоретичних ідей щодо функціонування етнопедагогічної складової сімейного виховання в Херсонській губернії XIX – першої чверті XX ст.;

– метод педагогічної інтерпретації дав змогу виявити й проаналізувати зміст, форми та методи виховання селянської дитини регіону виокремленого історичного періоду.

Джерельна база дослідження.

– наукові розвідки сучасних педагогів, присвячені вивченню сімейного виховання XIX – першої чверті XX ст. (Н. Побірченко, Т. Окольнича, В. Федяєва, В. Щербина);

– праці з історії України щодо вивчення питання про заселення Херсонської губернії (О. Дружиніна, А. Клаус, А. Скальковський);

– пам'ятки XIX – першої чверті XX ст. (неопубліковані архівні матеріали та опубліковані етнографічні праці, що розкривають різні аспекти сімейного виховання). Це, насамперед, архівні матеріали: Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України; Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського НАН України. Особливістю архівних джерел є відсутність ґрунтовних і узагальнюючих даних, більшість з них має описовий, фрагментарний характер.

Джерелами дисертації стали опубліковані етнографічні дослідження. Насамперед – це монографії українських дослідників першої половини XIX ст. О. Максимовича, А. Машкіна, А. Терещенка.

З-поміж монографій другої половини XIX – першої чверті XX ст. значними для дисертації стали праці О. Афанасьєва, Ф. Вовка, Я. Головацького, Мр. Грушевського, О. Єфименко, М. Забиліна, Н. Заглади, П. Іванова, М. Костомарова, В. Милорадовича, Є. Покровського, О. Потєбні, М. Сумцова, П. Чубинського, В. Ястребова та ін.

– матеріали періодичних видань («Київська Старина» (1884–1925), «Жива Старина» (1893–1907), «Етнографічний збірник» (1896–1898), «Одеський листок» (1880–1920), «Сімейні вечори» (1864–1892), «Херсонські губернські відомості» (1838–1919), «Херсонські Єпархіальні відомості» (1860–1922), «Південний край» та ін., у яких фіксувалися педагогічні явища в

період їхнього існування або недалекого минулого, тобто змальовано живу традицію.

Джерельна база дослідження є достатньою для висвітлення проблеми виховання дітей в українській селянській сім'ї в Херсонській губернії XIX – першої чверті XX ст. та уможливує всебічне, об'єктивне одержання наукової інформації та її узагальнення.

Наукова новизна і теоретична значущість дослідження одержаних результатів дослідження полягає в тому, що *вперше*:

- в історико-педагогічному дослідженні на підставі комплексного вивчення різнопланових джерел XIX – першої чверті XX ст., історичних, історико-педагогічних матеріалів досліджено досвід виховання дітей у селянській сім'ї Херсонської губернії протягом XIX – першої чверті XX ст.;

- вивчено динаміку розвитку селянської сім'ї краю та вплив регіональної народної традиції на специфіку виховання у родині;

- досліджено досвід виховання селянських дітей регіону з урахуванням статево-вікової стратифікації традиційного суспільства, схарактеризовано зміст і напрями виховання дітей на різних вікових періодах їх життя (мала дитина – від народження до 7 років; отроки – від 7 до 14 років).

Уточнено: чинники впливу на становлення інституту сім'ї в Херсонській губернії; значення батьків у процесі соціалізації селянської дитини; сутність обрядових дій охоронного призначення; особливості спілкування дітей різної статі.

Розширено наукове знання щодо існуючих у XIX – першій чверті XX ст. історичних форм, методів, прийомів, засобів виховання дітей у батьківському домі.

Подальшого розвитку набула систематизація ідей вітчизняних науковців щодо специфіки сімейного виховання у традиційній родині.

У науковий обіг *уведено* нові та маловідомі факти, етнографічні матеріали та архівні джерела, що розкривають специфіку виховання дітей в Херсонській губернії в XIX – першій чверті XX ст.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що узагальнені та систематизовані дані, здобуті в процесі дослідження, можуть стати основою для підготовки нових історико-педагогічних розвідок.

Матеріали, зміст та висновки роботи допоможуть об'єктивно підійти до розв'язання сучасних проблем сімейного виховання, а також бути корисними при виданні навчально-методичних посібників, підручників, хрестоматій з історії вітчизняної педагогіки, розробленні лекційних курсів з історії педагогіки, соціальної педагогіки та соціальної історії України у процесі фахової підготовки студентів психолого-педагогічних спеціальностей закладів вищої освіти.

Одержані емпіричні дані, їх систематизація й педагогічна інтерпретація можуть бути також використані у діяльності інститутів післядипломної педагогічної освіти, закладів позашкільної освіти, громадських товариств та об'єднань.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційної роботи доповідалися на наукових, науково-практичних конференціях, семінарах зокрема: *міжнародних* – Modern science: innovations and prospects Proceedings of II International Scientific and Practical Conference (Stockholm, Sweden, 2021), 8th International scientific and practical conference «Modern research in world science» (Lviv, 2022); *всеукраїнських* – III Всеукраїнська науково-практична конференція «Професійна підготовка майбутніх фахівців закладів дошкільної освіти до педагогічної творчості в контексті тенденцій розвитку освіти» (Умань, 2022); *методологічному семінарі* кафедри педагогіки та спеціальної освіти.

Результати дослідження **впроваджено** в освітній процес Криворізького державного педагогічного університету (довідка № 08–40/3 від 09. 02. 2023), Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II (довідка №138/UA/2023 від 26.09.2023), Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 12–н від 14. 02. 2023).

Особистий внесок здобувача. У статті «Закономірності та складові процесу статево-вікового виховання дітей в українській селянській родині Херсонської губернії ХІХ – першої чверті ХХ століття», автору належить аналіз мети, принципів, завдань, закономірностей статево-вікового виховання дітей в українській селянській родині ХІХ – першої чверті ХХ ст. (авторськими є с.138–145). У публікації «Сім'я та сімейне виховання в Херсонській губернії ХІХ – першої чверті ХХ століття крізь призму соціального та етнорегіонального», здобувачу належить розкриття впливу на виховання селянських дітей Херсонської губернії культурних, соціальних та етнічних процесів, що відбувалися у регіоні (авторськими є с. 40–44). У статті «Особливості сімейного виховання у селянській родині Центральноукраїнського регіону ХІХ – першої чверті ХХ ст.», автору належить виокремлення та аналіз особливостей виховання дітей у селянській родині центру України ХІХ – першої чверті ХХ ст. (авторським є с. 73–79). У публікації «The Main Methodological Positions of Educational Institutions in the System of Educational Work of the Modern Information Space», автору належить обґрунтування ідеї, що Україна потребує громадян-патріотів, вихованих на національних традиціях та звичаях. У публікації «Problems of Distance Learning in Specialists Training in Modern Terms of The Informative Society During», авторською є ідея морального виховання особистості в умовах дистанційної освіти.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображено у 9 наукових публікаціях, серед яких: 4 статті – у наукових фахових виданнях України, 3 статті – у зарубіжних наукових виданнях (з них 2 статті – у міжнародних наукометричних базах даних Web of Science), 1 стаття та 1 тези – апробаційного характеру.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до них, висновків, списку використаних джерел (306 найменувань), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 237 с., основний текст – 174 с.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вивчення проблеми виховання дітей у селянській сім'ї Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст. вимагає аналізу таких складових, як структура сім'ї, ставлення до шлюбу та світоглядні орієнтири родини тощо. Їх розгляд спрямовує науковий пошук на вивчення загальних тенденцій розвитку сім'ї, сімейного виховання, дозволяє знайти відповідь на питання виховання дітей у родині з урахуванням етнорегіональних особливостей. Вивчення означеної у роботі проблеми вимагає також аналізу історіографії та джерельної бази дослідження.

1.1. Історіографія та джерельна база дослідження

Для планування наукової роботи важливе значення має історіографія – специфічна форма знання про розвиток того або того історико-педагогічного процесу, своєрідна його концепція, яка є невід'ємною складовою історико-педагогічних досліджень [70, с. 27].

Дослідник М. Каган наполягає на думці, що історіографічне вивчення проблеми дає можливість досліднику відстежувати тенденції розвитку історико-педагогічного процесу; встановлювати об'єктивність даних у цій галузі; розширювати уявлення про закономірності наукового пізнання; систематизувати знання про те, що відбувалося в історико-культурному процесі [70, с. 67].

На наш погляд, історіографічне вивчення, аналіз джерельної бази та їх критичний огляд зумовить повноту дослідження проблеми виховання дітей в українській селянській сім'ї Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст. та вирішення завдань дисертації. Саме тому, у ході обґрунтування теоретичних засад роботи, одним із завдань нашого наукового пошуку став аналіз історіографії та джерельної бази дослідження.

Історіографія підвищує якість вивчення особливостей виховання дітей у селянській сім'ї ХІХ – першої чверті ХХ ст., дає науково обґрунтовану відповідь на питання які проблеми знайшли досить повне віддзеркалення в дослідженнях, а які вивчені недостатньо або зовсім не піддавалися науковому аналізу.

Ми поділяємо точку зору ученого Н. Гупана, який зазначає, що погляди на проблему дослідження доцільно класифікувати та систематизувати [40, с. 12]. Класифікація використовувалася у дисертації задля встановлення зв'язку між різними типами наукових праць та фактологічного наповнення емпіричних даних. У свою чергу, систематизація – для приведення джерел у систему з метою узагальнення досвіду виховання дітей в українській селянській сім'ї Херсонської губернії ХІХ – першої чверті ХХ ст.

Аналіз наукових публікацій показав, що важливими для вивчення проблеми виховання дітей в українській селянській сім'ї в Херсонській губернії ХІХ – першої чверті ХХ ст. є історичні та історико-педагогічні напрацювання (різні за своєю тематикою, жанровою специфікою, ступенем розкриття питання, актуальністю, глибиною, рівнем науковості), у яких звертається увага на: розкриття особливостей заселення регіону; життєвого устрою селян; сутності поглядів на сімейні традиції; стосунки між чоловіком і дружиною.

Праці істориків стали основою для розширення знань про соціально-економічний розвиток губернії та етнічні процеси, що відбувалися у регіоні, соціокультурний розвиток його населення. Використовуючи їх, можна змодельовати та дати характеристику окремим аспектам сімейного повсякдення українських селян.

Серед істориків, що упродовж багатьох років *вивчали історичний розвиток Херсонської губернії та особливості її заселення*, виокремлюємо член-кореспондента Імператорської академії наук А. Скальковського. Під його керівництвом була здійснена перша експедиція до архівів регіону. Результатом наукових пошуків та архівних знахідок ученого стали праці, у

яких автор вивчав історію заснування та розвитку губернії. Особливого значення надавалося вивченню питань, пов'язаних із стратифікацією населення краю. У 1850 р. вийшов друком перший том публікації «Досвід статистичного опису південного краю», у якому висвітлювались питання складу населення, соціально-економічного розвитку Херсонської губернії [159]. Ця праця стала для нас джерелом статистичної інформації щодо господарського укладу селянських сімей регіону.

Для вивчення соціально-економічних процесів, що відбувались на території Херсонської губернії слугують подорожні записки історика, професора Рішельєвського ліцею К. Зеленецького «Записки на шляху до Херсонської губернії» (1857) [60]; історична праця М. Маркевича «Історичні записки» у п'яти томах (1857), написана на основі архівних джерел [109]. Ці публікації стали в нагоді для визначення географічних меж губернії та вивчення повсякденного сімейного життя українських селян регіону. Так, зокрема М. Маркевич наводить такі географічні межі Херсонської губернії: «На сході вона межувала з Таврійською та Катеринославською губерніями, на півночі – з Полтавською, Київською, Подільською, на заході – з Бессарабською. Південним рубежем було Чорне море» [109, с. 19].

Цінними для нашого дослідження є історичні праці, які висвітлюють історію заселення Херсонської губернії іноземними колоністами, розкривають особливості організації їх побуту, особливості взаємодії українських селянських сімей з родинами переселенців.

Першою конкретно-історичною спробою розкриття особливостей заселення та взаємодії різних етнічних груп на території Херсонської губернії стає праця А. Скальковського «Заселення Південної України» (1857) [158], яка дозволила проаналізувати специфіку соціальної стратифікації населення регіону.

Вивченням історії умов господарювання, описом колоніальних сімейних відносин займався німецький дослідник XIX ст. А. Клаус. У праці «Наші колонії» (1869), що має описово-статистичний характер, автор розглядав

переваги і недоліки устрою колоній, їх порядки, розвиток сімейних відносин та сімейного господарювання. А. Клаус наголошував на вмілому веденні господарства українськими селянами [83].

До історичних праць, у яких дослідники описали процес переселення сімей з різних країн та внутрішніх губерній на територію Херсонщини відносимо публікацію О. Веліцина «Німецькі колонії у південних губерніях» (1890) [20], дорожні нотатки В. Дедлова «Переселенці і нові місця» (1894) [43], працю Д. Багалія «Колонізація Новоросійського краю і перші його кроки на шляху культури» (1889) [7],

З часом загальний інтерес до вивчення регіональної історії охопив широкі маси населення краю. В краєзнавчому русі брали участь й професійні історики. Цікавою для нашої дисертації є збірка статей професора П. Бруна «Чорномор'я» (1879–1880), у якій друкувалися краєзнавчі дослідження, присвячені Херсонській губернії. Автор простежував історію заснування та розвитку регіону, характеризуючи культурний вплив, що здійснювався на її населення у різні історичні періоди з боку поляків [226].

У другій половині XIX ст. започатковується традиція вивчення так званої «внутрішньої історії міст» та їх населення. Відомості про історію міст Херсона та Одеси знаходимо в працях З. Аркаса «Історія України-Руси» (1858) [4], В. Надлера «Одеса в перші епохи її існування» (1893) [123], К. Смольянінова «Історія Одеси» (1863) [163], О. Чижевич «Місто Херсон (1837–1877): згадки старожила» (1894) [193], О. Чиркова «Короткий історичний нарис м. Херсон» (1864) [194], у яких висвітлено причини заселення територій губернії, її соціально-економічний розвиток та здійснено загальний опис становлення та розвитку міст регіону.

Одним із перших істориків, який досліджував історію міста Миколаєва вважається старший брат видатного художника М. Ге – Григорій. Г. Ге, який був відомим культурно-громадським діячем міста Миколаєва й дослідником місцевої історії. У праці «Історичний нарис сторічного існування міста

Миколаєва при гирлі Інгул» (1890) [28], автор розглядав історичні особливості соціально-економічного та політичного розвитку міста.

У 1920–1930 рр. з'являються історичні праці описового й мемуарного характеру, серед яких виділяємо «Нариси історії Північного Причорномор'я» Є. Загоровського (1922) [59], у яких автор звертав увагу на стратифікацію населення Херсонської губернії. У 1923 р. при Всеукраїнській Академії наук створюється Одеська краєзнавча комісія під керівництвом С. Дложевського, за результатами діяльності якої виходив «Вісник Одеської комісії краєзнавства», що містив значну кількість нової об'єктивної інформації, щодо соціально-економічного розвитку та складу населення губернії.

70–80-ті рр. ХХ ст. знаменуються появою ґрунтовних публікацій, присвячених вивченню історії України загалом та історії Херсонської губернії зокрема. Серед таких праць виділяємо монографію О. Дружиніної «Україна в 1800–1825 рр.» (1970) [49], у яких дослідниця приділяла увагу особливостям заселення краю, утворенню нових селищ, особливостям укладання шлюбу та ведення господарства в селянських родинах, характеру взаємовідносин у такого типу сім'ях.

Цінними для нашої наукової роботи є 26-томне видання з історії України «Історія міст і сіл України» (1971, 1972, 1978) [66–68] та 10-томне «Історія УРСР» (1982) [69], на сторінках яких міститься цінна для нашої роботи інформація про хід історичного процесу в досліджуваному регіоні ХІХ – першої чверті ХХ ст., еволюцію суспільних відносин, проблеми колонізації краю, аналіз географічних, соціально-економічних особливостей розвитку Херсонської губернії.

Цінними для нашої дисертації є історичні дослідження, присвячені вивченню побуту народів Херсонської губернії, які її населяли. Це, зокрема, публікації Т. Хоми «Біля витоків культури Херсонщини» (1991) [190], Ф. Степанова «Населення України в 50–60-х рр. ХІХ ст. (1996) [167], Н. Шушляннікової «Розповіді з історії Херсонського краю» (2003) [200], у яких визначаються особливості взаємодія різних культур в регіоні.

У ході написання дисертації нами опрацьовано публікації українських істориків, в яких акцентувалася увага на вивченні явищ *сімейної організації та елементах шлюбно-сімейних стосунків* селян Херсонської губернії. Так, дослідник Т. Осадчий в історичному описі Щербанівської волості Єлисаветградського повіту (1891) [134] та М. Ганенко у статті «Сімейно-майнові стосунки селянського населення в Єлисаветградському повіті» (1886) [77], В. Ковальов у публікації «Історичний розвиток побуту, шлюбу та сім'ї» (1931) [84], наголошували на збільшенні лояльності українських селян наприкінці ХІХ ст. у ставленні до дівчат, які порушували дошлюбні традиції, зокрема до дівчат-покриток, що втратили цноту і завагітніли до шлюбу.

У 60-х рр. ХХ ст. з'являються публікації, що присвячувались вивченню соціальних ролей дружини та чоловіка, матері та батька. Вивченню означених питань присвячені праці Т. Афанасьєва «Селянська сім'я» (1964) [5], Г. Розинаєвої «Материнство та батьківство» (1964) [151], А. Красовського «Майбутній чоловік та батько» (1966) [95].

Відомості про особливості утворення сімей різних типів, їх відмінності від селянських, особливості виховання дітей у таких родинах, знаходимо в історичних публікаціях «Зміни в робітничій сім'ї» (1967) В. Крупенської [96], «Атеїзм в історії робітничого руху кінця ХІХ – початку ХХ ст.» (1967) М. Персиця [140].

Науковий інтерес становлять історичні публікації, у яких висвітлено соціально-економічний і правовий статус жінки в українському селянському суспільстві та родині ХІХ – першої чверті ХХ ст. Серед таких виокремлюємо ґрунтовну працю української ученої О. Костенко «Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)» (2008) [89], у якій дослідниця аналізує соціально-правові та культурно-історичні компоненти жіночого буття; розкриває особливості виховання дівчинки в українській селянській родині, при цьому констатує, що воно було направлене на перетворення її у «справжню» жінку.

Вивченню означеної у роботі проблеми сприяли *історико-педагогічні дослідження*.

З-поміж істориків педагогіки, що вивчали народно-педагогічні погляди українців виокремлюємо монографії І. Гребеннікова «Сім'я і громада у традиційному вихованні дітей в Україні» (1969) [32], Є. Сявавко «Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку» (1974) [176]. У цих ґрунтовних публікаціях автори, на основі аналізу фольклорних, етнографічних, архівно-літературних матеріалів, досліджували народне виховання в Україні у різні історичні епохи.

Напрями сімейного виховання українців розкриваються науковцями М. Стельмаховичем «Народна педагогіка» (1985) [166], Н. Ветлугіною «Трудове виховання дітей в народній педагогіці ХІХ – першої половини ХХ ст.» (1989) [21], Т. Мацейків «Трудове виховання підростаючого покоління в українській народній педагогіці» (1990) [117], В. Логвіною, О. Усовим «Моральне виховання українських дітей на початку ХХ ст.» (1995) [103]. Зокрема, учений М. Стельмахович систематизував і описав традиції трудового, морального, фізичного виховання дітей в українській родині.

З-поміж досліджень істориків педагогіки, у яких вивчаються особливості виховання селянських дітей у сім'ї, виокремлюємо монографію А. Некрилової «Роль батька в традиційній народній педагогіці» (1994) [128].

Для нашого дослідження цікавими є історико-педагогічні праці, у яких детально аналізуються основні періоди життя української дитини, обряди, що впливали на її виховання. Серед таких публікацій виокремлюємо монографію вченої Н. Побірченко «Пора дитинства в етнографічній спадщині членів українських громад (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» (2000) [143]. Ця публікація є важливою для нашого дослідження, адже творчість представників Громади – яскравий взірець сімейної педагогіки, що увібрав у себе всі аспекти дитячого виховання на народних звичаях, релігійних віруваннях, обрядах, фольклорі.

Значну увагу вивченню виховання дитини в кінці XIX – на початку XX ст. приділяє дослідниця Н. Жмуд. У публікаціях «До питання про становлення української народної педагогіки» (2003), «Етнічні стереотипи статевого виховання та поведінки» (2003), «Дитина як архетип етнічної культури українців» (2008) [53–55], авторка дослідила та проаналізувала народно-педагогічні засоби родинного виховання, процес формування й передання підростаючому поколінню виробничих знань і навичок народних ремесл і промислів.

До вивчення дитячого побуту української селянської дитини; змін, які відбувалися у її вихованні; значення усної народної творчості у вихованні дітей та підлітків звертаються дослідники М. Чмарова у монографії «Шляхи пізнання народної педагогіки» (2004) [195], У. Філякос у монографії «Українські народно-педагогічні традиції XX ст.» (2005) [188], Л. Ракава, у публікації «Еволюція традицій виховання в українців у XX ст.» (2009) [149].

Окремі аспекти сімейного виховання українців розглядалися у *дисертаційних дослідженнях*. Так, у науковій роботі В. Скутіної «Традиції українського народу природоохоронного виховання і їх використання в сучасній школі» (1994) [162], окремий параграф присвячено вивченню народної педагогіки українців.

У дисертації дослідниці Л. Юди «Етнопедагогічні традиції виховання в Україні в II половині XIX – на початку XX ст.» (1994) [206], звертається увага на роль фольклору у вихованні дитини; розкриваються традиції морального, трудового, фізичного виховання українських дітей.

Висвітлення питань сімейного виховання на сторінках вітчизняної педагогічної преси XIX ст. дослідила А. Говорун у дисертації «Сімейне виховання у вітчизняній журналістиці другої половини XIX – початку XX ст.» (1995) [30]. Ця наукова робота цінна для нас тим, що у ній увага дослідниці звертається на вивчення основних засобів виховання дітей у родині.

У докторській дисертації Н. Побірченко «Педагогічна й наукова просвітницька діяльність громад у контексті сучасного руху Наддніпрянської

України (другої половини XIX – початку XX)» (2001) [142], висвітлено основні напрями педагогічних досліджень з етнографії дитинства членами українських громад, які цікавилися народними віруваннями щодо народження дитини, життям малої дитини, дитячими іграми та іграшками.

Вивченню дитячої гри у другій половині XIX ст. приділяла увагу дослідниця Т. Філімонова, у дисертаційному дослідженні «Дитяча гра в суспільному дошкільному вихованні України (70-ті роки XIX ст. – кінець 20-х років XX ст.)» (2003) [187]. Ця робота є цінною для нашого дослідження, адже уможливорює розкриття ролі гри у сімейному вихованні дітей.

У дослідженні І. Щербак «Діти в обрядах та віруваннях українців XIX – початку XX ст. (статевовіковий аспект традиційної культури)» (2004) [203]. Авторкою висвітлено етнічну специфіку ритуальних форм статевої ідентифікації, символіку і семантику обрядових функцій дітей та підлітків у календарному та життєвому циклах.

У дисертації О. Ярошинської «Розвиток поглядів на інститут батьківства в історії української етнопедагогіки» (2005), дослідниця довела, що найвищого піднесення родинне виховання набуло у XIX ст., коли сім'я була основним носієм ідей, знань, способу мислення [208]. Цікавим є твердження про те, що в XIX ст. батьки несли відповідальність за збереження християнських традицій, рідної мови, народних звичаїв і обрядів.

У докторській дисертації науковця С. Шабельцева «Сімейне виховання українців (кінець XIX – перша половина XX ст.)» (2005) [197], здійснено аналіз особливостей виховання дітей в різних типах українських сімей.

У докторському дослідженні Н. Калініченко «Трудова підготовка учнів сільської школи у центральному регіоні України (друга половина XX століття)» (2008) учена доводить, що в українській родині найголовнішим обов'язком батьків вважалася підготовка підростаючого покоління до важкої трудової діяльності [72].

Значний внесок у вивчення проблем сімейного виховання здійснила учена В. Федяєва. Так, у докторській дисертації «Теорія і практика виховання

дітей в сім'ї в Україні другої половини XIX – 90-х роках XX століття» (2011), авторка дослідила стан і основні тенденції розвитку сім'ї як виховного інституту в Україні в кінці XIX – XX ст. [185].

У докторській дисертації О. Квас «Розвиток ідей дитиноцентризму в педагогічній теорії та практиці (друга половина XIX ст. – перша половина XX ст.)» (2012) [77], акцентується увага на значенні етнографічних досліджень для вивчення виховання селянської дитини, зокрема українських дослідників початку XX ст. М. Дерлиці, Н. Заглади, Д. Лепкого.

Значний внесок у вивчення особливостей народної педагогіки українців здійснила Т. Окольніча. Так, у докторській дисертації «Східнослов'янська педагогіка в дослідженнях етнографів (XIX – перша чверть XX століття)» (2019) [130], дослідниця на підставі комплексного вивчення значного масиву різнопланових етнографічних матеріалів XIX – першої чверті XX ст., цілісно та всебічно охарактеризувала народну педагогіку як багатогранне окреме явище; охарактеризувала виховання українських селянських дітей відповідно до виокремлених періодів їх життя.

Відзначаючи наукові праці, у яких звертається увага на вивчення аспектів родинного виховання зауважимо, що спеціальні дослідження проблеми виховання дітей в селянській сім'ї Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст. відсутні. Дослідження зазначеної проблеми можливе за рахунок розширення її джерельної бази за межі суто педагогічних досліджень, адже існує досить велика кількість вітчизняних етнографічних джерел, які висвітлюють зміст, шляхи, засоби сімейного виховання. Їх вивчення, аналіз, узагальнення дозволяє розкрити зміст та особливості виховання дітей в українській селянській родині в Херсонській губернії XIX – першої чверті XX ст.

Ми дотримуємося погляду дослідниці народної педагогіки XIX – першої чверті XX ст. Т. Окольнічої, яка поділяє етнографічні джерела на дві групи: *першоджерела та умовно вторинні джерела* [130].

Перша група – першоджерела – етнографічні пам'ятки XIX – першої чверті XX ст., що уможлиблюють розкриття різних аспектів виховання дітей в українській селянській сім'ї [130].

Друга група – умовно вторинні джерела – етнографічні дослідження другої половини XX–XXI ст., присвячені вивченню складових сімейного виховання XIX – першої чверті XX ст. Вони є одночасно джерелознавчими працями і джерелами, оскільки в їх основі містяться етнографічні матеріали XIX – першої чверті XX ст. [130].

Аналіз джерел дозволив виокремити три періоди вивчення означеної у роботі проблеми.

1-й період – (XIX – перша чверть XX ст.). Етнографічні першоджерела у хронологічних межах дослідження.

На початку XIX ст. українські дослідники почали вивчати особливості сімейного побуту. Результати їх пошуків оприлюднювалися у періодичних виданнях «Жива старина», «Київська старина», «Етнографічний огляд», «Етнографічний збірник», «Матеріали до української етнології», «Одеський листок», «Сімейні вечори», «Степ», «Херсонські губернські відомості», «Херсонські Єпархіальні відомості», «Південний край».

Зауважимо, що проблема виховання дітей у родині протягом XIX ст. не була предметом спеціальних досліджень, тому емпіричні дані з виховання дітей у сім'ї є досить розрізненими, дотичними, часто без зауважень щодо регіонів України у яких здійснювалася фіксація етнопедagogічного матеріалу.

У першій половині XIX ст., у ході збирально-пошукової роботи починають з'являтися публікації, у яких етнографи торкалися вивчення родинної обрядовості та звичаїв, побуту дітей, окремих аспектів виховання дітей у родині: описувалися звичаї та обряди, уявлення та вірування, що були основою народних поглядів на виховання дитини; участь дітей у календарних обрядодіях; розкривалися особливості використання обрядів у піклуванні про моральний та фізичний розвиток дитини; фрагментарно описувалось залучення дітей та підлітків у трудову діяльність та календарну обрядовість;

фіксувалися матеріали фольклорної традиції дітей, ігрової культури; досліджувалися шлюбно-сімейні відносини, що стали основою для вивчення особливостей виховання дітей у селянській сім'ї.

У 1805 р. у журналі «Київська старина» був опублікований переклад статті анонімного автора, в якій містився фрагментарний опис обрядів родин і хрестин дитини українців початку ХІХ ст. [155].

Одним з перших дослідників, хто звернувся до проблем вивчення культури, побуту, сімейних традицій українців був німецький професор К. Д. фон Роммель, який у праці «Спогади про моє життя та мій час» (1815) [78] проаналізував ставлення доньки до матері, підкреслив роль жінки у вихованні дитини в українській селянській сім'ї.

У першій половині ХІХ ст. з'являються праці етнографів І. Сахарова «Сказання про сімейне життя своїх пращурів» (1836) [154], А. Терещенка «Народний побут» (1847–1848) [177], у яких автори висвітлювали різноманітні аспекти родинного виховання: традиції входження дитини у сім'ю та громаду, участь дітей у календарно-обрядовому колі та фрагментарні дані про засоби сімейного виховання.

Вивчення життя українців здійснив відомий український етнограф М. Максимович. У його праці «Дні й місяці українського селянина» (1850) [106], міститься інформація про родильну обрядовість, використання вірувань та обрядів у піклуванні про фізичний розвиток малої дитини, залучення її до сім'ї та громади, описано аграрні свята та участь у них дітей та підлітків.

У 1846 р. у «Київській старині» опубліковано статтю М. Макарова «Добавок до заміток моїх про землі Херсонські» [90], а в 1850 р. у «Київських губернських відомостях» виходить стаття українського етнографа І. Касяненка «Звичаї в с. Волошиновка Олександрійського повіту Херсонської губернії» [75], у яких частково зверталася увага на форми регуляції поведінки українських дітей у родині та громаді регіону.

Частина джерел нашого дослідження – це матеріали рукописних фондів, в яких зафіксовано різноманітні аспекти сімейного виховання дітей

українських селянин. Це, зокрема, рукописні джерела фондів *Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України*, у яких відображено та зафіксовано складові сімейного виховання (ф. 1: Етнографічна комісія ВУАН, ф. 3: М. Білозерського, ф. 15: В. Кравченка, ф. 28: В. Гнатюка, ф. 29-2: Етнографічної комісії при Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка, ф. 43-5: Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка).

З фондів *Етнографічної комісії ВУАН* використано документи науково-організаційної діяльності Комісії та збірки й окремі записи ритуалів, обрядів, вірувань та уявлень календарного та родинного циклів; описи народного календаря, окремих свят та участі в них дітей; вірування та уявлення, що розкривають погляди на статево-вікові процеси селянського суспільства; записи народної термінології, що стосувалася дитячих вікових періодів.

З ф.3 *М. Білозерського* використано рукописи, в яких описано обряди родин й хрестин дитини.

Ф. 15 В. Кравченка містить регіональний матеріал про вікові назви дітей, особливості їх поховального обряду, народних уявлень щодо статево-вікових процесів.

З ф. 28 *В. Гнатюка* проаналізовано дитячі забави, ігри, забобони, примовки, народні прикмети та вірування, що стосуються народження дитини.

У ф. 29 *Етнографічної комісії при Науковому товаристві ім. Тараса Шевченка* опрацьовано рукописний варіант збірки польових записів Є. Грицака, у якій містяться народні вікові назви дітей; уявлення та вірування, що стосуються родильного обряду та хрестин, які зібрані автором у різних регіонах України та здійснено їх порівняльний аналіз.

Польові матеріали, що містить *ф. 43-5 Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка* дали змогу сформуванню уявлення про традиційний світогляд та народно-педагогічну культуру українців, форми спілкування селянських дітей та підлітків.

В *Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського НАН України* опрацьовано рукописні матеріали ф. 83: Архів

Івана Михайловича Каманіна. Звіт Херсонського товариства історії від 14 листопада 1884 р. по 19 листопада 1885 р. Херсон. 1886, в яких описано родильно-хрестильну обрядовість, звичаєво-правову культуру, календарні й сімейні свята та участь у них селянських дітей та підлітків.

Зауважимо, що особливістю архівних матеріалів є їх фрагментарність, описовість та відсутність узагальнюючих даних. Однак їх співставлення уможливило вивчення та узагальнення досвіду і традиції виховання дітей в українській селянській сім'ї Херсонської губернії означеного історичного періоду.

У другій половині XIX ст. фабричне виробництво поступово витісняло кустарне. Урбаністичні процеси поступово проникали у сільську общину, що сприяло занепаду традиційного світогляду селян та їх традиційних ремесл. Це спонукало етнографів до зібрання та фіксації реалій української народної традиційної культури.

Значущими для нашого дослідження є етнографічні джерела, у яких містяться дані по *заселенню земель Херсонської губернії*. Зміст більшості мандрівних записок становили описи авторами складу населення, його занять, господарчої діяльності тощо. Ці дані, залишені очевидцями, які жили в період XIX – першої чверті XX ст., є цінним джерелом для моделювання історичної епохи, що висвітлюється в дослідженні. Це зокрема праці «Поїздка» О. Афанасьєва-Чужбинського (1861) [6], «Подорожні записи» В. Дедлова (1895) [43], «Записки по дорозі до Херсонської губернії» К. Зеленецького (1857) [60, 61], «Записки і згадки 1845 року» О. Шишкіної (1848) [199].

Першоджерелами для нашої дисертації стали етнографічні матеріали, у яких приділялась увага вивченню *сімейної обрядовості, особливостей піклування про дитину*. Оскільки у традиційному суспільстві різні сфери життєдіяльності, зокрема й сімейна, були насичені та підпорядковані обрядовим діям, етнографічні матеріали, що містять таку інформацію сприяють вивченню традицій і досвіду сімейного виховання селянських дітей, його методів, форм і засобів.

У другій половині XIX ст. з'являються узагальнюючі, регіональні роботи. Так, у 1860 р. виходить наукова праця М. Маркевича «Народні звичаї, обряди, кухня й напої» [110], у якій систематизовано різноманітні українські родильні звичаї й обряди з різних регіонів України, описано особливості входження малої дитини в сім'ю та громаду.

У 1869 р. П. Чубинський у публікації «Опис українських народних юридичних звичаїв и понять» [196], проаналізував особливості поділу сімей, обряди входження малої дитини у сім'ю, статевий розподіл праці.

Важливе значення для всебічного висвітлення теми нашого дослідження має робота етнографічно-статистичної експедиції на чолі з П. Чубинським та її звіти (1872–1874 рр.). У звітах експедиції міститься інформація про народні казки, колискові, дитячі пісні, дитячі ігри; родинні звичаї (хрестини, весілля, похорони); прикмети, засоби традиційного народного лікування дітей та вагітних жінок, забобони щодо успішного народження та виховання дитини тощо [178–180].

Цінність у вивченні народно-педагогічних поглядів на виховання малої дитини мають праці українських етнографів Й. Лепкого «Два-три слова о вихованню дітей по селах і малих містах наших» (1877) [102], Д. Лепкого «Деякі вірування про дитину» (1886) [99], «Обряд хрещення малих дітей на Русі та деякі вірування і забобони людові» (1887) [100].

Значущими для нашої дисертації стали праці етнографа М. Сумцова, у яких розкриваються окремі факти з виховання селянської дитини у сім'ї. Науковий інтерес становить праця «Про народні погляди на новонароджену дитину» (1880) [174], у якій розглядаються народні уявлення про вагітну жінку та малу дитину, їх становище в сім'ї, різноманітні звичаї, що супроводжували родильний обряд, хрещення, обряди очищення породіллі та дитини, ритуал постригу, «продажу» дитини тощо. У статтях «Культурні переживання» (більш як 200 невеликих статей), що друкувались у журналі «Київська старина» в 1889–1890 рр. [170–173], етнографом здійснено спробу науково

проаналізувати та інтерпретувати дані, що стосуються перших символічних дій сім'ї та громади по відношенню до новонародженої дитини.

Для нашої роботи є цінним матеріал, у якому міститься дані про ставлення батьків до малої дитини, обов'язки чоловіків та жінок у догляді за нею та відмінності у вихованні хлопчиків та дівчаток, що залишили етнографи О. Єфименко у публікації «Вивчення народного життя» (1884) [51] та І. Шарович у праці «Юридичні звичаї селян Херсонської губернії» (1886) [198].

У 1890 р. етнограф Херсонщини Г. Сорокін у публікації «Містечко Дмитрівка. Досвіт історико-статистичного та етнографічного опису» [168], здійснив комплексне обстеження містечка Дмитрівка Олександрійського повіту Херсонської губернії, у якому описав родильну обрядовість українських селян, а також поступове залучення дитини до родинного та громадського життя містечка.

Опис народних уявлень та вірувань, пов'язаних з народженням дитини, родильним обрядом, її хрещенням, народною медициною із різних губерній України, зокрема й Херсонської, містить публікація Х. Ящуржинського «Вірування й обряди родин та хрестин» (1893) [214].

Фрагментарні записи родильного обряду, окремих уявлень, що стосуються хрестин, ритуалу пострижин дітей в Херсонській губернії кінця XIX ст., наведені у публікації В. Ястребова «Нові дані про дітей Херсонської губернії» (1896) [211].

Прикмети та повір'я про вагітність і народження дітей, заборони, що стосуються вагітних, елементи родильного обряду, повір'я пов'язані з бабою-повитухою, харчові заборони для дитини до року, окремі засоби лікування малих дітей, колискові пісні, дитячі «іменні» дражнилки записані в Херсонській губернії кінця XIX ст. та опубліковані П. Івановим у статті «Етнографічні матеріали, зібрані в Херсонській губ.» (1897) [64].

Записи обрядових звичаїв, пов'язаних з появою дитини на світ та залучення її до сім'ї, народні молитви, хрестини, пісні, замовляння малої

дитини, зафіксовані в Херсонській губернії описано В. Милорадовичем у праці «Народні обряди й пісні Херсонської губернії, записані в 1888–1895 рр.» (1897) [120].

Важливим джерелом для нашого дослідження став нарис М. Дерлиці «Селянські діти» (1898) [44], який містить записи про родильний обряд, колискові пісні, забави з малою дитиною, дитячі заклички до природи, окремі дитячі ігри тощо.

У публікації А. Малинки «Родини й хрестини (Матеріал зібраний в Херсонській губернії)» (1898) [107], знаходимо детальний опис родильного та хрестильного обрядів, обов'язків кумів у вихованні дитини, її обрядового «продажу», наведено фрагментарні дані про поховання дітей, дитячі ігри та забави в Херсонській губернії.

Заборони, щодо дитини до хрещення, до року, звичаї, пов'язані з першою купіллю, уявлення про забезпечення її фізичного розвитку записані І. Беньковським у Херсонській губернії на початку ХХ ст. та відображені в статті «Вірування й обряди родин і хрестин Херсонської губернії» (1904) [8].

Обряд хрещення дитини, надання їй імені, уявлення про нехрещених померлих дітей, деякі елементи родильного обряду зафіксовані в записах із Херсонської губернії Є. Казиміром у публікації «З родинних звичаїв Херсонської губернії» (1907) [71].

Праця українського етнографа Д. Лепкого «Селянська дитина» (1907) [101] містить описи ритуалів входження немовляти в сім'ю, залучення дитини до трудової діяльності.

У публікації А. Онищука «Родини і хрестини, та дитина до шостого року життя» (1912) [132], зафіксовані уявлення українського селянина про майбутню долю та фізичний розвиток дитини, відомості про її включення у сім'ю.

Короткий аналітичний огляд родильних обрядів українців, входження дитини в сім'ю подав Ф. Вовк в етнографічній праці «Студії з української етнографії та антропології» (1915) [23].

Обряди, що забезпечують щасливу долю новонародженому, колискові пісні, дитячі пісні та ігри зібрані В. Кравченком у Херсонській губернії та описані в праці «Звичаї в с. Забрідді та по деяких інших, недалеко від цього села місцевостях Херсонської губернії» (1916) [93].

Фрагментарні дані, що стосуються народження та особливостей життя малої дитини зустрічаємо у записах Ф. Колесси «Людові вірування» [86] та І. Франка «Людові вірування» [189].

Для розуміння особливостей виховання дітей в українській селянській сім'ї важливими є *сімейні обряди народження та поховання дитини*, які частково описані етнографами кінця ХІХ – початку ХХ ст. Так, інформація про звичаї та особливості поховального обряду малих дітей з використанням обрядових предметів, записаних у різних етнорегіонах України, зокрема й Херсонській губернії, була зібрана та упорядкована українськими етнографами В. Гнатюком у публікації «Пісня про покритку, що втопила дитину» (1912) [29] та І. Свенціцьким у праці «Похоронні голосіння» (1913) [156].

Дослідники звертали увагу й на *участь дітей та підлітків у весільній обрядовості*. Цей аспект дитячого життя в Херсонській губернії розкривався зокрема у публікаціях Є. Марковича «Весільні пісні Єлисаветградського повіту» (1886) [113], О. Гриши «Весілля у Херсонській губернії» (1898) [35], В. Кравченко «Пісні, хрестини та весілля. Херсонська губернія» (1915) [94].

У працях етнографів другої половини ХІХ – першої чверті ХХ ст. знаходимо інформацію про *участь дітей у календарних обрядодіях*. Так, вагомими джерелами для нашого дослідження стали праці етнографів другої половини ХІХ ст. В. Сікачинського «Про вірування, що зустрічаються на свято Різдва Христова в Єлисаветградському повіті» (1860) [157], Ф. Буслаєва «Історичні нариси народного мистецтва» (1861) [19], М. Забеліна «Народні звичаї, обряди» (1880) [56], у яких висвітлювалась календарна обрядовість українців.

У 1861 р. вийшла друком стаття М. Номиса «Різдвяні святки» [129], у якій автором висвітлено цикл українських різдвяних свят, зокрема зверталася увага на виконання дітьми тих чи тих обрядових дій під час зимових свят.

Учений-етнограф І. Кониський у праці «Замітки про наше селянське життя» (1862) [88] описав трудове життя дітей та підлітків, їх участь у весняній обрядовості в різних регіонах України, зокрема й Херсонській губернії.

У 1863 р. дослідник В. Маркович здійснив опис одягу підлітків, які брали участь у купальському дійстві у публікації «Знахарки нового типу» [112].

На увагу заслуговують статті І. Трусевича «Святкові обряди Херсонської губернії» (1865) [181], що присвячені народним календарним святам, віруванням та обрядодіям, пов'язаними зі святами. У працях розглядаються майже всі свята річного циклу в яких брали участь діти та підлітки Херсонської губернії. Дослідник приділяв увагу розкриттю елементів морального та трудового виховання дітей у календарній обрядовості.

У дослідженні П. Іванова «Народні звичаї, вірування в Херсонській губернії» (1889) [63], акцентувалася увага на зв'язку календарної обрядовості з вихованням у дітей бережного ставлення до рослинного й тваринного світу. Етнограф частково описував сімейні звичаї, обряди, вірування, що побутували в Херсонській губернії та були пов'язанні із залученням дитини до родини та громади.

У працях М. Дикарева «Замітки по історії народної ботаніки. 1. Мак» (1899) [46], Г. Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях» (1907) [17], О. Потєбні «Про деякі символи в слов'янській народній поезії» (1914) [147], описувалися календарно-обрядові пісні, хороводи, як засоби сімейного виховання.

Джерелами для нашої дисертації стали праці етнографів, у яких вивчалися *ігри селянських дітей*. Дослідженню цієї проблеми присвячене етнографічне дослідження П. Іванова «Ігри селянських дітей» (1898) [62], яке й сьогодні залишається найбагатшим зібранням дитячих ігор.

Інформацію про дитячі ігри селянських дітей знаходимо в працях етнографів В. Маракуєва «Зі шляхових записок» (1886) [108], Д. Булгаковського «Етнографічний збірник» (1890) [18].

Чимало матеріалу стосовно дитячої ігрової культури Херсонської губернії знаходимо в праці В. Ястребова «Матеріали по етнографії, зібрані в Єлисаветградському й Олександрійському повітах Херсонської губернії» (1896) [209, 210].

У 1904 р. М. Грушевським опубліковано першу в Україні етнографічну працю про народну гру та іграшку «Дитячі забавки та гри усякі» [36], у якій автор надав детальний опис 77 народних іграшок та більше 80 ігор. У публікації зверталась увага не тільки на особливості виготовлення іграшки, а й на її ігрове застосування.

Нами знайдено незначна кількість публікацій, присвячених вивченню *дитячого одягу*. Серед них праця В. Міллера «Систематичний опис колекцій Дашківського етнографічного музею» (1893) [119], у якій знаходимо інформацію про елементи одягу українських дівчаток та хлопчиків віком від 3 до 7 років. У публікації М. Сумцова «Історично-етнографічна розвідка» (1916) [169], містяться відомості про одяг немовляти.

У працях українських етнографів знаходимо матеріал, що стосується вивчення *особливостей життя та побуту українських селянських дітей*. Першою ґрунтовною працею є двотомна збірка етнографічних матеріалів про дитину, зібраних Мр. Грушевським та систематизованих З. Кузелею «Дитина в звичаях та віруваннях українського народу». Наукові розвідки, що здійснювались у 1889–1890 рр. опубліковано в двох томах «Матеріалів до українсько-руської етнології» в 1906 та 1907 рр. [38].

У цій праці описано обряди, що передують появі дитини на світ; особливості розвитку від народження до парубочого віку. Уперше діти і дитинство розглядалися не як об'єкт і продукт діяльності дорослих, а як активні члени соціуму, які мали власну «дитячу субкультуру», що сприяла інкультурації та соціалізації.

Велике значення для вивчення особливостей життя селянської дитини в родині має фундаментальна двотомна праця «Український народ в його минулому й сьогодні» (1916) [183], над створенням якої працювали такі

видатні вчені, як Ф. Вовк, М. Грушевський, М. Ковалевський, Ф. Корш, А. Кримський, М. Туган-Барановський, О. Шахматов та ін. Цей етнографічний збірник є корисним джерелом для нашого дослідження, незважаючи на фрагментарність та схематичність у висвітленні складових сімейного виховання.

У 1925 р. виходить праця Г. Виноградова «Дитячий фольклор і побут», яка є цінною для становлення систематичного вивчення дитячого побуту, оскільки дає змогу розглядати його як цілісну структуру, яка має свій життєвий уклад [22].

Важливим джерелом для нашої дисертації є монографія Н. Заглади «Побут селянської дитини» (1926 р.) [58], у якій вперше комплексно вивчено побут селянської дитини. Оскільки польовий матеріал для цієї публікації почав збиратися методом стаціонарного дослідження в з 1921 р., ми відносимо її до джерел першої чверті ХХ ст.

У цій праці авторка проаналізувала широке коло різноманітних явищ з дитячого життя. Новим у дослідженні є те, що етнограф проаналізувала статево-вікову диференціацію традиційного українського суспільства, основні етапи соціалізації та виховання хлопців та дівчат від народження до підліткового віку та їхню роль у громадському і господарському житті, що дало змогу дослідниці говорити про побут селянської дитини як про окрему складову народної культури.

Цінними джерелами для нашої дисертації стали праці, в яких висвітлювались різноманітні аспекти сімейного виховання крізь призму формування *шлюбно-сімейних відносин*. Такого роду роботи мають вагоме теоретичне значення для розуміння загальних причин і закономірностей укорінення й трансляції традиційних моделей виховання дітей у родині, закладання диференційованих з огляду на статеву приналежність принципів і особливостей виховних підходів.

Вагомий внесок в дослідження шлюбно-сімейних відносин селян Херсонщини здійснив відомий етнограф В. Ястребов. У публікації «Матеріали

з етнографії Новоросійського краю, зібрані в Єлисаветградському і Олександрійському повітах Херсонської губернії В. Ястребовим» (1894) [209], дослідник звернув увагу на народні сварки. У праці «Прізвиська Херсонської губернії. Етнографічний опис» (1893) [213], вперше в українській етнографічній науці записав та дослідив українські народні прізвиська та прізвиська, серед яких нас цікавлять ті, які давали селянам за укладення подвійного чи третього шлюбу, чи дітям, які народилися поза шлюбом. У праці «Нові данні про союзи неодруженої молоді в Херсонській губернії» (1896) [212], етнограф наводив факти про особливості дошлюбного спілкування молоді, а також фіксував поодинокі випадки позбавлення дівочої цноти на вечорницях та описував реакцію батьків на позашлюбні стосунки дорослих дітей.

Інформацію про ставлення українців до шлюбу дізнаємося з публікації етнографа А. Хоменка «Сім'я в процесі перебудови» (1920) [191].

Джерелом вивчення досліджуваної нами проблеми стали фольклорні матеріали XIX – першої чверті XX ст., в яких розкриваються риси національного характеру українців та традиційних ознак народного побуту. Такого роду публікації присвячувались різним сферам життєдіяльності селянської родини, деяким аспектам розвитку дітей різної статі, їхнього трудового, морального виховання у сім'ї.

Наукову цінність для нашої дисертації становлять збірки прислів'їв та приказок М. Комарова «Нова збирка народнихъ приказок прысливвьвъ, помовокъ, загадокъ и замовлянь» (1890) [87]; коліскових, лічилок та дитячих ігор В. Кравченка «Лічилки, дитячі ігри та гри взагалі. Записи В. Кравченка та копії зняті їм, 1912–1934 рр.» [221]; прозового фольклору Б. Грінченка «Изъ усть народа: разскази, сказки и др.» (1900) [33], Г. Данилевського «Народні розповіді» (1854) [41].

Отже, огляд першоджерел засвідчив, що для вивчення сімейного виховання українців уже у другій половині XIX ст. був базис. Праці етнографів XIX – першої чверті XX ст. є цінним джерелом для вивчення особливостей

виховання дітей в селянській сім'ї. Незважаючи на описовість, фрагментарність етнографічних розвідок, дослідники уперше торкалися вивчення складових виховання дитини у традиційному суспільстві.

2-й період – (1926 р. – кінець 80-х рр. ХХ ст.).

Цей період характеризується появою публікацій етнографів, присвячених вивченню сімейного виховання. Особливість цих джерел полягає у тому, що для вивчення складових виховання дітей в селянській сім'ї, дослідниками були опрацьовані записи етнографів ХІХ – першої чверті ХХ ст.

Зазначимо, що в 40–60-х рр. ХХ ст. спостерігалось посилення наукового інтересу до вивчення засобів та методів родинного виховання у традиційному суспільстві, але публікації цих років вирізнялися тим, що при вивченні аспектів сімейного виховання, акценти було дещо переміщено з селянської родини на користь нової родини – пролетарської.

Цінними для нашого дослідження є публікації, у яких висвітлювалось *ставлення українців до шлюбу*. Така інформація міститься у публікації українського етнографа В. Дмитровського «Розлуки на Україні» (1928) [47]. Фактологічним матеріалом для вивчення взаємостосунків батька й матері в українській родині є стаття українського дослідника В. Петрова «Нові українські легенди про походження лихих жінок» (1928) [141].

Значний вклад у дослідження умов створення сім'ї та її динамічних особливостей, шлюбу в контексті етнічних процесів здійснив дослідник А. Пономарьов в науковій публікації «Дошлюбне спілкування молоді. Історико-етнографічне дослідження» (1984) [144].

У цей період з'являються перші публікації, у яких розглядаються поняття «стать» та «вік», що стало науковим підґрунтям для вивчення *статево-вікової диференціації українських дітей* ХІХ – першої чверті ХХ ст. На цю проблему вперше звернув увагу М. Грушевський у статті «Постриження та інші обряди, відправляюванні над дітьми й підлітками», що була опублікована у першому та другому випусках збірника «Первісне громадянство» за 1926 р. [37].

У 1928 р. вийшла друком ґрунтовна праця вченої О. Капіци «Поезія селянських дітей» (1928) [73], у якій дослідниця обґрунтувала поділ дитячого фольклору за віковими групами дітей.

Джерелознавчими для нашої дисертації є праці, у яких дослідники торкалися вивчення *побуту української дитини* ХІХ – першої чверті ХХ ст. Зокрема, дослідник Б. Машкін в «Етнографічному збірникові» (1926) [118] використовував термін «дитячий побут», описуючи дитячий одяг та «дитяче» харчування ХІХ – першої чверті ХХ ст. У праці українського етнографа Є. Грицака «Дитина в українських народних повір'ях» (1928) [34], знаходимо матеріал з побуту української дитини до року її життя, записаному від українських селян у першій чверті ХХ ст. Ця публікація дає можливість вивчити роль батьків у виховному процесі, інституту кумівства, явища багатодітності, ставлення до каліцтва та сирітства тощо. Автор, зокрема, наводить фактаж з сіл Херсонської губернії, при цьому залучаючи порівняльний матеріал з інших регіонів України.

Заняття українських селян, їх одяг, облаштування житла, сімейний побут, участь дітей в обрядодіях, залучення їх до праці, народні методи лікування дітей у ХІХ – першій чверті ХХ ст. розглядаються у праці з історії етнографії «Етнографічні описи» (1954) [215].

Історія житла українців розглянута у дослідженні Є. Бломквіста «Селянські будівлі українців (поселення, житло)» (1956) [14]. У публікації учений звертав увагу й на дитячі меблі ХІХ – початку ХХ ст., які сприяли їх фізичному розвитку.

Характеристика внутрішньо-сімейних відносин у вихованні дітей, що існували у ХІХ – на початку ХХ ст. здійснена дослідницею О. Кравець у праці «Сімейний побут і звичаї українського народу» (1966) [92].

Народним методам лікування селянських дітей у ХІХ – на початку ХХ ст. присвячена праця Ю. Бромлея «Народна медицина як предмет етнографічних досліджень» (1976) [16].

Важливою для вивчення фізичного та трудового виховання селянських дітей є публікація Н. Гаврилюк «Картографування уявлень духовної культури (За матеріалами родильної обрядовості українців» (1981) [26], у якій авторкою вперше використана методика картографування у вивченні складових народної педагогіки, таких як родильні звичаї та обряди.

У монографії М. Мазюти та Є. Сявавко «Сімейний побут. Історико-етнографічне дослідження» (1987) [104], вивчаються напрями родинного виховання, автори звертають увагу на трудове, фізичне та моральне виховання українських дітей та молоді XIX – першої чверті XX ст.

Отже, у другому періоді з'являються наукові публікації, присвячені вивченню життя та побуту селянських дітей XIX – першої чверті XX ст., опису характеру їхніх взаємовідносин із дорослими й між собою, типам вікової стратифікації, обрядів переходу з одного вікового періоду в інший. Проте й ці дослідження мали досить фрагментарний характер. Науковці не ставили перед собою завдання спеціально вивчити дитяче життя нарівні з дослідженням побуту дорослих XIX – першої чверті XX ст.

3-й період – з початку 90-х рр. XX ст. – до сьогодні.

Інформацію про формування *світогляду дітей XIX – першої чверті XX ст. та їх участі в обрядовості* знаходимо у публікаціях З. Болтарович «Народна медицина українців» (1990) [13], Т. Кара-Васильєвої «Народна вишивка» (1993) [74], С. Килимника «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні» (1994) [79] О. Курочкіна «Новорічні свята українців: традиції і сучасність» (1998) [98], О. Найдена «Образ воїна в українському фольклорі: семантичні та образні аспекти» (2005) [124], Г. Скрипник «Народні знання. Народні вірування, демонологія, космогонія» (1993) [160], В. Скуратівського «Вінець» (1994) [161].

У вивченні родинної обрядової культури українців XIX – першої чверті XX ст. важливою для нашого дослідження є праця М. Маєрчик «Ритуали родинного циклу крізь призму моделі переходу» (1999) [105], у якій авторка

вперше розглянула обряди родинного циклу як обряди переходу дитини з одного вікового періоду в інший, дослідила їх структуру й механізми дії.

Окремо зазначимо науковий доробок професора кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка, доктора історичних наук, етнолог В. Борисенко. Дослідниця звертала увагу на вивчення участі дитини у святково-обрядовій культурі; процесу передачі знань щодо опанування хлопчиками та дівчатками чоловічими й жіночими видами діяльності.

Зокрема, у монографії «Традиції і життєдіяльність етносу (на матеріалах святково-обрядової культури українців)» (2000) [15], авторка описує традиційні сімейні свята, обряди, звичаї українців кінця XIX – першої половини XX ст. протягом календарного року, в яких брали участь діти, а також такі важливі обряди життєвого циклу, як народження дитини, обряди перших років життя, авторка простежила і зафіксувала регіональні особливості родильної обрядовості, яка є первинною соціалізацією дитини, а це дає змогу простежити систему традицій народного виховання.

Цінною для вивчення родинно-обрядового побуту XIX – першої чверті XX ст. є збірка «Українська родина: родинний і громадський побут» (2000) [184], у якій на основі аналізу етнографічних матеріалів XIX – першої чверті XX ст. висвітлено деякі регіональні особливості народних обрядів, пов'язаних із народженням та вихованням дитини у сім'ї та громаді. Зокрема, звертається увага на роль матері у вихованні малої дитини; на ігри та іграшки, що створює можливість узагальнення спільних та відмінних рис дитячої субкультури відносно усєї території України XIX – першої чверті XX ст. У цій збірці родина розглядається як осередок формування світоглядних орієнтирів і життєвих переконань дитини.

Цінними для нашого дослідження є публікації, у яких вивчаються *сімейно-побутовий устрій* українців. На характер сімейних стосунків в Україні, міжетнічні, міжрелігійні й міжнаціональні шлюби звертає увагу А. Пономарьов. У праці «Розвиток сім'ї та шлюбно-сімейних відносин в

Україні» (1989) [145], дослідник вивчає взаємовідносини сім'ї та етносу, вплив етнічних процесів на функціональні особливості сім'ї.

У праці Г. Горинь «Сім'я і громада у традиційному вихованні дітей в Україні (до питання етнічної специфіки культури)» (1999) [31], схарактеризовано сільську сім'ю як традиційний інститут виховання, що сприяв передачі знань та практичному засвоєнню хлопчиками та дівчатками їх соціальних ролей.

Вивченню сімейного устрою українських селян XIX ст. приділяє увагу дослідниця А. Мільчева у публікації «Сімейно-побутові традиції України у XIX ст.» (2000) [121].

Важлива інформація про роль звичаєвого права у сімейно-шлюбних відносинах XIX – першої чверті XX ст. (перші правні дії в житті новонародженого, ініціації та коронації, етапність дошлюбних відносин молоді, порядок укладання шлюбу, розлучень, опікунство, усиновлення тощо) висвітлена в дослідженнях українських дослідниць О. Івановської «Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект» (2002) [65] та О. Кісь «Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї (до питання егалітарності)» (1998) [82].

Заслуговують на увагу матеріали етнографічних експедицій, що проводилися у другій половині XX ст. в Україні, у яких розкривається побут, взаємини між членами родини, характер етнорегіональних відмінностей у вихованні дітей, побуті, зокрема готуванні їжі, будівництві житла, іграшок, виготовлення одягу. Значний внесок у збирання польових матеріалів зробили Ю. Іванова, Л. Чижикова та оприлюднили у публікації «Культурно-побутові процеси України» (1999) [97].

Для вивчення *традицій сімейного виховання XIX – першої чверті XX ст.* значущими є етнографічне дослідження І. Щербак «Діти в традиційних обрядах українців» (2003) [202].

У публікаціях сучасних українських етнографів С. Павлюка «Етнографічні дослідження побуту українських селян XIX – першої половини

XX ст.» (2012) [137], Н. Дмитрука «З селянського побуту XIX ст.» (2015) [48], окремі параграфи присвячено вивченню особливостей виховання українських дітей до 14 років в XIX – першій чверті XX ст.

Для нашої дисертації значущими є праці, у яких звертається увага на процес *соціалізації дитини у XIX – першій чверті XX ст.* У публікаціях О. Кісь «Концепція культурного релятивізму та проблема оцінки становища жінки у традиційних суспільствах» (1997) [80], «Особливості соціалізації дівчаток в традиційній українській сім'ї XIX – початку XX ст.» (1999) [81], розглядаються етапи та мета соціалізації дівчаток в українському традиційному суспільстві XIX – початку XX ст.

Науковий інтерес викликає дослідження А. Забловського «Соціалізація дитини в традиційній культурі українців XIX – поч. XX століть: ритуально-аритуальні аспекти» (2004) [57], у якому дослідник приділяє увагу обряду «соціального народження» (родини, перша купіль, похрестини зі зливками, вивід, пострижини, ім'янаречення), «програмуванню гендерних ролей» (перев'язування пуповини, перша купіль тощо).

Цінними джерелами для нашої дисертації є публікації, у яких розглядається *ігрова культура* українських селянських дітей XIX – початку XX ст. Привертає увагу авторська класифікація народних ігор В. Семеренського та П. Черемського у публікації «Дзига: Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги» (1999) [45].

У монографії О. Найдена «Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості» (1999) [125], на основі етнографічних джерел із українських сіл XIX ст., розглядається виховне значення іграшки.

Значним внеском для вивчення дитячих ігор XIX – першої чверті XX ст. стали публікації Н. Аксьонової «Ритуально-міфологічна семантика ігор, пов'язаних із пастухівництвом» (2003) [2], «Терміни «город» і «поле» в ігровій практиці кінця XIX – початку XX ст. у зв'язку з реконструкцією давніх

міфологічних уявлень» (2005) [3], «Методика дослідження дитячих ігор» (2006) [1], у яких вивчаються дитячі ігри крізь призму обряду переходу.

Відзначаємо публікацію В. Щегельського «Палиця як традиційний предмет у дитячих іграх пастухів» (2008) [201], у якій розглядаються традиційні ігри та забави дітей-пастухів кінця XIX – першої половини XX ст.

Цікавою для нашого дослідження є публікація В. Старкова «Традиційна ігрова культура населення України» (2009) [164], у якій зібрана значна частина етнографічного матеріалу XIX – початку XX ст. присвяченого вивченню традиційної ігрової культури українського народу.

На початку XXI ст. увага українських етнографів спрямовується на вивчення *світу дітей, дитинства, дитячої субкультури*, що сприяло появі першої фундаментальної праці «Народна культура українців: історико-етнологічне дослідження. Т.1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура» (2008) [126] – колективної монографії, у якій звертається увага на період дитинства та дитячу субкультуру, зокрема висвітлено: статево-вікову стратифікацію, трудову діяльність дітей та підлітків, виховання моральності. У цій публікації зібрано дослідження українських етнологів Н. Аксьонової, В. Борисенко, О. Боряк, М. Гримич, Г. Довженок, А. Забловського, І. Щербак, І. Ігнатенко, які вивчали світ дитинства в традиційній культурі на основі різних методологічних підходів.

Отже, етнографічні джерела дозволяють нам повною мірою розглянути означену у дисертації проблему. Проаналізовані етнографічні джерела та джерелознавчі праці стали підґрунтям для з'ясування змісту та цілей виховання дітей у селянській сім'ї Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст., що в українській історико-педагогічній науці є першою такою спробою.

Таким чином, розглянувши та проаналізувавши наявну історіографічну (праці істориків, істориків педагогіки) та джерельну базу (праці етнографів) – можна встановити особливості заселення, релігійні та культурні особливості Херсонської губернії; структуру сімей за соціальними та чисельними

складовими; основні закономірності виховання дітей у селянських сім'ях регіону у досліджуваний період.

1.2. Сім'я та сімейне виховання крізь призму соціального та етнорегіонального

Головною структурною одиницею суспільства, що закладає основи ціннісно-мотиваційної сфери особистості, формує її характер є сім'я. Розвиток та виховання дитини розпочинається у сім'ї, в тому середовищі, в якому вона живе і розвивається значний період свого життя – від народження до цілком усвідомленої самостійної життєдіяльності [10, с. 9].

Український учений І. Бех трактує сім'ю, як групу людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом [10, с. 10].

Дослідник В. Кравець висловлює думку про те, що сім'я акумулює в собі всі найважливіші ознаки суспільних процесів, економічного та культурного розвитку [91, с. 77].

Історія становлення та розвитку української родини сягає в сиву давнину, адже сім'я з її побутом, укладом життя, виховними звичаями й традиціями формувалася упродовж історії розвитку людства.

Сім'я в Україні XIX – першої чверті XX ст. належала до традиційних. Для такого типу родини властивим було домінування сільського господарства.

Вітчизняні науковці, зазвичай, використовують поняття «традиційне суспільство», відповідно до особливостей розвитку і функціонування українського суспільства періоду XIX – першої чверті XX ст., при цьому зосереджуючи увагу на соціально-економічних, політичних та ідеологічних критеріях.

Т. Берштам традиційними вважає суспільства, у яких наслідування і розвиток базових принципів функціонування соціуму превалюють над соціокультурними новаціями. Таким суспільствам все ж притаманні ознаки

соціогенезу, але трансформації на рівні соціуму не торкаються основ соціальної організації у цілому [9, с. 94].

Українські науковці, які вивчають складові народної педагогіки визначають традиційну українську сім'ю XIX – першої чверті XX ст., передусім, як селянську, з урахуванням усіх «культурних впливань» міста [9; 85; 131].

Дослідники Б. Ковбас і В. Костів під «традиційним родинним вихованням» розуміють певний абсолют, безумовну істину, утилітарний характер якого виправдовує подальшу його трансляцію та відтворення за умов сьогодення [85, с. 3]. На їх переконання основне завдання традиційного українського родинного виховання полягає у «засвоєнні традиційного досвіду українського народу у формуванні сім'янина, передачі знань старших поколінь щодо родини як природнього осередку наслідування й копіювання досвіду реальних взаємин чоловіка й дружини» [85, с. 3–4].

Традиційна сільська сім'я, проіснувала до 1920-х рр. Незважаючи на посилення процесів індустріалізації та урбанізації, ще навіть на початку XX ст. на території України 94 % населення було зайнято сільським господарством [225, арк. 4].

Дослідниця народної педагогіки українців Т. Окольніча зауважує, що у жодному іншому типі сім'ї так не збереглися народна ментальність, вірування, культура і побут як у селянській родині. Традиційна сільська сім'я сприяла формуванню першого та цінного досвіду – діти набували важливих трудових навичок, засвоювали основні моральні норми та правила поведінки; досягненню розуміння різних сторін соціального життя та самоутвердження в ньому [130, с. 52].

У традиційному суспільстві поняття сім'ї ототожнювалось із веденням власного господарства, тому до сім'ї входили ті її члени, які об'єднувалися не лише на основі шлюбу чи кровної спорідненості, а й ті, що мешкали в одному «дворі» і були пов'язані спільним побутом, господарством і взаємною відповідальністю [128, с. 101].

У дисертації селянську *сім'ю* у традиційному суспільстві ХІХ – першої чверті ХХ ст. розглядаємо як соціальний інститут з упорядкованим механізмом внутрішніх відносин, із чітко фіксованими обов'язками кожного її члена відповідно до статево-вікового розподілу праці та виховання дітей.

Взаємовідносини в родині залежали від багатьох чинників: традицій спілкування, соціально-економічного розвитку суспільних відносин, нормативно-правового статусу сім'ї, участі подружжя у веденні господарства, у суспільному виробництві, від типу родини. Всі ці аспекти прямо або побічно пов'язані з культурою, звичаями етносу. Саме сім'я відіграла провідну роль у збереженні і передачі етнічної культури, адже при ослабленні сімейно-родинних зв'язків механізм етнокультурної трансмісії порушується.

Основна функція сім'ї полягала у народженні та вихованні дітей як продовжувачів роду, які мали берегти, примножувати та транслювати родинну звичаєво-обрядову культуру наступним поколінням.

Під *вихованням дітей* у ХІХ – першої чверті ХХ ст. розуміємо цілеспрямований вплив на оволодіння духовно-соціальним і трудовим досвідом поколінь, за допомогою якого дитині намагалися прищепити бажані риси та властивості у ході соціально-педагогічної взаємодії дорослих і дітей у процесі їх спільної життєдіяльності.

Найбільше на виховання дитини впливала сім'я. У «Педагогічному енциклопедичному словнику» сімейне виховання трактується як «...усвідомлене зусилля щодо виховання дитини, яким займаються старші члени сім'ї. Дані зусилля спрямовані на те, щоб молодші члени сім'ї відповідали уявленням старших про те, якою повинна бути дитина. Сімейне виховання багато в чому визначається особистісними ресурсами сім'ї. Особистісні ресурси, з одного боку, залежать від складу сім'ї (повна або неповна сім'я, багатодітна сім'я тощо), а з іншого (і головним чином) – від стану здоров'я, освіти, індивідуальних інтересів, рівня домагань старших членів сім'ї» [138, с. 254–255].

Науковець Г. Касьянов під сімейним вихованням розуміє цілеспрямований вплив батьків на своїх дітей з метою підготовки їх до життя й прищеплення їм різнобічних особистісних інтегрованих якостей [76, с. 67].

Дослідник В. Постовий трактує виховання у родині як певну і послідовну систему відносин, дій, учинків, зумовлених соціальними умовами та обставинами оточуючого середовища з метою збагачення духовними цінностями, вираженими в суспільній моралі, етиці, естетиці, та формування поведінки дітей [146, с. 35].

У нашому дослідженні сімейне виховання розуміється у широкому соціальному значенні, що згідно із сучасною педагогічною теорією, є передачею молодшому поколінню усього соціального досвіду накопиченого людством.

З огляду на сказане, у дисертації *виховання дітей у селянській сім'ї XIX – першої чверті XX ст.* розглядаємо як форму виховання, що ґрунтувалося на досвіді народу у сукупності народних форм, методів, засобів виховання та соціалізації; поєднанні цілеспрямованих, усвідомлених та соціально бажаних дій батьків з повсякденним впливом родинного побуту; взаємодії дітей і батьків у процесі спільної життєдіяльності; спрямовуванні на підготовку дітей до життя в існуючих соціальних умовах, набуття ними знань, умінь і навичок, необхідних для трудового життя в умовах традиційного суспільства.

Як зазначають сучасні дослідники Є. Сявавко [175, с. 173], В. Борисенко [15, с. 17], сімейне виховання у XIX – першій чверті XX ст. усвідомлювалось як цілеспрямований вплив на розумові, моральні, фізичні сили та здібності дитини, адже впливало на все її подальше життя. Тому батьки відповідали за вчинки й поведінку своїх нащадків.

Особливістю сімейного виховання в українській селянській родині досліджуваного періоду є те, що воно не зводилося лише до передачі дитині морально-етичних, трудових норм, правил фізичного розвитку, а й передбачало практичну реалізацію цих норм та правил, переведення їх у стійку звичку в родинному колі [204, с. 167].

У XIX – першій чверті XX ст. формується достатньо повне наповнення сімейного виховання: система поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, спрямованих на формування світогляду та ціннісних орієнтацій дітей, передання їм соціального досвіду, досягнень попередніх поколінь [186, с. 86]. У цей історичний період відбувався процес трансмісії родинного виховання у часі: збереження етнокультурних родинних традицій, наступності у вихованні, акцентувалася увага на значенні ролі матері й батька, а також всієї родини у вихованні дитини, формувалася оригінальний, національно забарвлений образ дитинства, виховання та соціалізація здійснювалися відповідно до вікових періодів у розвитку дитини та у межах системи цінностей, пов'язаних з народними традиціями в сімейних і суспільних взаєминах.

Зміст, цілі, завдання сімейного виховання XIX – першої чверті XX ст. відображено у народно-філософських поглядах на дитину, традиціях, звичаях і обрядах, святах і ритуалах, іграх та іграшках, одязі, харчуванні, досвіді громадського виховання, трудових та моральних уявленнях, правилах зростання у сім'ї і соціумі, чіткій субординації й етапах переходу від одного вікового періоду до іншого, формах побуту у широкому значенні цього слова.

Сімейне виховання пов'язується з віковим етапом «дитинство». В українському традиційному суспільстві XIX – першої чверті XX ст. соціальна верства «діти» вирізнялась з-поміж інших вікових категорій. Про це свідчать дані етнографів М. Грушевського [38, с. 77], Н. Заглади [58, с. 60], М. Костомарова [90, с. 341], які фіксували окремі життєві цикли власне етапу дитинства. На підставі записів цих учених, можемо припустити, що дитинство було періодом життя хлопчиків і дівчаток від народження до 14 років. Поділ за віковими ознаками зумовлював виокремлення відповідних вікових груп дітей: малих дітей (від народження до 7 років) та дітей отроцького віку (від 7 до 14 років).

Виховання дітей у сім'ї у кожному регіоні України мало спільні та відмінні риси. У цьому знаходили відгук різні культурні, соціальні, політичні та етнічні процеси, що відбувалися в цих регіонах.

На виховання селянських дітей Херсонської губернії впливали соціально-економічні та етнічні процеси, що відбувалися у цьому краї. Це була найбільша губернія – її територія становила 1/122 частину Європи.

Принципово відмінними регіональними особливостями Херсонської губернії, що впливали на формування родини й виховання дітей у ній були:

- 1) «європеїзація» регіону завдяки заселенню іноземними колоністами, спричинена появою нових етнографічних поселень;
- 2) формування «регіонального індивідуалізму» – мешканці губернії не визнавали себе частиною населення єдиної уніфікованої імперії, а вважали суспільством окремого регіону (Степової України);
- 3) стрімкий розвиток сільського господарства;
- 4) нетотальний характер поширення кріпацтва;
- 5) незначна економічна залежність від поміщиків, що дозволяла практично вільно брати шлюб, незважаючи на волю господаря.

Економіка Херсонської губернії мала чітко окреслений аграрний характер, тому переважна більшість населення губернії у досліджуваний період проживала в сільській місцевості, що впливало на інститут сім'ї та виокремлення селянської родини. Селянство, яке складало основу Херсонської губернії, розподілялось на три групи – державні селяни, незакріпачені селяни та селяни-кріпаки. Кількість селян-кріпаків була незначною (приблизно 6%). Пояснюється це тим, що землевласники, які не належали до дворянського стану, не могли володіти людьми, тому їм доводилось заселяти свої землі кріпаками-утікачами, іноземними переселенцями, десятниками й вступати з ними в договірні стосунки. Окрім цього, широко використовувалась праця найманих сезонних робітників [97, с. 35].

У першій чверті XIX ст. основними галузями сільського господарства регіону були скотарство та хліборобство. Населення повністю забезпечувало себе хлібом, а в урожайні роки збувало сільгосппродукти на внутрішньому ринку й навіть за кордон [97;122].

У другій чверті XIX ст. починається процес переходу від натурального до товарного господарства. Це, у свою чергу, стимулювало підвищення культури землеробства, відбір посівного зерна, використання добрив, застосування наукових правил сівозмін, удосконалення інвентаря [162, с. 54].

У другій половині XIX – на початку XX ст. в сільському господарстві губернії спостерігався інтенсивний розвиток капіталістичних відносин, який було започатковано в регіоні ще в 40-х рр. XIX ст. Значно підвищується виробництво зерна як основного виду товару для ринку, завдяки розширенню посівних площ та ефективності фермерських господарств і запровадженню нових технологій та техніки. Якщо 90 % експортної пшениці надавала Україна, то в регіоні збирали 33 % врожаю ячменю, 15 % – пшениці і 8 % кукурудзи [182; 185; 200].

На відміну від інших регіонів України, Херсонська губернія заселялася порівняно швидко. На початку XIX ст. на території регіону мешкало 350 тис. осіб, переважали селянські поселення. У середині XIX ст. кількість мешканців зросла до 2 млн. осіб. Херсонська губернія стрімко розвивалася географічно й видозмінювалася структурно, збільшуючи таким чином не лише кількість населення, а й його стратифікацію [200, с. 99].

Активне заселення та освоєння краю сприяло розвитку сільського господарства [97, с. 44]. Переселенці сприяли оволодінню новими галузями сільського господарства. Поряд з вирощуванням зерна, провідними галузями господарства стали вівчарство та розведення великої рогатої худоби. Селяни почали займатися вирощуванням винограду й шовковиці. У губернії з'являються виноградні плантації, які згодом прославили регіон [131, с. 40].

Звернемо увагу на той факт, що Херсонська губернія на початку XX ст. була досить розвиненим регіоном України, де сформувались великі промислові центри, були зосереджені чорноморські і азовські порти, розвинена транспортна інфраструктура і торгівля, що приваблювало сотні тисяч заробітчан з Лівобережжя та Правобережжя на сезонні роботи [182, с. 44]. Характерною рисою регіону стали маси заробітчан, що

гуртувалися на ринках праці. В Херсонській губернії така картина особливо спотерігалася у містах Єлисаветград, Бобринець, Вознесенськ, Одеса. Заробітчани працювали в основному у сільському господарстві. Інколи люди вирішували не повертатись додому, а разом із сім'єю залишалися в губернії. Такі сім'ї разом із характером виробничої діяльності зберігали й сімейні звичаї та традиції свого регіону [182; 200].

Процес заселення та освоєння земель губернії не міг не позначитися на деяких рисах сімейної обрядовості, на поглядах щодо значення сім'ї, місця кожного члена в ній та ставленні один до одного. Але, незважаючи на багатоетнічність регіону, населення у переважній більшості залишалось українським. Процес асиміляції відбувався, але національні особливості у кожного народу залишалися стійкими. Розподіл за національностями на 1830 р. виглядав таким чином: українці 85 %, євреї 6 %, поляки 4 %, болгари 1 %, решта – 4 % (німці, молдавани, греки, караїми, турки, росіяни) [115, с. 30].

За даними Всеросійського перепису населення 1830 р. кількість селян у Херсонській губернії, що вважали українську мову рідною становила – 82 %, [139, с. 10].

На 1850 р. у Херсонській губернії населення українців становило близько 83 % [24, с. 10].

Заселення краю відбувалося в умовах кріпосницької системи в країні, а тому мало дуалістичний характер. З одного боку, переселялися іноземні колоністи, з іншого – мешканці внутрішніх губерній. Поміщики, які одержали землю в губернії, переселяли сюди своїх кріпаків. Так утворилися поміщицькі села Рибальче, Чорнянка, Тягинка, Понятівка [12, с. 176].

Після скасування кріпосного права, з 1861 р. Херсонська губернія прийняла мігрантів – вихідців з російських губерній [12, с. 180]. У 60–70-х рр. XIX ст. основу російських мігрантів становили малоземельні та безземельні селяни. На початку 80-х рр. XIX ст. створюється селянський поземельний банк. Судячи з його звітів, саме з моменту створення цього банку, в

колонізаційному потоці з'явилися селяни, що могли собі дозволити навіть найманих працівників [135, с. 24].

Архівні матеріали за 1882 р. свідчать, що в Херсонській губернії переважно осідали мігранти з Київської, Подільської та Волинської губерній. Так, в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії у 80-ті рр. XIX ст. було поселено 269 одновірців Бердичівського повіту Київської губернії [139, с. 44].

Зазначимо, що найбільший рух мігрантів у Херсонську губернію здійснювався у період з 1861 по 1887 рр. З 1887 р. процес аграрної колонізації краю почав скорочуватися. З цього часу територія регіону визнавалась владою фактично заселеною, а землі, що залишилися, було передано безземельним селянам для постійного проживання [49, с. 111].

До Херсонської губернії мігрували й болгар. Найчисельніше їх переселення датоване періодом російсько-турецької війни 1806–1812 рр. [49, с. 112]. За даними Всеросійського перепису населення 1897 р., у Херсонській губернії проживало 25685 (0,9%) болгар [25, с. 33]. Разом з ними прибула чимала кількість поляків.

У досліджуваній нами історичний період на територію Херсонської губернії інтенсивним був етнічний потік євреїв. Їх переселення відрізнялося від переселення інших колоністів. Заснування перших єврейських колоній датується 1807 р., вони розташовувалися переважно на берегах річки Інгулець, що давало їм можливість займатися тими видами діяльності, до яких вони звикли. Євреї боролися за свої права колоністів, проте державні позики були недостатніми, що призвело до неналежних умов існування, голоду, не дотримання умов догляду, харчування, достатнього фізичного розвитку дітей. Ревізор О. Ліфанов зазначав: «Дітей та їх самих я знаходив голодних та зовсім замерзлих взимку; словом, стан їх був такий, що якщо в березні місяці не буде видано їм кошти хоч на зерно, всі вони загинуть» [114, с. 51]. Таке становище не могло не вплинути на позицію влади до проблем цих сімей і до середини XIX ст. підвищився рівень їх життя.

У 1850 р. у Херсонській та губернії нараховувалося 7 єврейських колоній. За даними Всеросійського перепису населення 1897 р. кількість євреїв у Херсонській губернії складала 322537 осіб [25, с.8].

Тенденція до зростання єврейського населення продовжувалася і на початку ХХ ст., щоправда, меншими темпами і переважно в західних регіонах України.

Виховання дітей у різних за етнічним складом сім'ях відрізнялося залежно від того, до якої народності належали члени родини. Відмінність між чоловіком та дружиною в сфері соціально-економічних та релігійних відносин найбільше впливало на структуру сім'ї, сімейні звичаї та обряди, а в свою чергу, – на мету, зміст, методи, прийоми і форми виховання дітей у родині. Учений А. Пономарьов переконує, що «...на формування складу сім'ї в міжнаціональній сфері впливала особливість взаємодії культур, з яких зіткана сім'я. Результат же взаємодії залежить від ступеня близькості культурно-побутових показників етносів, що контактують у сфері шлюбних стосунків. Відомо, що величина сім'ї складається під впливом соціально-демографічних процесів і явищ, що визначаються не тільки умовами життя сім'ї, але й етнодемографічним суспільним побутом, нормами поведінки, щодо народження чи відмови від спільного чи окремого проживання неодружених дітей з батьками тощо» [145, с. 56].

В усіх регіонах України найпоширенішою була повна сім'я, що складалася з батьків і дітей. Навіть на початку ХХ ст. поняття сімейство, родина, двір, господарство були тотожними і означали сукупність близьких родичів, що жили разом і вели одне господарство, яке могло складатися як з одного подружжя з дітьми, також з двох і більше, до нього могли долучатися інші родичі. Головним критерієм єдності кількох шлюбних пар була наявність нероздільного майна і одного господаря, що керував майном. Члени однієї родини жили одним двором, дуже часто в різних хатах, але вели одне господарство і мали спільне майно. Наприкінці ХІХ ст. пришвидшується процес поділу нерозділених сімей. Найшвидше цей процес відбувався у

Херсонській губернії, що пояснюється більш інтенсивним розвитком капіталістичних відносин у даній місцевості [152, с. 39].

Найбільш багатодітною була українська селянська сім'я. Для порівняння, середній розмір польських, єврейських, болгарських сімей складав 4–5 чоловік [115, с. 77]. Середній показник кількості членів сім'ї, за даними Всеросійського перепису населення 1897 р., по Україні становив 5,7 осіб, але зустрічалися родини, які налічували у своєму складі більше членів, причому не лише за рахунок багатодітності, а й у зв'язку з тим, що один із одружених дітей продовжував жити з батьками. За матеріалами перепису у Херсонській губернії 47 % селянських сімей склалися з 6–10 осіб. При порівнянні з іншими регіонами, чисельність дітей у селянських родин Херсонщини була трохи вищою, ніж, скажімо, на Галичині, де вона складала 2–3 [148, с. 8].

У 1917 р. розмір селянської родини в Україні становив приблизно 5,84 особи на одне господарство. У Херсонській губернії відповідний показник був вищий – 6,22 особи. Але протягом 1920-х рр. середній склад сім'ї помітно зменшився до 4,89 осіб в середньому по Україні і до 5,05 осіб у Херсонській губернії. Селяни Олександрійського та Ананьївського повітів Херсонської губернії відрізнялися меншим складом сім'ї, ніж селяни інших повітів регіону. Кількість членів сім'ї напряму залежала від розмірів посіву, яким володіла родина. Більші земельні наділи вимагали відповідно більшої кількості робочих рук [115, с. 371].

Нові земельні та майнові відносини при радянській владі прискорили сімейну трансформацію. Жінки і діти отримали однакове з чоловіками право на частку сімейного майна: якщо попередньо поділ селянського майна проводився між синами, то після 1917 р. – в залежності від кількості осіб в родині. Однак, в цілому селянська сім'я чинила протидію спробам компартійної влади зруйнувати її традиційну основу.

Отже, соціально-економічні та етнорегіональні процеси в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) впливали на сімейну трансформацію, а відповідно й сімейне виховання.

1.3. Інститут шлюбу в українській селянській сім'ї XIX – першої чверті XX століття

Соціально-економічні та етнічні процеси, що відбувалися в Херсонській губернії позначилися й на інституті шлюбу, що є визначальним для обґрунтування особливостей виховання дітей у селянській сім'ї регіону протягом XIX – першої чверті XX ст.

Погляди на шлюб визначались економічно-правовими умовами життя селян та моральним обов'язком.

Протягом XIX – першої чверті XX ст. у Херсонській губернії, як і в цілому по Україні, спостерігалися високі показники шлюбності, що було одним з наслідків господарсько-економічної необхідності аграрного суспільства. Селянське господарство було сімейним, адже у традиційному суспільстві поза сім'єю воно просто не могло існувати. Для забезпечення існування необхідними були праця чоловіка та жінки, велика кількість робочих рук, забезпечена старість та ін. Все це поєднувалось у сім'ї.

Необхідність шлюбу у традиційному суспільстві визначалася також потребою у народженні й вихованні дітей – продовжувачів роду, які мали берегти, примножувати та передавати родинну звичаєво-обрядову культуру наступним поколінням.

Про важливість шлюбу свідчать українські народні прислів'я записані в Херсонській губернії у кінці XIX ст. та опубліковані етнографом П. Івановим у статтях «Етнографічні матеріали, зібрані в Херсонській губ.» (1897), що дають можливість дізнатись про уявлення українських селян щодо сімейних стосунків та шлюбу: «Найлуча спілка – чоловік і жінка!», «Вибирай жінку на цілий вік», «Тоді дівка пишна, як заміж вийшла», «Не та щаслива, що у батька, а та, що замужем», «Із добрим подружжям і горе розгорюєм», «Заміж іти не на

рік, а на цілий вік», «Без сім'ї нема щастя на землі», «Вся сім'я вмісті – так і душа на місці», «Нежонатий як вовк, оженився – як шовк», «Один без одного як око без ока» [64, с. 41–51.]. Про негативне ставлення селян до неодруженої молоді свідчать прислів'я: «Тоді він буде женитися, коли бики почнуть телитися», «Сиділа дівка та й висиділа дідька», «Хоч за старця, аби не остаться», «Хоч за вола, аби дома не була» [61, с. 58] та інші.

Якщо селяни були у шлюбі – це було свідченням їх порядності та моральності. Хлопці та дівчата ставали повноправними членами сільської громади та мали право голосу лише після того, як одружувалися. Неодружений чоловік, якого б віку він не був, вважався парубком і користувався меншим авторитетом у громаді, ніж одружений. До молоді, яка вчасно не створювала сім'ю, ставилися несхвально. У селянському суспільстві існували ритуали, які засуджували молодь, що не виконувала призначених їй за віком функцій: хлопцеві чи дівчині прив'язували колодку, вимагаючи викупу у батьків. Народна педагогіка схвалювала ранні шлюби (дівчата – 16–17, хлопці – 18–20 років), це підтверджують українські прислів'я: «хто рано встає і рано жениться – ніколи не розкаюється», «рано встане – діло зробить, рано жениться – дітей до розуму доведе», але й засуджувала занадто ранні [136, с. 277–279].

Нерідко траплялися випадки, коли наречені вперше бачили один одного безпосередньо у день весілля. Дівчина при цьому зазвичай була в очікувальній позиції і фактично не могла вплинути на власну долю. Методами переконання, вмовляння, примусу, погрози батьки домагалися того, щоб син чи донька одружилися з тим, кого родина вважала хорошою партією. Дівчину виховували так, що відмовляти сватам – недобре, адже можна залишитися старою дівкою, але українська дівчина й мала право кінцевого слова на сватанні. Батько питав згоди доньки на шлюб. Звичайно, інколи вона була лише формальністю. У Херсонській губернії, наприклад, «небажання дівчини прийняти чарку з рук нареченого вважалось відмовою і батьки не завжди могли змінити дальший хід сватання» [104, с. 22]. Неправильно й буде

стверджувати, що у традиційному суспільстві не було місця почуттям при одруженні молодят, але вони не були першочерговим чинником, який спонукав укладати шлюб.

Ініціатива у сватанні належала стороні жениха, але в Україні існувала й досить цікава форма укладення шлюбу через сватання дівчини до хлопця. Існування такого звичаю підтверджене етнографами. У рукописних матеріалах з Херсонщини кінця XIX ст. зафіксовано запис про звичай, коли дівчину на виданні возили сватати в солом'яному коробі до хати хлопця, який їй сподобався. Свати висловлювали під вікном хлопця пропозицію засватати дівчину і, якщо їм відмовляли їхали далі [258, с.26].

Аналіз розподілу шлюбів селян за місяцями дав змогу зробити висновок, що у досліджуваній період на нього впливали господарчий та релігійний чинники. Господарчий чинник спричиняв найбільшу кількість шлюбів у жовтні – по закінченні сільськогосподарських робіт, а релігійний – найменшу їх кількість у березні та грудні (в період посту, коли не вінчали).

Українці до початку XX ст. переважно, у основній масі населення, дотримувались принципу етнічної ендогамії. На думку дослідника А. Пономарьова, найголовнішим чинником укладання шлюбу у селян було віросповідання [144, с. 61]. Більшість селян Херсонської губернії були православними християнами, євреї сповідували юдаїзм. Конфесійні заборони були однією із перешкод в укладанні міжетнічних шлюбів, тому ступінь їх розповсюдження значною мірою залежав від впливу церкви, яка намагалась впливати на процеси етнічної інтеграції, прагнучи до заборони «даяти дівчочок замужь в другу страну» [25, с. 34], особливо за іновірців.

Практика укладання міжнаціональних шлюбів обмежувалася господарськими умовами. У цілому, українські селяни не були прихильниками міжнаціональних шлюбів, навіть за дружніх відносин з населенням іншої національності. Укладання таких шлюбів вважалося небажаним, а в деяких випадках навіть ганьбою для сім'ї [227, арк. 49]. З другої половини XX –

початку ХХІ ст. ставлення народної моралі до міжетнічних шлюбів стало доляльнішим, що пояснюється демократизацією українського суспільства.

Найнепримиреннішим до міжетнічних шлюбів був юдаїзм. Ця релігія суворо забороняла євреям одружуватися з представниками інших вір. За християнськими канонами шлюби з євреями можна було укладати в разі зміни іншовірцем своєї релігії. Такі випадки були на той час поодинокими, про що свідчать рапорти священнослужителів. Зокрема, священнослужитель Єлисаветградського повіту Херсонської губернії І. Лехотович у 1834 р. повідомив, що Шимон Казимирович виявив бажання вступити в християнську віру, аби одружитися на українській селянці [226, арк. 52].

Ще одним мотивом до створення міжнаціональних шлюбів була диспропорція чоловічого та жіночого населення, тому нерідко іноземним колоністам доводилося не зважати на національну приналежність партнера по шлюбові, а одружуватися з представниками інших народностей та національностей [25, с. 34].

Українська християнська мораль засуджувала багатошлюбність. Дозвіл на третій шлюб давався як виняток при бездітності. Четвертий шлюб засуджувався: «перший шлюб – закон, другий – прощення, третій – злочин, четвертий – свинське єсть життя» [218, арк. 6]. Народна мораль застерігала від повторних шлюбів, називаючи селян, які вступали у багаторазові шлюби «непутящими», «безсоромними», «гулящими», «ненадъожними» [218, арк. 6].

Крім законних шлюбів, в Україні існував звичай «жити на віру», тобто без весілля і вінчання в церкві. До нього вдавалися в тому разі, коли канонічні перешкоди заважали легалізації шлюбу, а економічні умови спонукали до спільного співжиття. Наприклад, селянин, який поховав трьох дружин, для підтримання господарства одружувався із вдовою, що поховала трьох чоловіків (за народними поглядами вона не мала права входити заміж). Становище жінки в сім'ях «на віру» були дещо особливі. Дружина могла сама розпорядитися собою, своїм майном і господарством, самостійно ділити його між своїми дітьми [222, арк. 4].

Значний вплив на інститут шлюбу селян XIX – першої чверті XX ст. здійснювала держава та церква. Для більш чіткого уявлення ситуації, яка склалася в шлюбному законодавстві у XIX – першій чверті XX ст. зупинимося на з'ясуванні, які справи підлягали розгляду церковних судів, а які – світської юрисдикції.

Відомству духовних судів належали наступні справи з шлюбного процесу: визнання шлюбів законними або незаконними; про розірвання шлюбів і про посвідчення дійсності шлюбів. У свою чергу, світські суди розглядали такі шлюбні справи: про вступ до шлюбу насильницьким шляхом, про вінчання в стані божевілля; про одруження дітей без волі батьків або опікунів; про кровозмішання; що стосувались багатошлюбності; пов'язані з підробками та обманом, що вчинялися при укладанні шлюбу; за скаргами щодо жорстокого поведіння одного з подружжя з іншим [152, с. 38].

Православна церква неохоче давала дозвіл на розлучення подружжя і робила все для того, щоб цього не допустити. У цьому питанні церква повністю підтримувалася державою. За підтримки держави, церква формувала ідеальну модель шлюбної поведінки, пропагуючи шлюб на все життя, і забороняла розлучення. Будь-які спроби розірвати шлюб розглядалися священнослужителями як посягання на християнську ідею про єдність сім'ї.

Єдиною формою припинення існування шлюбу було офіційне розлучення, яке церквою допускалося лише в окремих випадках. Шлюб при розлученні формально зберігався, але подружжя жило окремо один від одного [218, арк. 5].

Розлучення – явище нехарактерне для традиційного українського суспільства. Розлучення українських селянських сімей мало регіональні відмінності, які формувались під впливом регіональних звичаїв, правових норм і соціальних умов. Найбільшою специфікою в цьому плані відзначалися райони, що були епіцентрами спустошливих вторгнень войовничих сусідів, конфесійних чвар, національних утисків. До числа таких регіонів можна віднести Поділля. Херсонщина до таких регіонів не належала.

Офіційні розлучення у селянських родинах траплялися дуже рідко. Селяни розходилися без жодного суду. Особливо часто такі випадки траплялися у вдівців, одружених на бездітних вдовах. Дружини йшли тому, що «скільки не роби, а все тобі немає вдяки од чужих дітей» [48, с. 48]. Не пробачали зради, коли дружина або чоловік покидали родину: «Но хто б не оставлял семью, муж чи жена, дети, если есть, остаются при том из супругов, который остается на оселе и ни в коем случае тот, кто пишов у мандри, не имеет права требовать их себе» [48, с. 50].

Офіційне розлучення було можливим лише з дозволу церковного суду при дотриманні суворих вимог. У 1849 р. у Херсонській губернії було зафіксовано 6 випадків розірвання шлюбу селян за такими офіційними причинами: насильницьке вінчання; існування попередніх шлюбів, що не припинили свою дію законним шляхом; близький ступінь спорідненості; вступ до четвертого шлюбу; через довгу відсутність одного з подружжя з невідомих причин; через заслання одного з подружжя на каторжні роботи [222, арк. 2]. Так, мешканець селища при станції Знам'янка Мотронинської волості Олександрійського повіту Херсонської губернії Назарій Криворучко прожив із дружиною Іриною п'ять років у шлюбі, після чого відправився на заробітки і пропав безвісти. Після 18 років самотнього життя жінка у 1868 р. звернулася до Херсонської духовної консисторії з проханням офіційно розірвати шлюб. Судове розслідування тягнулось два роки, в результаті селянці надали свідоцтво про розлучення [217, арк. 18].

У 1852 р. додається ще одна причина для розірвання шлюбу – «по малоліцтву». У цьому ж році у Херсонській губернії було зафіксовано 3 розлучення по причині різних вір, оскільки церква боролась за чистоту християнської православної віри. Цей факт доводить також поява ще однієї причини для розірвання шлюбу – через зміну релігії одного з подружжя [222, арк. 1]. Такі розлучення були рідкісними. У звіті обер-прокурора Синоду за 1866 р. жодного розлучення з такої причини у селянських родинах у Херсонській губернії не зафіксовано [222, арк. 3].

У 1855 р. православна церква дозволила розлучення через «вінчання під чужим ім'ям». У 1858 р. у Херсонській губернії було зафіксовано 1 такий випадок серед селянських родин [218, арк. 8].

З кінця 60-х років XIX ст. чітко визначалися наступні офіційні причини для розлучення: вступ у шлюб за життя одного з подружжя; близький ступінь спорідненості; нездатність до шлюбного співжиття; перелюб; через довгу відсутність одного з подружжя за невідомих причин; через заслання одного з подружжя на каторжні роботи або на поселення. Останні дві причини були найпоширенішими [218, арк. 10].

Взагалі, у 1840–1850-і рр. в Україні церквою було зареєстровано приблизно 770 розлучень на 43 мільйони православного населення. Як бачимо – це був дуже незначний показник. Після реформ Олександра II їх кількість зростала: з 1867 по 1886 рр. – 16 945 розлучень; з 1905 по 1913 р. – 23 087 [165, с. 100]. До 1917 р. для сімейного побуту українців воно було рідкістю. На початку XX ст. в Україні розлучення складали 0,6 на 100 тис. населення [217, арк. 18].

Хоча розлучення сприймалося селянами як гріх, але вже в другій половині XIX ст. міцність шлюбу поступово починає зменшуватися. Як результат – кількість розлучень серед селян почала зростати, найчастішою причиною розірвання шлюбу був перелюб. Так, в Херсонській губернії в 1866 р. зафіксовано 3 розлучення з цієї причини, у 1881 р. – 17, у 1883 р. – 22 [65, с. 101]. Ці показники відображають певні зміни у ставленні селян до шлюбу та більш лояльне ставлення до безшлюбності та розлучень. Але, все ж таки, кількість розлучень була невеликою. Це пояснюється обмеженою кількістю законних причин для припинення шлюбу та ставленням селян до нього.

Модернізаційні процеси кінця XIX – першої чверті XX ст. впливали на зміни у шлюбно-сімейних стосунках селян Херсонської губернії. Селянська сім'я проявляла гнучкість до нововведень, допускаючи появу одних елементів і відкидаючи інші. В результаті спостерігалось оновлення шлюбно-сімейних

відносин зі збереженням цінностей традиційного селянського шлюбу. Оскільки церква була консервативною структурою, тому неохоче слідувала змінам, які привносила модернізація. Але вже у другій половині ХІХ ст. мирові судді, все ж таки почали наголошувати на збільшенні законних приводів для розлучення, на переданні частини сімейних справ, якими займалася церква, до відомства державних структур. Такі вимоги почали ставились тому, що громадські суди не могли діяти всупереч церкві.

Громадські суди займалися справами про права чоловіка та жінки в результаті укладання шлюбу. Справа передавалась на розгляд духовних судів, рішення яких не могли спростовувати громадські суди у тому випадку, якщо поставало питання про дійсність шлюбу [104, с. 88].

Церква все ж була вимушена реагувати на зміни, які назріли в суспільстві, але робила це з обережністю. Ухвалою Святейшого Синоду від 28 лютого 1907 р. було утворено Особливу нараду для обговорення та вироблення проекту, в якому б висвітлювались положення про приводи для розлучення. Було проведено 8 засідань в березні – квітні 1907 р. і опубліковано «Проект положення про приводи до розлучення», в якому пропонувалися деякі нововведення [222, арк. 5]. Наприклад, скорочення терміну розлучення з 5 до 3 років, якщо хтось з подружжя довгий час відсутній з невідомих причин; поява нових приводів до розлучення – унаслідок душевної хвороби одного з подружжя, жорстокого поводження одного з подружжя [222, арк. 7].

На початку ХХ ст. перед церквою постало важливе питання: чи й надалі зберігати «святість шлюбу», чи піти шляхом послаблення, і там, де шлюб вже остаточно розпадався, дозволити розлучення.

На початку ХХ ст. спостерігався процес формування сімейного права, однак суттєвих змін у сімейному законодавстві не відбулося. До 1917 р. на українських землях визнавалися лише розлучення, які були здійснені виключно церковним судом, цивільне розлучення не було введене. Згідно з існуючим законодавством розлучитися подружжю міг дозволити лише Святейший Синод і тільки за обмежених умов [222, арк. 6]. Православна церква

неохоче йшла на розлучення подружжя і всіляко намагалась обмежити офіційні приводи для цього в законодавстві. Неспроможність церкви та влади вирішувати сімейні конфлікти, призвела до того, що селяни почали діяти в обхід офіційних законів. Офіційне законодавство і церква не встигали також й адаптуватися до змін в сімейних стосунках селянського подружжя. Лише декрет «Про розірвання шлюбу» затвердив процедуру розлучення світською і доступною. Справи про розлучення, порушені в односторонньому порядку, були передані з церковного до місцевих судів. У жовтні 1920 р. був прийнятий «Кодекс законів про акти громадянського стану, шлюбне, сімейне і опікунське право», який спрощував процедуру розлучення. Розлучення за взаємною згодою відбувався в РАГСі, а за заявою одного з подружжя – в суді [133, с. 17].

Ліквідація церковного шлюбу, введення процедури реєстрації актів цивільного стану суттєво не вплинули на сімейне становище у селянських родинах. Селяни й надалі в обхід законодавства самостійно вирішували свої сімейні питання й надалі офіційно не розлучались, порушуючи офіційно встановлені норми. Наприклад, селянин з с. Овнянка Олександрійського повіту Херсонської губернії Іван Оковитий у своєму щоденнику згадував, що сестра його дружини, Віра, у 1921 р. кинула чоловіка та жила у його родині 2 тижні. А у 1923 р. на Різдво 25 грудня вона вже розлучилась. А коли хоронили його старшу сестру Євдокію, то її чоловіка Івана Кози не було вдома, адже він «ушов з родини». А молодша сестра Івана Марія у 1921 р. «кинула чоловіка» [52, с. 444], при цьому ні про яке офіційне розлучення мова не йшла.

Про наявність подібних випадків дізнаємося з селянських листів, які були опубліковані у всеукраїнській селянській газеті «Радянське село». Дане видання виходило тричі на тиждень і отримувало від селян приблизно 10 тисяч листів щомісяця. Редакція газети в своїх оглядах практично не коригувала зміст селянських листів (більшою мірою це робилось лише у випадках неграмотно написаного тексту), що дає нам можливість побачити справжню картину шлюбних відносин на селі.

Сількор (селянин, який регулярно надсилав дописи до редакції газети) з с. Цибулів Олександрійського повіту Херсонської губернії розповідав про особливу форму приданого, коли чоловік і жінка не реєстрували шлюб заради економічної вигоди. Якщо вдова вдруге виходила заміж у «другий двір», то по закону, у випадку відсутності прямих нащадків, вона повинна була залишити свій наділ земельній громаді. Тож часто селяни сходились, жили й вели господарство разом, а податки платили по двох різних податкових листах [223, арк. 11]. Тож, заради економічної вигоди, селяни жили в громадянському шлюбі.

З подіями 1917 р. почали змінюватися побут та світоглядні орієнтири молоді. Мали місце випадки, коли бідні дівчата самі намагалися звабити хлопця, щоб завагітніти і отримувати аліменти. Суд не завжди виносив чесний вирок, через відсутність правдивих свідчень. Дівчина могла з усіх хлопців, з якими насправді мала статеві стосунки, вказати не на справжнього батька, а на того, хто був більше їй до вподоби. У багатьох випадках дівчата вдавалися до дітозгубництва. Селяни зазначали: «В нашій селі молодь на десять відсотків зіпсувалася від початку революції, з дитячих років вважають себе парубками та дорослими дівчатами, почастишали дошлюбні статеві стосунки серед підлітків» [122, с. 335].

На початку ХХ ст. почала простежуватися відкритість дошлюбних стосунків. Респонденти с. Великі Копані у Херсонщині, зазначали, що раніше про стосунки хлопця з дівчиною, окрім найближчих друзів, ніхто не знав. «Тепер спостерігаються випадки, коли парубок, заночувавши у дівчини, виходив од неї, коли вже більшість із сім'ї повстають, а мати вже порасться біля печі» [50, с. 31].

Зупинимося на характері подружніх відносини в селянській сім'ї, які будувалися на засадах моралі та звичаєвого права.

Ставлення до праці і побутові взаємовідносини відігравали важливу роль в досягненні економічних гараздів та панування здорової атмосфери в

українській родині. Відносини чоловіка і жінки в господарській сфері селяни позначали характерним словом «спілка» [134, с. 37].

Дослідник Херсонщини Т. Осадчий наголошував, що одружені селяни успішно вели господарство завдяки солідарності подружжя, в якому жінка допомагала чоловіку працювати і вдома, і на полі. Спільна праця тісно пов'язувала шлюбну пару, тому в українському селянському середовищі спостерігалось порівняно мало сімейних розладів [134, с. 38].

Для розуміння особливостей подружніх стосунків у Херсонській губернії нами використано свідчення з листів та щоденників селян, які проживали на території регіону. На сторінках цих рукописів ми знаходимо унікальні дані про особливості відносин у селянській родині.

Найінформативнішими у цьому відношенні є щоденники селян Івана Ярошенка [205] та Василя Рубеля [153] з с. Білозірка Херсонської губернії другої половини ХІХ ст., з яких дізнаємося про сімейні відносини в селянських сім'ях з погляду самих її членів. Особливістю цих щоденників є те, що автори не приховували негативні моменти сімейних відносин селян.

У цих записах зазначалося, що укладання шлюбу поставало сенсом життєвих прагнень українського селянина. Але, як зазначалося у записах, у селянських сім'ях спостерігалось й погане ставлення чоловіка до жінки, але вона фактично не могла подати заяву на розлучення через це. Чоловік мав право, яке надавала йому громада, застосовувати фізичну силу до дружини. Водночас, дружина найчастіше не могла, навіть, сказати образливого слова чоловікові – бо так не було заведено [104, с. 69]. Іван Ярошенко наголошував, що безправною жінка в шлюбі була лише за відсутності взаємних почуттів [205, с. 262].

У щоденнику селянина Олександра Запріи з с. Липняжка Єлисаветградського повіту Херсонської губернії зазначалося, що піднімалося питання про те, щоб захистити жінку від фізичного насильства чоловіка, але її становище так і не змінилось на краще. Жодна судова установа не в змозі була захистити жінку від жорстокого поводження її чоловіка [52, с. 139]. Мировий

суддя міг посадити чоловіка під арешт на недовгий термін. Траплялися випадки засудження чоловіків до тілесних покарань. Але, як зазначав Олександр Замрія, після повернення додому чоловік вдавався до ще більш жорстоких методів стосовно дружини [52, с. 144]. Отримати розлучення жінка не могла навіть у випадках жорстокого побиття. Крім того, автор щоденника наголошував на тому, що жінки тільки у вкрай рідкісних випадках подавали скарги на своїх чоловіків [52, с. 145].

За свідченням Василя Рубеля, звертатись до волосних суддів було марно, адже вони самі часто застосовували силу щодо своїх дружин та в більшості випадків захищали чоловіків. Скаржитися до окружного суду було надто далеко та клопітно, до мирового ж – безрезультатно, оскільки його законна допомога була дуже обмеженою [153, с. 122].

Цю думку також доводить оповідь Миколи Молодика з с. Лозоватка Олександрійського повіту Херсонської губернії про селянина, який вирішив покарати свого коня та почав бити його батогом. У цей час повз нього проїжджала жінка, яка була членом спільноти захисту тварин. Побачивши таке поводження з конем, вона відправила його у поліцію, де чоловік був змушений виплатити штраф у розмірі 1 рубль. Чоловік пішов до шинку, випив горілки, «грустний його стан перейшов в чувство злоби» [52, с. 87]. Прийшовши додому селянин у відповідь на зауваження жінки щодо його нетверезого стану жорстоко її побив. Жінка звернулася зі скаргою до мирового судді. Суддя трактував побої, як особисту образу і не засудив її чоловіка до жодного покарання. Таким чином, «конь був счастливее селянской жони» [52, с. 88].

У записах селян відзначалося, що особливо жорстоким поводженням зі своїми жінками відзначалися чоловіки – російські переселенці. У мемуарах Василя Рубеля описується побут такої переселенської російської родини Івана Данилова, 1819 р. народження, який любляв випити, а коли напивався, то мав звичку не бити, а щипати свою дружину Мотрю. Жінка скаржилася: «Так пощипа усе тіло, що воно зробиться синьо-чорним, усмерть защипував». Автор також зазначав, що, скоріш за все, така поведінка чоловіка стала

причиною ранньої смерті його дружини: «Може їй допомогло скоро вмерти ще й те, так немилостиво вона захищувалась своїм Іваном» [153, с.129].

Також автор описує сімейні стосунки російського переселенця Кіндрата, який випивши горілки знущався зі свої жінки Олени, яка намагалась сховатися у садку від чоловіка. Але чоловік знаходив її, намотував волосся дружини на руку і тягнув, та ще при цьому бив ногами. Від смерті жінку рятували односельці – українські селяни: «Збігаються хто з граблями, хто з чим попало і насилу вирвуть» [153, с. 131].

Натомість, по всій українській території існувала різниця у ставленні щодо допустимої поведінки чоловіка та дружини у сімейному конфлікті, зокрема – у можливості застосування фізичної сили. Чоловіку дозволялось бити дружину за зраду, непокору, лінь, марнотратність або для її профілактики, бо: «Як добра, то треба бити, аби си не збавила, а як збавлена – аби си поправила» [220, арк. 23]. Наприклад, звичаєве право західноукраїнських земель дозволяло жінці покинути чоловіка, який її «збиткував» і повернутись у батьківський дім чи звернутись до суду. Австрійський суд виносив більшість вироків на користь жінок та карав чоловіків штрафом, але все ж намагався запобігти розпаду сім'ї. Громадська думка засуджувала того, хто покидав сім'ю, тому жінки, що потерпали від фізичного насильства, найчастіше терпіли таке ставлення до себе.

На Лівобережжі лише у 1863 р. жінок було звільнено від публічного тілесного покарання. Застосування фізичної сили дружиною до свого чоловіка було неприпустимим [111, с. 19].

Статус жінки в селянській сім'ї з революційними подіями суттєво не змінився. Вона так само не зверталася до суду у випадку жорстокого поводження з нею чоловіка. Один з таких випадків описує селянин Грицько Перевертайло, житель Херсонської губернії. У своєму листі до редакції газети «Радянське село» він акцентував увагу на тому, що були випадки побиття жінок чоловіками. Зокрема, селянин Ігнат Грох, напившись горілки, без суттєвих причин почав бити свою дружину. Жінка поскаржилася до сільської

ради, голова якої порадив їй писати скаргу на чоловіка до суду. Але жінка не зробила цього, адже чоловік міг побити її за, при цьому уникнувши будь-якого покарання [223, арк. 70]. Сам автор зазначає, що це був не поодинокий випадок. Доказом цього є свідчення селян, які надсилали листи подібного характеру до редакції газети «Радянське село». Описувалися випадки, навіть коли чоловіки вбивали своїх вагітних жінок, які вже жили окремо від них, аби при розлученні не віддавати жінці та дитині частину майна [223, арк. 69].

На запитання: чому чоловіки б'ють жінок, ті часто відповідали: «Бо заробила!», «Жінка не бита, коса не клепана, то це все рівно», «Жінка не бита, хата не крита, то це одне» [219, арк. 71].

Траплялися випадки, коли чоловік залякував не лише свою дружину, а й погрожував усій її родині. Подібну ситуацію описує в своєму листі Онисько Міщенко, мешканець Ольвіопольського повіту Херсонської губернії, у якому зазначав, що Микола Задорожний два роки прожив зі своєю дружиною у шлюбі. А коли їхній спільній дитині було біля трьох місяців, чоловік почав виганяти жінку з хати, а дитину хотів лишити собі. Коли ж дружина забрала дитину з собою, то Микола почав їй погрожувати: «Я буду тебе потроху мучить – відріжу тобі зразу по пальцю, потім вуха, ніс ... наберу банду, заріжу тебе і твоїх родичів виріжу» [223, арк. 69]. Ніхто з родичів не хотів приймати до себе жінку, оскільки боялись погроз її чоловіка.

З листів стає зрозумілим, що селяни майже не звертались до органів влади, адже усвідомлювали неефективність їх рішень, безпомічність у вирішенні побутових проблем сім'ї.

Зі змінами суспільних умов життя, еволюціонували погляди на шлюб та сім'ю, відбувалася емансипація жінок, змінювалося ставлення до розлучення. На початку ХХ ст. в усіх регіонах України, на відміну від російських губерній, спостерігався процес демократизації сімейних відносин, що свідчило про відносно вільне становище жінки.

Протягом першої чверті ХХ ст. спостерігалася тенденція до активізації селянських жінок, які почали виходити на заробітки, отримувати додатковий

прибуток, набиратися досвіду та ставати більш самостійними, звертатися до судових інстанцій [192, с. 82–86]. Залучення жінок до оплачуваної діяльності змінювала взаємовідносини в селянській родині, почав все частіше проявлявся жіночий протест проти деспотизму членів сім'ї.

Але, все ж таки, незважаючи на офіційний дозвіл, жінки ще й на початку 20-х рр. XX ст. практично не відвідувала громадські збори, адже могли стати «посміховищем серед присутніх селян». Деякий час вважалося, що «жінка, яка ходить працювати на громадські роботи, це все одно, що повія». Побачивши жінку на зборах селяни казали: «твій Іван у спідниці, а ти у штанях» [223, арк. 69].

Отже, шлюбні традиції українських селян Херсонської губернії, як і на всій території України у XIX – першій чверті XX ст., характеризувались значною сталістю. Шлюбно-сімейні відносини майже цілком контролювала церква. Модель шлюбної поведінки українців – висока інтенсивність шлюбності, поширення моделі «шлюбу на все життя». У перші десятиліття XX ст. у селянській сім'ї спостерігалось оновлення шлюбно-сімейних відносин зі збереженням цінностей традиційного селянського шлюбу.

Висновки до першого розділу

Вивченню означеної у роботі проблеми сприяли історико-педагогічні дослідження та праці істориків, що дали змогу змоделювати систему взаємовідносин у селянській сім'ї; зрозуміти, які чинники впливали на можливість або неможливість укладати шлюби, виховувати дітей. Вивчення указаних робіт дозволяє констатувати: напрацювання учених є безумовно ґрунтовними та інформативними щодо визначення й розкриття особливостей виховання дітей в селянській сім'ї Херсонської губернії (XIX – першої чверті XX ст.).

Відзначаючи різноманітність і різноплановість наукових доробок, у яких звертається увага на вивчення аспектів родинного виховання зауважимо, що спеціальні дослідження проблеми виховання дітей в селянській сім'ї Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст. відсутні.

Для повного і всебічного вивчення означеної в роботі проблеми, у межах огляду джерельної бази дослідження використано етнографічні публікації, які поділено на дві групи: першоджерела та умовно вторинні джерела. Саме першоджерела, якими є етнографічні пам'ятки XIX – першої чверті XX ст. (неопубліковані архівні етнографічні матеріали та опубліковані етнографічні джерела), безпосередньо відтворюють різні аспекти селянського сімейного життя і діяльності означеного періоду. Умовно вторинні джерела – етнографічні дослідження другої половини XX–XXI ст., що присвячені вивченню селянської сімейної традиційно-побутової культури XIX – першої чверті XX ст., є одночасно джерелознавчими працями і джерелами, оскільки спираються на першоджерела.

Аналіз джерел за хронологічним підходом дозволив виокремити три періоди вивчення означеної у роботі проблеми:

1-й період – етнографічні першоджерела у хронологічних межах дослідження (XIX – перша чверть XX ст.).

2-й період – (1926 р. – кінець 80-х рр. ХХ ст.) – поява цінних етнографічних публікацій, присвячених вивченню сімейного виховання, що стали у нашому дослідженні умовно вторинними. Для вивчення складових виховання дітей в сім'ї фахівцями були опрацьовані записи етнографів ХІХ – першої чверті ХХ ст.

3-й період – з початку 90-х рр. ХХ ст. – до сьогодні. Джерела цього періоду у нашому дослідженні виокремлюємо також як умовно вторинні.

Визначено, що головною структурною одиницею суспільства, яка закладає основи ціннісно-мотиваційної сфери особистості, формує її характер, є сім'я. Сім'я в Україні ХІХ – першої чверті ХХ ст. належала до традиційних, для якої властивим було домінування сільського господарства.

Основною категорією у нашому науковому пошуку є виховання дітей у селянській сім'ї ХІХ – першої чверті ХХ ст., яке розглядаємо як форму виховання, що ґрунтувалося на: досвіді народу у сукупності народних форм, методів, засобів виховання та соціалізації; поєднанні цілеспрямованих, усвідомлених та соціально бажаних дій батьків з повсякденним впливом родинного побуту; взаємодії дітей і батьків у процесі спільної життєдіяльності; спрямуванні на підготовку дітей до життя в існуючих соціальних умовах, набуття ними знань, умінь і навичок, необхідних для трудового життя в умовах традиційного суспільства.

Встановлено, що на виховання українських селянських дітей Херсонської губернії ХІХ – першої чверті ХХ ст. впливали регіональні особливості: «європеїзація» регіону завдяки заселенню іноземними колоністами; формування «регіонального індивідуалізму» – мешканці губернії вважали себе суспільством окремого регіону; стрімкий розвиток сільського господарства; нетотальний характер поширення кріпацтва; незначна економічна залежність від поміщиків, що дозволяла практично вільно брати шлюб, незважаючи на волю господаря. Наприкінці ХІХ ст. пришвидшується процес поділу нерозділених сімей. Найшвидше цей процес відбувався у

Херсонській губернії, що пояснюється більш інтенсивним розвитком капіталістичних відносин у даному регіоні.

Визначальним для обґрунтування особливостей виховання дітей у сім'ї протягом ХІХ – першої чверті ХХ ст., було ставлення селян до шлюбу, на який значний вплив здійснювала держава та церква. Як наслідок господарсько-економічної необхідності аграрного суспільства ХІХ – першої чверті ХХ ст., в Україні загалом та в Херсонській губернії зокрема показники шлюбності були високими. Розлучення було явищем нехарактерним для традиційного українського суспільства. Під впливом модернізаційних процесів на початку ХХ ст. в селянському середовищі погляди на шлюб поступово еволюціонували.

Результати дослідження розділу висвітлено у публікаціях автора [131; 207; 216].

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Аксьонова Н. Методика дослідження дитячих ігор. *Етнічна історія народів Європи*. К., 2006. Вип. 21. С. 47–52.
2. Аксьонова Н. Ритуально-міфологічна семантика ігор, пов'язаних із пастухівництвом. *Матеріали до української етнології*. К., 2003. Вип. 3 (6). С. 12–17.
3. Аксьонова Н. Терміни «город» і «поле» в ігровій практиці кінця XIX – початку XX ст. у зв'язку з реконструкцією давніх міфологічних уявлень. *НТЕ*. 2005. № 6. С. 81–87.
4. Аркас М. Історія України-Руси. 1858. 389 с.
5. Афанасєв Т. Селянська сім'я. К., 1994. 270 с.
6. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка. Ч. 1. К., 1861. 747 с.
7. Багалеї Д. Колонізація і перші кроки по дорозі культури. К., 1889. 475 с.
8. Беньковський І. Повер'я і обрядності родин і крестин Херсонської губернії. *Київська старина*. 1904. Т. 87. № 10. Отд. 2. С. 3–9.
9. Бернштам Т. Молодь в обрядовому житті традиційного суспільства XIX – початку XX ст. К.: Наука, 1991. 278 с.
10. Бех І. Категорія ставлення в контексті розвитку «Я» особистості. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 3. С. 9–21.
11. Бломквіст Є. Селянське житло. *Етнографічний збірник*. К., 1986. С. 3–458.
12. Бойко Я. Заселення Південної України (кінець XVII – поч. XX ст.). Луцьк, 2006. 356 с.
13. Болтарович З. Народна медицина українців. К.: Наукова думка, 1990. 231 с.
14. Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. К.: Унісерв, 2002. 77 с.
15. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. К.: Унісерв, 2000. 191с.

16. Бромлей Ю. Народна медицина як предмет етнографічних досліджень. *Етнографічний збірник*. 1986. № 5. С. 3–18.
17. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування (перевидання (1907) і переклад). К.: Фірма «довіра», 1993. 414 с.
18. Булгаковский Д. Этнографический сборник. Тип. Безобразова, 1890. 210 с.
19. Буслаев Ф. Исторические очерки народного искусства. К., 1861. 193 с.
20. Велицин А. Немецкие колонии в южных губерниях. 1890. № 2. С. 257–299.
21. Ветлугіна Н. Трудове виховання дітей в народній педагогіці XIX – першої половини XX ст. К., 1989. 289 с.
22. Виноградов Г. Детский фольклор и быт. Программа наблюдений, 1925. Вып. III. 84 с.
23. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. К., 1915. 355 с.
24. Всеобщая перепись населения 1850 г. Издат. центр. комитета Мин-ва внутр. дел / [ред. Н. А. Тройницкого]. XLVII. Херсонская губерния. Херсон, 1904. 211 с.
25. Всеобщая перепись населения 1897 г. Издат. центр. комитета Мин-ва внутр. дел / [ред. Н. А. Тройницкого] / XLVIII. Херсонская губерния. Херсон, 1902. 113 с.
26. Гаврилюк Н. Картографування явищ духовної культури (За матеріалами родильної обрядовості українців). К.: Наукова думка, 1991. 280 с.
27. Ганенко М. Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде. *Стен.* Херсон, 1886. Херсон, 1886. С. 136–159.
28. Ге Г. Исторический очерк столетнего существования города Николаева в устье Ингула. Николаев, 1890. 286 с.
29. Гнатюк В. Пісня про покритку, що втопила дитину. *Матеріали до української етнології*. Т. XVIII. 1912. С. 249–389.

30. Говорун А. Сімейне виховання у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Х., 1995. 24 с.
31. Горинь Г. Сім'я і громада у традиційному вихованні дітей в Україні (до питання етнічної специфіки культури). *Етнос. Культура. Нація : збірник наукових праць за матеріалами міжнар. н.-п. конф. 29–31 жовтня 1998 р.* К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, 1999. С. 77–83.
32. Гребенніков І. Сім'я і громада у традиційному вихованні дітей в Україні. К., 1969. 123 с.
33. Гринченко Б. Изъ усть народа: рассказы, сказки и др. Черниговъ, 1900. 480 с. (Приложеніє къ № XII «Земскаго Сборника» за 1900 г.).
34. Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях. К.: Неопалима купина. 1928. 100 с.
35. Гриша О. Весілля у Херсонській губернії. *Матеріали до української етнології.* Львів, 1898. Т. 1. С. 111–156.
36. Грушевський М. Дитячі забавки та гри усякі. *Київська старина.* 1904. №. 7–8. С. 51–105.
37. Грушевський М. Постриження та інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні.* 1926. Вип. 1–2. С. 80–90.
38. Грушевський Мр. Дитина в звичаях та віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. Обробив З. Кузеля. Львів, 1906. Т. VIII. 220 с.
39. Грушевський Мр. Дитина в звичаях та віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. Обробив З. Кузеля. Львів, 1907. Т. IX. 144 с.
40. Гупан Н. Історіографія розвитку історико-педагогічної науки в Україні. К.: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2000. 222 с.

41. Данилевский Г. Народные рассказы. Въ Типографіи И. Фишона, 1854. 341 с.
42. Дедлов В. Дорожные записи. К., 1895. 587 с.
43. Дедлов В. Переселенцы и новые места. Путевые заметки. М. М. Ледерле и К°, 1894. 201 с.
44. Дерлиця М. Селянські діти. *Етнографічний збірник*. Ред. І. Франко. Т. V. Львів: Наукова т-во ім. Шевченка, 1898. С. 123–207.
45. Дзига: Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / [уклад. В. І. Семеренський, П. Г. Черемський]. Харків: Друк ЛТД, 1999. 528 с.
46. Дикарев М. Заметки по истории народной ботаники. 1. Мак. *Этнографическое обозрение*. 1899. № 1–2. С. 18–54.
47. Дмитровський В. Розлуки на Україні. Харків, 1928. 41с.
48. Дмитрук Н. З селянського побуту ХІХ ст. Львів, 2015. 95 с.
49. Дружиніна Є. Україна в 1800–1825 рр. К., 1989. 205 с.
50. Єгоров Є. Великі-Копані (на Херсонщині). *Вісник Одеської Комісії Краєзнавства*. Одеса, 1925. Ч. 2–3. С. 30–36.
51. Ефименко А. Исследование народной жизни. К., 1884. Вып. 1. Обычное право. 382 с.
52. Єфремов С. Щоденники 1880–1923. К. : ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. 848 с.
53. Жмуд Н. Дитина як архетип етнічної культури українців. *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського*. Вінниця, 2008. Вип. 13. С. 297–302.
54. Жмуд Н. До питання про становлення української народної педагогіки. *Матеріали до української етнології*. К., 2003. Вип. 3 (6). С. 42–45.
55. Жмуд Н. Етнічні стереотипи статевого виховання та поведінки. *НТЕ*. 2003. № 3. С. 78–82.
56. Забелин М. Народные обычаи, обряды. К., 1880. 494 с.
57. Забловський А. Соціалізація дитини в традиційній культурі українців ХІХ – поч. ХХ століть: ритуально-аритуальні аспекти. *Вісн. Київ. ун-ту імені Т. Шевченка*. К., 2004. Вип. 74–76. С. 76–80.

58. Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля. К.: Держтрест «Київ-Друк», 1926. 260 с.
59. Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья. Одесса, 1922. Ч. 1. 100 с.
60. Зеленецкий К. Записки по пути до Херсонской губернии. Вестник географического общества. 1857. Ч. 21. Кн.6. Отд. 2. С. 200–277.
61. Зеленецкий К. Записки по пути до Херсонской губернии. Вестник географического общества, 1857. Ч. 21. Кн. 5–6. 402 с.
62. Иванов П. Игры крестьянских детей. Харьков, 1898. 168 с.
63. Иванов П. Народные обычаи, поверья в Херсонской губернии. 1889. Вып. 3. Отд. 2. 66 с.
64. Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Херсонской губ. *Этнографическое обозрение*. К., 1897. № 1. С. 23–81.
65. Івановська О. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект. К.: ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2002. 263 с.
66. Історія міст і сіл України. Кіровоградська область / [ред. кол. тому: Васильєв В. (голова) та ін.]. К., 1971. 712 с.
67. Історія міст і сіл України. Миколаївська область / [ред. кол. тому: Касьяненко О. (голова) та ін.]. К., 1972. 688 с.
68. Історія міст і сіл України. Херсонська область / [ред. кол. тому: Чередниченко А. (голова) та ін.]. К., 1978. 868 с.
69. История УССР: в 10 т. / [ред. И. Артеменко, В. Баран, С. Бибикив]. К., 1981–1984. Т. 5. 312 с.
70. Каган М. Системний підхід і гуманітарне знання. К., 1990. 381 с.
71. Казимир Е. Из родынных обычаев Херсонской губернии. *Этнографическое обозрение*. К., 1907. №. 1–2. С. 200–218.
72. Калініченко Н. Трудова підготовка учнів сільської школи у центральному регіоні України (друга половина ХХ століття): автореф. дис. докт. пед. наук : 13.00.01. Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2008. 38 с.

73. Капица О. Поэзия крестьянских детей. *В помощь просвещенцу*. 1928. № 3–5. С. 34–44.
74. Кара-Васильева Т. Народна вишивка. К., 1993. 136 с.
75. Касяненко І. Звичаї в с. Волошиновка Олександрійського повіту Херсонської губернії. *Київські губернські відомості*. 1850. № 46. С. 354–371.
76. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть. Соціально-політичний портрет. К., 1993. 215 с.
77. Квас О. Розвиток ідей дитиноцентризму в педагогічній теорії та практиці (друга половина ХІХ ст. – перша половина ХХ ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Дрогобич, 2012. 465 с.
78. К. Д. фон Роммель. Спогади про моє життя та мій час. 1815. 236 с.
79. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 3 кн., 6 т. Факсим. вид. К.: АТ «Обереги», 1994. Кн. І. Т. 1. 400 с.
80. Кісь О. Концепція культурного релятивізму та проблема оцінки становища жінки у традиційних суспільствах. *НЗ*. 1997. № 4. С. 253–263.
81. Кісь О. Особливості соціалізації дівчаток в українській сім'ї ХІХ – початку ХХ ст. *Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян. Збірник наукових праць*. К., 1999. С. 49–55.
82. Кісь О. Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї (до питання егалітарності). *Етнос. Культура. Нація: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної н.-п. конф., 29–31 жовтня 1998 р.* К. : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, 1999. С. 70–77.
83. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации. Одесса., 1869. 180 с.

84. Ковалев В. Историческое развитие быта, брака и семьи. К.: Изд. Прометей, 1931. 184 с.
85. Ковбас Б., Костів В. Родинна педагогіка. У 3-х т. Том I. Основи родинних взаємовідносин. Івано-Франківськ, 2006. 288 с.
86. Колесса Ф. Людові вірування. Етнографічний збірник. Т. V. С. 176–198.
87. Комаровъ М. Нова збирка народнихъ прыказок прысливѣвъ, помовокъ, загадокъ и замовлянь. Одеса : Типо-литографія Е. И. Фесенко, 1890. 126 с.
88. Кониский И. Заметки о нашей сельской жизни. *Основа*. 1862. Сентябрь-Октябрь. С. 1–11.
89. Костенко О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 2008. 272 с.
90. Костомаров Н. Семейный быт в произведениях народного песенного творчества. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Кн.8. Т. XXI. К., 1906. 1081 с.
91. Кравець В. Психолого-педагогічні основи підготовки школярів до сімейного життя. Тернопіль, 1997. 180 с.
92. Кравець О. Сімейний побут і звичаї українського народу. Історико-етнографічний нарис. К.: Наукова думка, 1966. 200 с.
93. Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по-деяких інших, недалеких від цього села місцевостях Херсонської губернії: Етнографічні матеріали. Житомир, 1916. 160 с.
94. Кравченко В. Пісні, хрестини та весілля. Херсонська губернія. Житомир, 1915. 200 с.
95. Красовський А. Майбутній чоловік і батько. К., 1996. 79 с.
96. Крупенська В. Зміни в родині робітника. Одеса, 1990. Ч. 2. 123 с.
97. Культурно-побутові процеси України / [ред. Ю. В. Іванової]. К., 1999. 190 с.
98. Курочкін О. Новорічні свята українців: традиції і сучасність. К. : Наук. думка, 1998. 192 с.
99. Лепкий Д. Деякі вірування про дитину. *Зоря*. 1886. № 15–16. С. 269–279.

100. Лепкий Д. Обряд хрещення малих дітей на Русі та деякі вірування і забобони людові. *Зоря*. 1887. № 18. С. 297–299.
101. Лепкий Д. Селянська дитина. Коломия, 1907. Вип. 25. Т. 39. 189 с.
102. Лепкий Й. Два-три слова о вихованню дітей по селах і малих містах наших. *Зерна. Читанка для руських селян і міщан*. Львів, 1877. С. 36–46.
103. Логвінова В., Усов О. Моральне виховання українських дітей на початку ХХ ст. К., 1995. 301 с.
104. Мазюта М., Сявавко Є. Сімейний побут. Історико-етнографічне дослідження. К.: Наукова думка, 1987. 223 с.
105. Маєрчик М. Ритуали родинного циклу крізь призму моделі переходу. *Народознавчі зошити (Студії з інтегральної культурології. RITUAL)*. 1999. № 2. С. 18–32.
106. Максимович М. Дни и месяцы украинского селянина. 1850. Кн. 1. 189 с.
107. Малинка А. Родины и хрестини (Материал собран в Херсонской губернии). *Киевская старина*. 1898. № 5. Т. XI. С. 254–286.
108. Маракуев В. Из путевых записок. К., 1886. 42 с.
109. Маркевич А. Исторические записки: в 5 т. Тип. Августа Семена, 1857. Т. 1. 387 с.
110. Маркевич Н. Народные обычаи, поверья, кухня и напитки. К., 1860. 56 с.
111. Маркевич Н. Народные обычаи. К., 1870. 56 с.
112. Маркович В. Знахарки нового типа. *Киевская Старина*. 1863. Т. 35. С. 413–429.
113. Маркович Е. Свадебные песни Елисаветградского уезда. *Степ*. 1886. С. 205–218.
114. Матеріали щодо природного руху населення України. 1830–1914 рр. Праці Демографічного інституту УАН. Т. I. К. : Друкарня Української Академії Наук, 1924. 92 с.
115. Материалы для географии и статистики. Херсонская губерния. Ч. 1 / сост. А. Патрубов. Х., 1921. 435 с.

116. Материалы для географии и статистики. Херсонская губерния. Ч. 1 / сост. А. Шмидт. Х., 1863. 632 с.
117. Мацейків Т. Трудове виховання підростаючого покоління в українській народній педагогіці. *Радянська школа*. 1990. № 6. С. 79–81.
118. Машкин Б. Этнографический сборник. К., 1926. 112 с.
119. Миллер В. Систематическое описание коллекций Дашковского этнографического музея. К., 1893. 341 с.
120. Милорадович В. Народные обряды и песни Херсонской губернии, записанные в 1888–1895 гг. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Харьков, 1897. Т. 6. 223 с.
121. Мільчева А. Сімейно-побутові традиції України у ХІХ ст. *Етнокультурні процеси на Півдні України в ХІХ–ХХ ст.: [зб. наук. пр. ІІІ регіон. наук. конф. 14–15 верес. 2000 р.: до 100-річчя Запоріж. держ. тех. ун-ту]* / М-во освіти України, Запоріж. обл. держ. адмін., Запоріж. держ. техн. ун-т; / [редкол.: М. В. Дедков, В. К. Єршова]. Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. С. 61–64.
122. Молодик М. Спомини. Мемуари та щоденники. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев. Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. С. 335–336.
123. Надлер В. Одесса в первые эпохи ее существования. Одесса: Тип. В. В. Кихнера, 1893. 100 с.
124. Найден О. Образ воїна в українському фольклорі: семантичні та образні аспекти. К.: Стилос, 2005. 260 с.
125. Найден О. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. К.: Артєк, 1999. 256 с.
126. Народна культура українців: іст.-етнол. дослідж. : у 5 т. Т. 1 : Діти. Дитинство. Дитяча субкультура / наук. ред. М. Гримич. К. : Дуліби, 2008. 400 с.
127. Некрилова А. Роль батька в традиційній народній педагогіці. К., 1994. 84 с.

128. Никонов С. Крестьянский правопорядок и его желательное будущее. Х., 1906. С. 10.
129. Номис М. Різдвяні святки. *Основа*. 1861. Январь. С. 267–281.
130. Окольніча Т. Східнослов'янська педагогіка в дослідженнях етнографів (XIX – перша чверть XX століття). Дисертація здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Кропивницький, 2019. 529 с.
131. Окольніча Т., Яковенко С. Сім'я та сімейне виховання в Херсонській губернії XIX – першій чверті XX століття крізь призму соціального та етнорегіонального. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2022. Випуск 205. С. 39–44.
132. Онищук А. Родини і хрестини та дитина до 6-го року життя. *Матеріали до української етнології*. Львів: Наукове т-во ім. Т. Шевченка, 1912. Т. 17. С. 90–113.
133. Описание Херсонского уезда. 1920. 97 с.
134. Осадчий Т. Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии: Историческое описание. Херсон, 1891. 162 с.
135. Отчет члена совета Крестьянского поземельного банка Ф. Воропонова об исполнении в 1886 г. командировки в южные губернии для обследования переселенческих земельных покупок совершенных с помощью Крестьянского банка. Одесса., 1887. 51 с.
136. Охримович В. Жіноча доля. *Народ*. 1890. Ч. 18. С. 277–279.
137. Павлюк С. Етнографічні дослідження побуту українських селян XIX – першої половини XX ст. Львів, 2012. 123 с.
138. Педагогічний енциклопедичний словник / редкол. : М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова]. К., 2002. 528 с.
139. Первая всеобщая перепись населения 1830 г. Издат. центр. комитета Мин-ва внутр. дел / [ред. Н. А. Тройницкого]. XLVII. Херсонская губерния. Х., 1957. 234 с.

140. Персиць М. Атеїзм в історії робітничого руху кінця ХІХ– початку ХХ століття. Одеса, 1989. Ч. 1. 89 с.
141. Петров В. Нові українські легенди про походження лихих жінок. *Етнографічний вісник*. К., 1928. Кн. 6. С. 55–66.
142. Побірченко Н. Педагогічна й наукова просвітницька діяльність громад у контексті сучасного руху Наддніпрянської України (другої половини ХІХ – початку ХХ): дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01. К., 2001. 475 с.
143. Побірченко Н. Пора дитинства в етнографічній спадщині членів українських громад (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). К.: Науковий світ, 2000. 199 с.
144. Пономарьов А. Дошлюбне спілкування молоді. Поділля: Історико-етнографічне дослідження. К.: Видавництво НКЦ «Доля», 1984. 234 с.
145. Пономарьов А. Розвиток шлюбно-сімейних відносин в Україні. К.: Наук. думка, 1989. 317 с.
146. Постовий В. Сім'я і родинне виховання : концепція. Рідна школа. 1996. № 11–12. С. 34–37.
147. Потєбня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. Харьков, 1914. 219 с.
148. Приложение к Общему своду данных всеобщей переписи населения 1897 г. Т. I. 1905. 77 с.
149. Ракава Л. Еволюція традицій виховання в українців у ХХ ст. К., 2009. 289 с.
150. Розанов В. Семейный вопрос. Т. 1. К., 1903. 312 с.
151. Розинаєва Г. Материнство і батьківство. К., 1994. 59 с.
152. Розуменко Ю. Етнографічне вивчення Півдня України в ХІХ ст. *НТЕ*. 1985. №4. С. 37–39.
153. Рубель В. Історія... Мемуари та щоденники. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев. Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. С. 101–182.

154. Сахаров И. Сказания о семейной жизни своих предков. К., 1836. 234 с.
155. Свадебные и другие народные обычаи. *Киевская старина*. 1805. № 5. С. 245–253.
156. Свенціцький І. Похоронні голосіння. *Етнографічний збірник*. Т. XXXI–XXXII. С. 1–129.
157. Сикачинский В. О суевериях, встречаемых на праздник Рождества Христова в Елисаветградском уезде. *Киевские губернские ведомости*. 1860. № 30. С. 188–194.
158. Скальковский А. Заселение Южной Украины. Одесса, 1857. 296 с.
159. Скальковский А. Опыт статистического описания южного края: в 2 т. Одесса, 1850. Т. 2. 358 с.
160. Скрипник Г. Народні знання. Народні вірування, демонологія, космогонія. *Українська минушина*. К., 1993. С. 205–226.
161. Скуратівський В. Вінець. К.: Вид-во УСТА, 1994. 231с.
162. Скутіна В. Традиції українського народу природоохоронного виховання і їх використання в сучасній школі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1994. 189 с.
163. Смолянинов К. История Одессы. Одесса, 1863. 239 с.
164. Старков В. Традиційна ігрова культура населення України. К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2009. 402 с.
165. Статистическое описание Херсонской губернии. С. 97–144.
166. Стельмахович М. Народна педагогіка. К.: Радянська школа, 1985. 312 с.
167. Степанов Ф. І. Населення України в 50–60-х рр. XIX ст. *УІЖ*. 1996. № 1. С. 76–81.
168. Сорокин Г. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания. *Сборник Херсонского земства*. Херсон, 1890. № 7. С. 20–55.
169. Сумцов М. Исторично-етнографічна розвідка. Харків, 1916. 240 с.

170. Сумцов Н. Культурные переживания. *Киевская Старина*, 1889. Т. 26. № 8. С. 402–427.
171. Сумцов Н. Культурные переживания. *Киевская Старина*, 1889. Т. 26. № 9. С. 631–652.
172. Сумцов Н. Культурные переживания. *Киевская Старина*, 1889. Т. 27. № 10. С. 18–51.
173. Сумцов Н. Культурные переживания. *Киевская Старина*, 1890. Т. 29. № 5. С. 327–341.
174. Сумцов Н. О народных воззрениях на новорожденного ребенка. *Журнал Министерства народного просвещения*. К., 1880. № XI. С. 68–94.
175. Сявавко Є. Етнопедагогіка. Мала енциклопедія українського народознавства. Л., 2007. 832 с.
176. Сявавко Є. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. К.: Наукова думка, 1974. 152 с.
177. Терещенко А. Народний побут. К., 1999 (Перевидання: Т. I–IV. К., 1847–1848). 431 с.
178. Труды этнографическо-статистической экспедиции: материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П.: в 7 т. Типография П. Безобразова и комп., 1872. Т. 1. Вып. 1.: Верования и суеверия. 228 с.
179. Труды этнографическо-статистической экспедиции: материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П.: в 7 т., 1872. Т. 2.: Сказки. 688 с.
180. Труды этнографическо-статистической экспедиции: материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П.: в 7 т., 1874. Т. 5.: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. 1209 с.
181. Трусевич И. Праздничные обряды Херсонской губернии. *Киевлянин*. 1865. № 108. С. 427–435.
182. Турченко Г., Турченко Ф. Ювілей на крові. Запоріжжя, 2015. 176 с.
183. Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под. ред. Ф. Волкова и др., 1916. Т. 2. Жизнь и знание. 706 с.

184. Українська родина: родинний і громадський побут / упоряд. Л. Орел. К. : В-во ім. О. Теліги, 2000. 424 с.
185. Федяєва В. Теорія і практика виховання дітей у сім'ї в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХІ століття: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Х., 2011. 40 с.
186. Федяєва В. Трудове виховання в селянській родині кінця ХІХ - початку ХХ століття в Україні. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: [зб. наук. пр.]*. К. ; Вінниця : ДОВ Вінниця, 2004. Вип. 6. С. 82–86.
187. Філімонова Т. Дитяча гра в суспільному дошкільному вихованні України (70-ті роки ХІХ ст. – кінець 20-х років ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Ін-т педагогіки АПН України. К., 2003. 20 с.
188. Філякос У. Українські народно-педагогічні традиції ХХ ст. К., 2005. 156 с.
189. Франко І. Людові вірування. *Етнографічний збірник*. Т. V. 200 с.
190. Хома Т. У витоків Херсонщини. *Програма-тези наукової конференції «Культура Херсонщини»*. Херсон, 1990. С. 34–35.
191. Хоменко А. Сім'я в процесі перебудови. Харків, 1920. 91 с.
192. Чернявская С. Херсонская губерния. Сборник Херсонского историко-филологического общества. Вып. 1. Херсон, 1911. Т. 5. 178 с.
193. Чижевич О. Город Херсон (1837–1877): воспоминания старожила. Херсон, 1894. 95 с.
194. Чирков А. Краткий исторический очерк г. Херсона. Херсон, 1864. 17 с.
195. Чмарава М. Шляхи пізнання народної педагогіки. К., 2004. 336 с.
196. Чубинский П. Очерк украинских народных юридических обычаев и понятий. К., 1869. 341 с.
197. Шабельцев С. Сімейне виховання українців (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. дис. ... докт. пед. наук: 07.00.03. К., 2005. 416 с.
198. Шарович И. Юридические обычаи крестьян Херсонской губернии. Х., 1886. 198 с.

199. Шишкіна О. Записки и воспоминания в 1845 году. К., 1848. 353 с.
200. Шушляннікова Н. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія. Херсон : Вид. ХДУ, 2003. 207 с.
201. Щегельський В. Палиця як традиційний предмет у дитячих іграх пастухів. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Кам'янець-Подільський, 2008. Т. 11. С. 374–383.
202. Щербак І. Діти в традиційних обрядах українців. *НТЕ*. 2003. № 3. С. 71–77.
203. Щербак І. Діти в обрядах та віруваннях українців ХІХ – початку ХХ ст. (статевовіковий аспект традиційної культури): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. НАН України. К., 2004. 19 с.
204. Щербина В. Висвітлення питань виховання дітей у родинах духовенства на сторінках Херсонських та Таврійських Єпархіальних відомостей. *Науково-дослідна робота молодих учених: стан, проблеми, перспективи: матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., 3–5 квіт. 2012 р.* Херсон: ХДУ, 2012. С. 165–169.
205. Щоденник Івана Ярошенка. Мемуари та щоденники. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев. Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. С. 261–320.
206. Юда Л. Етнопедагогічні традиції виховання в Україні в II половині ХІХ – на початку ХХ ст. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. К., 1994. 20 с.
207. Яковенко С. Виховний ідеал української селянської сім'ї (ХІХ – перша чверть ХХ століття). Наукові записки / Ред. кол.: В. Ф. Черкасов, В. В. Радул, Н. С. Савченко та ін. Випуск 200. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2022. С. 76–81.
208. Ярошинська О. Розвиток поглядів на інститут батьківства в історії української етнопедагогіки: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. НПУ ім. М. П. Драгоманова. К., 2005. 18 с.

209. Ястребов В. Материалы по этнографии, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии В. Ястребовым. Одесса, 1894. 125 с.
210. Ястребов В. Материалы по этнографии, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии. I. Суеверия и обряды. II. Легенды сказки и рассказы. Одесса: Тип. Одес. военного округа. 1896. 325 с.
211. Ястребов В. Новые данные о детях Херсонской губернии. *Киевская старина*. 1896. № 10. С. 110–128.
212. Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи Херсонской губернии. Оттиск из журнала «Киевская Старина». К., 1896. 19 с.
213. Ястребов В. Прозвища Херсонской губернии. Этнографический очерк В. Ястребова. Одесса, 1893. 79 с.
214. Яшуржинский Х. Поверья и обрядности родин и крестин. *Киевская старина*. 1893. № 7. С. 74–83.
215. Этнографические очерки в 2 т. Народы мира. Этнографические очерки. Т. 1. [под ред. В. А. Александрова, К. Г. Гуслистого, А. И. Залесского, В. К. Соколовой, К. В. Чистова]. К.: Наука, 1954. 984 с.
216. Shumiatska O., Palamar N., Bilyk R., Yakymenko S., Tsybulko L., & Vida O. (2022). The Main Methodological Positions of Educational Institutions in the System of Educational Work of the Modern Information Space. *International Journal of Computer Science and Network Security*, 22(11), 272-278. DOI: 10.22937/IJCSNS.2022.22.11.40
http://paper.ijcsns.org/07_book/202211/20221140.pdf

Архівні джерела:

217. ДАОО. Ф. 37. Оп. 26. Спр. 2501а. Справа про обвинувачення селянина Назарія Криворучко по зверненню Ірини Криворучко. 18 арк.
218. ІМФЕ. Ф.1. Оп. 2. Од. зб. 202. Етнографічні матеріали з Херсонщини. 35 арк.

219. ІМФЕ. Ф.1. Оп. 6. Од. зб. 621. Етнографічні та фольклорні матеріали з Херсонщини 1827–1935 р. 162 арк.
220. ІМФЕ. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 332. Зубченкова О. Про чоловіків та жінок. 1854–1878. 55 арк.
221. ІМФЕ. Ф. 15–3. Спр. 192. Кравченко В. Лічилки, дитячі ігри та гри взагалі. Записи В. Кравченка та копії зняті їм, 1912–1934 рр. 188 арк.
222. ІМФЕ. Ф. XIII. Спр. 4992. Архів Синоду. 10 арк.
223. ІМФЕ. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 8. Про що пишуть сількори: інформаційний бюлетень редакції газети «Радянське село» за вересень 1918 р. 95 арк.
224. ІМФЕ. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 1. Про що пишуть сількори: інформаційний бюлетень редакції газети «Радянське село» за вересень 1919 – лютий 1920 р. 131 арк.
225. ІМФЕ. Ф. 14–5. Од. зб. 448. Родинний та громадський побут українців. Матеріали етнографічної експедиції за 1921р. 25 арк.
226. ІМФЕ. Ф.83. Оп. 1. Спр. 111. Свідчення по Херсонській губернії. 51 арк.
227. ІМФЕ. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 39. Херсонская духовная консистория. Метрическая книга записи о родившихся, умерших и бракосочетавшихся по Евангелистско-лютеранской церкви. 1876. 350 арк.

РОЗДІЛ 2.

ВІКОВІ ПЕРІОДИ У ВИХОВАННІ ДІТЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ СЕЛЯНСЬКІЙ СІМ'Ї ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ХІХ – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ

Аналіз джерел дослідження дав можливість виокремити два вікові періоди життя українських селянських дітей:

- від народження до 7 років – мала дитина;
- від 7 до 14 років – отроки.

У розділі зупинимося на їх більш детальній характеристиці.

2.1. Виховання малої дитини в українській селянській сім'ї

За свідченнями етнографів ХІХ – першої чверті ХХ ст. в усіх регіонах України дитину від народження до 7 років в селянській родині називали «малою дитиною». Зокрема, дослідник В. Ястребов у статті «Обрядове постриження дітей» (1895), засвідчував, що у віковому поділі життя української селянської дитини виокремлювалась вікова група від народження до 7 років [229, с. 1–2].

Етнограф З. Кузеля наголошував на тому, що в селянському суспільстві саме семирічна дитина вважалася «справжньою дитиною», зі своїм характером та особливостями, а до 7 років українці називали її «малою дитиною» [44, с. 98].

У праці «Побут селянської дитини» (1926) етнограф Н. Заглада запропонувала власну вікову періодизація дитинства. До першої вікової групи – «малих дітей» – дослідниця відносить дітей, які вимагали догляду й уваги всієї родини. «Всі старання батьків коло дітей, відколи ті народяться до шостого-сьомого більше-менше року життя, зводяться до того, щоб сприяти корисну у трудовій діяльності, насамперед для родини, а тоді й для громади одиницю» [64, с. 27].

Сучасна дослідниця І. Щербак у дисертаційному дослідженні «Діти в обрядах та віруваннях українців ХІХ – початку ХХ ст. (статевовіковий аспект традиційної культури)» (2004), на основі вивчення етнографічних матеріалів українських дослідників ХІХ–ХХ ст. зазначає, що «збірним поняттям дитячого товариства від народження до 7 років було поняття «малі діти» [219, с. 13].

Для Херсонської губернії специфічними були погляди на цей віковий період життя дитини. Так, М. Грушевський наголошував, що в даному регіоні грудне немовля називали «сосунком», і тільки тоді, коли дитина починала бігати, її називали «малою дитиною». Дослідник зазначав, що така назва використовувалась селянами до семирічного віку дитини [43, с. 82].

2.1.1. Оберігальні народно-педагогічні вірування та обряди, пов'язані з новонародженою дитиною

З першого дня народження селянська дитина виховувалась у сім'ї. Важливе місце в українській селянській родині займали вірування та обряди, що пов'язувалися з новонародженою дитиною, яка у ХІХ – першій чверті ХХ ст. мала позастатеві назви. Згідно етнографічних матеріалів, зібраних дослідниками в Україні її називали «народження», «народженяточко» [82, с. 17]. У досліджуваному нами регіоні назви дитини, що характеризували її вік й були поширеними в усіх регіонах України, доповнювалися й своєрідними для Херсонської губернії. На цей факт впливало те, що у регіоні проживало етнічно змішане населення. Наприклад, у Єлисаветградському повіті Херсонської губернії, окрім поширених в Україні назв, малу дитини називали ще й «пискляточко» [66, с. 205], в Ольвіопольському повіті – «муляточко» [69, с. 13].

В українських селянських сім'ях вірили, що за допомогою обрядової діяльності, яка була невід'ємною частиною сімейного виховання аграрного суспільства, можна було забезпечити в майбутньому дитині щасливе життя й захистити її від впливів усього злого.

Оскільки, як зазначалося вище, у регіоні проживало етнічно змішане населення, для Херсонської губернії досліджуваного періоду характерні й своєрідні особливості у звичаєвій культурі. Проте, національні особливості кожного народу залишалися стійкими. В українських селян існував цілий комплекс обрядів, що спрямовувалися на охорону дитини та прилучення її до сім'ї.

Родильна обрядовість по всій території України мала майже однаковий характер, але все ж таки можна виокремити деякі регіональні особливості, які були характерні для Херсонської губернії, зокрема, обряд ім'янаречення новонародженої дитини проводився хрещеними батьками; особливого значення при хрещенні дитини надавалося крижму; доповнення обряду передачі дитини через вікно її «купівлею – продажем; постриг дитини до виповнення року.

Із першого дня появи на світ немовляти мати піклувалася про нього. Батьки використовували різні засоби, які за тогочасними уявленнями могли захистити життя їх дітей.

Зупинимося на обрядах, які супроводжували народження дитини.

Перший рік життя немовляти для був найскладнішим, адже реальною була загроза смерті новонародженого. Селяни не мали ефективних засобів боротьби з пологовими травмами, серйозними хворобами немовлят [98; 101]. Роди відбувалися переважно за допомогою баби-повитухи, яка була основною постаттю цього дійства в Херсонській губернії, як і загалом в Україні. У регіоні селяни називали її «бабка» [104, с. 84].

Етнограф Г. Сорокін з містечка Дмитрівки Олександрійського повіту Херсонської губернії зазначав, що незважаючи на наявність лікарні та лікаря, велика кількість селян із більшою довірою зверталися до «бабки», а в силу замовлянь вірили більше, ніж у дію ліків [184, с. 35].

Згідно етнографічних записів, зроблених у другій половині XIX ст. у Херсонській губернії, ознакою ранньої смерті дитини було народження її обличчям до землі: «Я же першого родила з бабкою, то вродився хлопчик,

слабенький і лицем дивився в землю, не плакав. І бабка зразу повідала, що довго жити не буде, бо вродився лицем до землі, побачив перше землю. І так було, вмер навіть року не мав» [119, с. 260].

Значна частина обрядових дій з малою дитиною, пов'язувалась з її одягом, оскільки він сприймався як двійник та заступник дитини. Як зазначалося вище, великого значення селяни Херсонської губернії надавали «крижму», що вважалося оберегом, який захищав дитину від смерті. У ньому хрестили немовля [117, с. 100].

Обрядом передавання дитини через вікно батьки також намагалися захистити її від смерті. Це фактично було «повторне» народження дитини, оскільки селяни вірили, що вікно – це кордон між «цим» та «іншим» світом, а передавання дитини асоціювалося з пологами [241, арк. 5].

У Херсонській губернії XIX – першої чверті XX ст., обряд передачі дитини через вікно доповнювався «купівлею – продажем» дитини [236, арк. 7]. Ця дія здійснювалася батьком, що імітував продаж дитини, та кумом, який «купував» немовля [236, арк. 8]. У деяких селах губернії кумами запрошували лише людей, в яких були власні діти [238, арк. 90]. Г. Сорокін наголошує на національній окремішності українців по відношенню до росіян при виборі кумів та наводить статистичні дані, що у 1886 р. із 200 зафіксованих у церковному приході містечка Дмитрівки хрещень, мав місце лише один випадок, коли росіянин став кумом українця [184, с. 30].

За варіантом, записаним в Тираспольському повіті Херсонської XIX ст. дитину «продавали» за кілька копійок родичу, що мав власних здорових дітей. Також «покупцем» дитини ставала й сусідка, у якої всі діти були живі [208, с. 20]. Дослідник М. Чмарова, зазначає: « у виконанні цього обряду простежується віра в те, що імітація продажу дитини та формальна відмова від неї батьків, змушує силу, яка викликала раніше смерть, признати, що новонароджений належить іншим батькам» [211, с. 115].

Як народно-педагогічні оберігальні засоби селянськими батьками використовувалися імітації й інсценування, ритуальні ігри й танці, які мали

яскраво виражений сакральний характер. Наприклад, у XIX ст. священний характер мав танок смерті навколо дитини, який був відомим у всіх регіонах України. Танцюючи біля колиски помираючої дитини, мати неначебто контактувала зі смертю, відганяла і вбивала її [215, с. 39].

Українські селяни вважали, що оберегом для дитини було її ім'я. Вибір «правильного» імені символізував розвиток дитини, на відміну від «неправильного» імені, що асоціювалося зі смертю, хворобами. Батьки вірили, що не можна було називати дитину спочатку одним іменем, а пізніше – іншим. Також уважалося, що в імені дитини містився надприродний зміст, що спрямовувався на побажання новому членові сім'ї лише добра і щастя; захищав від «нечистої сили»; наділяв позитивними фізичними чи моральними якостями [216; 218].

У Херсонській губернії, як і в інших регіонах України, поширеним був звичай приховувати ім'я дитини, що давалося їй під час народження. Цей звичай застосовували у тому випадку, якщо в сім'ї часто помирали діти [225, с. 99].

Батьки вірили, що вдале ім'я здатне було запобігти хворобам дитини, тому, якщо вона часто хворіла, селяни дотримувались думки, що це відбувалося через «погане» ім'я і його треба змінити [227, с. 115]. В українців у XIX ст. існував звичай зміни імені – «викидання імені на сміття». За варіантом, записаним у Херсонській губернії, батьки вимітали з хати сміття і разом із ним виносили на двір дитину. Кум і кума заносили її назад, але уже назвавши дитину новим ім'ям. Тобто, слабку чи хвору дитину ніби «викидали» разом із сміттям, а їй на заміну приносили здорову дитину [252, арк. 9].

Також в Херсонській губернії, як в економічно розвиненому регіоні, існувала форма «купівлі-продажу» імені, коли можна було «випросити» у священика інше ім'я за певну матеріальну винагороду [250, арк. 7].

Спосіб життя селянської родини, спілкування батьків з малям визначали використання обрядів, що спрямовувались на:

- наділення немовляти вродою;

- забезпечення в майбутньому добробуту;
- формування в дитини позитивних рис характеру, від яких залежала її майбутня поведінка та соціалізація;
- забезпечення шлюбності.

Обрядодії, які мали забезпечити *вроду* дитини здійснювалися в українських селян ще під час весілля майбутніх батьків [5, с. 36]. Одягаючи наречену, селяни садили її на кожух, щоб діти були кучеряві [8, с. 7]. У Херсонській губернії записаний звичай, за яким наречена, щоб діти успадкували її вроду, сідала на пальці своїх рук, а у випадку, якщо красивішим за неї був наречений, то він сідав на її руку [146, с. 39].

Однією з перших обрядодій, яку проводила мати та бабуся була купіль дитини. Турбота про її вроду спостерігається у виборі посуду для нагрівання води на купіль [163, с. 216]. Українські селяни для новонародженого хлопчика воду гріли у звичайній посудині, а для дівчинки – у високій каструлі, щоб була стрункою [165, с. 18].

Здійснюючи першу купіль, мати до води клала різні предмети, щоб їхні зовнішні характеристики перейшли на дитину. Так, купаючи хлопчика, до води клали листя дубу, щоб він був сильним, горох, щоб був кучерявим; до купелі дівчинки – калину, щоб вона була гарна, березове листя, щоб була струнка, чорнобривці, щоб мала чорні брови, горох, щоб була кучерявою; дзеркало, щоб «парадилася», гарно одягалася [189, с. 330]. За варіантом, записаним у Херсонській губернії, під час першого купання клали хліб, наприклад, хлопчику – яре жито, дівчинці – яру пшеницю [193, с. 222]. Вибір предметів, які клалися у воду повністю контролювався матір'ю.

Воду після першої купелі виливали під родюче дерево, що повинно було забезпечити здоров'я дитині та вплинути на її вроду. Так, після купелі хлопчика воду виливали під дуб або горіх, щоб «дітвак був такий сильний». Після купелі дівчинки – під яблуню або вишню, щоб вона «гарно цвіла» та була гарною; під вербу, щоб гарно росла та була стрункою; подекуди воду виливали на квіти, «щоб дівчинка була красна» [226, с. 39].

За народно-педагогічними переконаннями селян Херсонської губернії майбутня врода дитини залежала від «крижма», яке дарували їй хрещені батьки. Це полотно обов'язково мало бути білим та чистим, у протилежному випадку могло призвести до появи плям на обличчі дитини [232, с. 80].

Українські селяни вірили, що на вроду немовляти можна було вплинути й під час першого постригу. Вік дитини, у якому здійснювався цей обряд у ХІХ ст. точно не відомо – у різних регіонах України він здійснювався в різний віковий період життя малої дитини.

Етнограф П. Чубинський зазначав, що раніше одного року обряд постригів не відбувався. Були випадки, що волосся стригли трирічній дитині. Пострижини могли відбуватися в день іменин або на Семенів день (1 вересня) [194, с. 39].

У Херсонській губернії етнографічні записи фіксують постриг дитини й до виповнення року. Інколи баба-повитуха обстригала дитину відразу по народженні – «аби не вилисїла» [242, арк. 6]. Це робилося у випадках, коли немовля народжувалося кволим і передбачалася його близька смерть. У цьому випадку бабка, певною мірою, перебирала на себе обов'язки священника (їй дозволялося і охрестити дитину). У Єлисаветградському повіті Херсонської губернії ХІХ ст. існував звичай у місяць по родинах стригти дитині волосся, щоб воно росло густе. Мати брала дитину на руки, клала обстрижене волосся у вуглу хати і говорила: «Дивися, де я кладу волосся, абись на тім світі знало, відки його взяти» [16, с. 19].

Заборонялося перший раз стригти дитину восени (коли опадало листя), щоб у дитини не випадало волосся. Кращим часом для цього вважалася весна («на ярі, коли ліс розвіє»), щоб дитина в майбутньому мала гарне та довге волосся [111, с. 298].

У Тираспольському повіті Херсонської губернії на початку ХХ ст. зроблено запис, за яким зістрижене дівоче волосся кидали в річку, щоб у неї швидко росло гарне волосся [117, с. 103].

У народній педагогіці українських селян існували обрядодії, що були спрямовані на забезпечення дитині *добробуту*. Виконувалися вони під час відрізання пуповини, першої купелі, пелинання дитини. В Херсонській губернії, як і на всій території України відрізання пуповини хлопчику здійснювалось на сокирі, щоб був добрим майстром, а дівчинці – на гребні, щоб вміла шити, була пряхою [119, с. 262; 147, с. 70].

Низка обрядодій наділення дитини добробутом виконувалися під час першої купелі немовляти. Так, у Херсонській губернії у другій половині ХІХ ст. існував звичай кидати до води монети, щоб дитина мала багатство. Ці гроші після купелі мати ховала «для дитини на майбутнє» [148, с. 13]. Також до води кидали зерна пшениці, «щоб дитина завжди мала хліб» [163, с. 99]. У Тираспольському повіті у ХІХ ст., крім купелі, жито чи пшеницю сипали дитині й у колиску, коли в неї перший раз клали немовля; ця ж дія повторювалася при першому одяганні сорочки (жито насипали в рукав) [112, с. 10].

Купаючи дитину перший раз, батьки в Україні у ХІХ – першій чверті ХХст. намагалися вплинути на її майбутні професійні здібності. Так під купіль клали різні символічні предмети, вибір яких залежав від потреб суспільства. Коли купали хлопчика, клали сокиру, молоток, цвях, щоб «вмів майструвати», «би майстром ріс»; коли дівчинку – голку, ножиці, нитки, щоб вона «вміла шити»; качалку та фартух, щоб вміла готувати [118, с. 43; 226, с. 15]. Цими діями батьки намагалися «запрограмувати» дитині майбутнє заняття, господарську діяльність, а відповідно і добробут.

Бажання забезпечити добробут дитини в майбутньому пов'язувалося із використанням хліба. В українських селян у ХІХ ст. побутував обряд «снідання дитини»: мати або баба дитини пекли один або два хліба, які разом з бабкою-повитухою відносили до церкви. На хрестинах цей хліб, порізавши на кусочки відповідно до кількості гостей та посипавши цукром клали на розі столу. Існує запис, зроблений етнографом В. Ястребовим, за яким у

Херсонській губернії такий хліб клали в центрі, гості його з'їдали першим [225, с. 20].

У народній педагогіці українських селян у ХІХ – на початку ХХ ст. для забезпечення добробуту дитині використовувалися також пір'я та цукор, які кидали у воду під час першої купелі. Батьки вірили, що цукор наділить немовля «солодким життям», а пір'я – «легким» [232, с. 76].

Для забезпечення добробуту дитини, аж до другої половини ХХ ст. мати виконувала обрядодії під час першого сповивання немовляти. Для цього використовували кожух, який символізував багатство [235, арк. 1].

До обрядів, що існували в українській селянській родині у ХІХ – першій чверті ХХ ст. і забезпечували дитині добробут, відносимо обряд відвідування породіллі та дитини. На «відвідини» приходили жінки в першу неділю після народження немовляти. Обов'язково приносили гостинці для дитини, оскільки прихід із «порожніми руками» символізував для неї в майбутньому «голодне та бідне життя». Подарунками в усіх регіонах України були хліб, цукор. Ці гостинці жінки клали в колиску [246, арк. 43].

Для забезпечення дитині добробуту у майбутньому українські селяни проводили обряд із квіткою. Баба-повитуха спеціально робила квітку із калини чи барвінку, а під час відвідин її давали гостям [223]. Улітку вона робила «квітку» зі свіжих квітів, калини та барвінку, а взимку – із сухих квітів та барвінку. Вибір матеріалу для виготовлення «квітки» залежав від статі дитини: якщо хлопчик, то квітку робили із збіжжя, а дівчинка – із квіток [219, с. 9]. Для кожного гостя призначалася одна квітка. За варіантом, записаним у Херсонській губернії її не віддавали гостям, а ховали в хаті [216, с. 90].

Турбувалися батьки й про *майбутні риси характеру* немовлят. Бажали їм бути добрими, щедрими, чесними. Вперше така турбота виявлялася під час підготовки води для купелі. В усіх регіонах України селяни, для того щоб дитина мала спокійний характер, воду для купелі не доводили до кипіння. Вірили: якщо вода закипить, то дитина матиме «запальний характер», буде

сердитою та сварливою [227, с. 120]. У Херсонській губернії навпаки – воду для купання кип’ятили, поки дитині не виповнилося три місяці, і лише пізніше її гріли, вважаючи, що як довго користуватися перевареною водою, дитина виросте злою [226, с. 89].

У Єлисаветградському повіті Херсонської губернії відомий звичай після хрещення у церкві, для того щоб дитина була «гоноровою» її сповивали на столі або клали на стіл [226, с. 112].

У XIX – першій чверті XX ст. відомі обряди *забезпечення шлюбності дитини*. Такі обрядові дії спрямовувалися на:

- забезпечення любові протилежної статі;
- забезпечення одруження.

Більшість українських обрядів здійснювалися лише у разі народження дівчинки. Так, для того, щоб дитина мала пару, баба-повитуха сповивала її в чоловічий або жіночий одяг: хлопця замотували в жіночу сорочку, «щоб дівчата любили», а дівчину – в чоловічі штани, щоб «заміж швидше вийшла», «щоб хлопці її любили» [221, с. 299].

У повітах Херсонської губернії записані своєрідні обряди, що забезпечували шлюбність дитині. Так, у Херсонській губернії, для того, щоб у майбутньому хлопець мав одну дружину, а дівчина відповідно одного чоловіка, воду на першу купіль заборонялося гріти в кількох посудинах [215, с. 47]. В Тираспольському повіті Херсонської губернії заборонялося накривати покришкою каструлю з водою для купання дівчинки, оскільки це могло призвести до того, що вона «довго замуж не буде йти». Дотримувалися цієї заборони і у тому випадку, коли «гріли воду на миття волосся дівці» [210, с. 12].

Українські селяни для того, щоб хлопця любили дівчата, а дівчинку – хлопці, до води під час першої купелі дитини клали любисток [207, с. 31]. Вибір місця для виливання води з першої купелі дівчинки також міг вплинути на її стосунки з протилежною статтю. У Херсонській губернії записаний

звичай виливати воду під солодку грушу, щоб дівчинку всі любили і вона мала багато «кавалерів» [197, с. 431].

Існували й певні заборони. В українських селян у ХІХ – першій чверті ХХ ст. заборонялося дівчинку купати в середу та п'ятницю, бо їй потім тяжко буде одружитися [133, с. 36].

Традиційна сімейна обрядовість українського селянства зберіглася до 20-х рр. ХХ ст., але при цьому зазнала певних змін. Розвиток медичного обслуговування сільського населення, прийняття пологів у пологових будинках спричинили відмову від баб-повитух. Відбулися зміни й в обряді ім'янаречення дитини. Ім'я дитині давали кровні батьки, а хрещені лише сповіщали священика. Майже не зазнав змін обряд пострижин, який дійшов і до нашого часу.

Отже, одне з провідних місць у сімейному вихованні українців Херсонської губернії ХІХ – першій чверті ХХ ст. займали обрядові дії присвячені забезпеченню здорового життя та передбаченню й впливу на майбутнє дитини. Для цього використовували обряди для забезпечення новонародженій дитині щастя та добробуту та сприяння створенню у майбутньому власної сім'ї.

2.1.2. Залучення малої дитини у родину та громаду

В українському селянському суспільстві ХІХ – першій чверті ХХ ст., як і у всіх традиційних суспільствах, процес залучення дитини у родину та громаду відбувався природним шляхом. Діти не стільки готувалися до майбутнього дорослого життя, скільки поступово «входили в нього через ускладнення своєї соціальної ролі, залучення до різних сфер соціальної діяльності» [34, с. 131–132].

Вважаємо, що початком залучення дитини у родину можна вважати українську народну родильну обрядовість.

Незважаючи на те, що в українській традиційній культурі діти до 7 років вважалися малими та неповноцінними істотами, залучення їх до сфери

життєдіяльності починалося доволі рано, щоправда спершу в опосередкованій формі [59, с. 300; 102, с. 45]. Тобто, діти такого віку не могли бути самостійними суб'єктами обрядових дій.

Про важливість вікового періоду від народження до 7 років у цьому процесі говорять українські народні приказки, записані у Херсонській губернії у ХІХ ст.: «Від семирічної дитини до дорослої людини тільки один крок. А від новонародженого до семирічного – величезна відстань» [242, арк. 3], або: «Кляте – жди до шести неділь, не переміниться, жди до півроку, не переміниться, жди до року, потім до трьох, до семи, якщо не змінить характеру, то вже й умре таке лихе!» [238, арк. 3].

Невдовзі після народження дитини батьками проводився обряд залучення її до сім'ї. Для цього, за сімейною традицією батьки використовували землю, піч та поріг, які вважалися сакральними. Українські селяни брали дитину на руки, клали на землю чи на поріг або підносили до вогню, потім піднімали, обносили навколо хати тощо [185, с. 33; 193, с. 233].

Щоб залучити дитину до «домашнього вогнища», її клали біля печі, адже саме піч була символом рідного вогнища, неперервності роду [199, с. 21; 205, с. 26]. Так як у Херсонській губернії під час проведення обрядодій значна роль відводилась кумам, саме хрещена мати на кілька секунд клала свого хрещеника біля печі, а потім тричі обносила його навколо столу. Існував й інший варіант обряду, який побутував у регіоні: після народження дитини батьки спеціально запалювали піч, дитину клали на лопату, загорнувши у щонебудь і підносили до жаринок вогнища, що символізувало залучення її до домашньої оселі. В українців існував культ печі, тому її часто білили. У Херсонській губернії, як і в інших регіонах України, піч часто прикрашали декоративними розписами [208, с. 134].

До обрядів залучення дитини до родини, які існували до кінця ХІХ ст., належать дії з кожухом. У Херсонській губернії записано звичай, коли новонароджену дитину замотували у вивернутий вовною назовні кожух та обносили навколо хати [225, с. 93].

Для того, щоб прилучити дитину до сім'ї, баба-повитуха сповивала новонароджену дитину в сорочку батька [188, с. 45]. Так дитина ставала продовженням не тільки матері, але й батька, його частиною, оскільки ношені батьками речі втілювали ідею спадковості, передачі через них благ і цінностей від одного покоління до іншого.

В Херсонській губернії у ХІХ – першій чверті ХХ ст. поширеним звичаєм було класти дитину батькові на груди, щоб між ними встановився певний зв'язок, а дитині передалася батьківська любов [148, с. 29].

Значну увагу батьки приділяли тому, щоб усі діти в сім'ї жили в злагоді. Селянських дітей перший раз одягали в одну і ту ж сорочку, яку шили із крижма першої дитини: «Потім шили сорочку якусь, і старалися ту сорочку на всіх дітей одягнути, то казали, що потім діти злагоджені. То во старша дитина мала зшити сорочку, а потім в ту сорочину вдівали на другу дитину, і їй шили тоже таку ладну сорочку, но то вже була тільки її сорочка» [239, арк. 167].

За народно-педагогічними уявленнями українських селян ХІХ – першої чверті ХХ ст., мала дитина володіла даром передбачення, а також цілительства [111, с. 298]. Наприклад, в українському прислів'ї «мала дитина всьо знає, лиш сказати не може» [161, с. 79] сконцентрована сутність народно-педагогічних знань про те, що мала дитина, поки ще не говорить, носить в собі знання надприродних речей, яких вона набирається спілкуючись з ангелами.

Українські селяни вірили, що перша дитина, яку називали «первісником» [190, с. 75] (у Херсонській губернії також відома назва «розвежи-пупец») [208, с. 47], могла «видіти біду, аридника (чорта), як виросте і всяку ничисту силу» [205, с. 107]. Натомість, остання дитина, яка називалась в українців – «мізин» [190, с. 76], «вимети-карабушка» [208, с. 48], «як виросте, то може мізинним і великим пальцем заціплювати гірке, бородавки на людях...» [205, с. 107].

Селяни вірили, що дитина – «мізин», «вимети-карабушка» могла спинити град. Для цього їй треба було перекусити одну кульку граду [194, с. 134]. Також таку дитину, коли вона спала, брали за мізинець,

допитуючись про майбутнє [192, с. 28]. В Херсонській губернії у ХІХ ст. записана дитяча магічна практика ворожіння, що здійснювалось за участю мізинного пальця руки: «за обідом, як трапиться куряча або гусяча «дужка» (кісточка на кшталт дужки), діти, а іноді й старі ворожать, хто довше переживе на світі. Для цього брали «дужку» за «ніжки» мезинцями і розламували її надвоє; кому припаде «головка дужки», той і довше житиме на світі» [173, с. 145].

Ці, начебто, надприродні здібності малих дітей, доповнювала віра у їх здатності протидіяти чаклунству, порчі тощо. Так, М. Сумцов наводив характерне свідчення свідка на суді В Олександрійському повіті Херсонської губернії у справі про спалення селянами жінки, яка підозрювалася у відьмарстві: свідок на питання, чи не діяла порча на її дітей через хліб, котрий давала їм чаклунка, відповіла «не знаю, діє чи ні, але тільки над дітьми йому (бісу) нічого не зробити» [190, с. 88].

У віці від 1 до 3 років відбувався процес входження малої дитини у громаду. З цим також пов'язувалися деякі зміни в побутовому та ритуальному ставленні до неї [178, с. 49].

Через рік після народження селянську дитину називали «годовичок» [145, с. 100], у Херсонській губернії про таку дитину говорили – «перша паша», «перше літо», «їсть першу паску» [119, с. 261].

Віковими назвами дитини другого року життя в Україні були «стрижка», «стрижак», «стригунець» [145, с. 101]. Про таких дітей у Херсонській губернії казали – «друга паша», «друге літо», «другу паску їсть» [119, с. 262].

На третьому році життя дитину українські селяни називали «пичкур» [145, с. 101], відповідно у Херсонській губернії – «третє літо», «третя паша», «третю паску їсть» [119, с. 262].

Спрямованість на залучення дитини у родину та громаду мав обряд підперізування, який існував в українців, однак у різних регіонах відбувався у різний час (від 1 до 3 років) [102, с. 37]. У Херсонській губернії, у ХІХ ст., як

засвідчував Ф. Коломийченко, цей обряд здійснювався коли хлопчику виповнювалося три роки, а дівчинці два. Відбувалося це на свято Чуда Михайлового. Четверо кумів (хрещених батьків) приносили по білій шовковій нитці («аби похресник вів чисте, Богу угодне життя»), батько і мати додавали червону нитку («аби не знали через свою дитину перед Богом сорому»). Куми зсукували нитки, в'язали на кінцях по три вузли, начіплювали на них печиво, грудки цукру, монети – на довге, щасливе життя. «Оперізувальник» клали на навхрест на грудях і на спині та зав'язували з правого боку. Батько і мати виносили свічку, яку старший кум тримав при хрещенні дитини. Після цього оперізувальники розв'язували і подавали дитині справжній пояс на руці. Дитину ставили до пічного стовпа і, підперезавши, говорили: «Будь здоров и селен, як печной стовб» [173, с. 150].

Дитину четвертого року називали «джигун», «гульвіса», «метунець», «четвертак», «жевжик» [145, с. 101], у Херсонській губернії – «четверте літо», «четверта паша», «четверту паску їсть» [119, с. 263].

На дітей до чотирьох років «не покладається ніякої різниці між дівчиною і хлопцем (хіба трохи в одежі)» [62, с. 138], «хлопці і дівчата всі в гурте» [68, с. 41]. Як засвідчував етнограф XIX ст. М. Ганенко, у Єлисаветградському повіті Херсонської губернії «часом і коло колодязя в кориті обмиває хлопчик дівчинку або і навпаки» [32, с. 138].

Наступним важливим і якісно новим етапом в житті малих дітей XIX – першої чверті XX ст. був 5–7-річний вік. Дітей п'яти років в усіх регіонах України називали «кукіль» [145, с. 102], «роти» [119, с. 263].

Цей період життя дітей пов'язувався з новою зміною їх статусних позицій, що відбувалася шляхом їх включення у трудову діяльність сім'ї. Перший досвід навчання праці починався з 5 років і навіть раніше, коли дорослі навмисно доручали дітям принести чи подати яку-небудь річ [73, с. 39].

У селянській сім'ї заохочували бажання найменших виконати будь-яку роботу, яку вони спочатку виконували невміло, але поступово навчалися й

набували стійких навичок [79, с. 12]. Виконуючи різні завдання, залучаючись до трудових дій, у дитини формувалась особиста відповідальність, що було важливою частиною соціалізації.

Одним з ключових моментів соціальної інкорпорації малої дитини, яка досягла п'ятирічного віку, був обряд «розв'язування пуповини». У Єлисаветградському повіті Херсонській губернії записаний звичай, за яким українські батьки влаштовували обід, на який запрошували бабку та хрещених батьків. Мати давала дитині розв'язати збережений після родин засохлий пупець [109, с. 93]. Селяни вірили, що дитина яка розв'яже свій пупець, буде дуже розумна, щаслива, охоча до роботи – бо у неї «розвежут руки до всієї роботи», якщо ж це дівчина, «то буде вміти шити і гарно вишивати» тощо [28, с. 700].

Цікавою в цьому сенсі була також обрядова практика, записана у Херсонській губернії XIX ст., згідно з якою по досягненню 5 років, дитині показували заховане свого часу волосся і вона повинна була вгадати, кому воно належить – коню, вівці, волу тощо. Українські селяни вірили, що перша з названих нею тварин, буде водитися в її господарстві [25, с. 33].

Дитину на шостому році життя в усіх регіонах України іменували «беззубком», що засвідчує перехідність цього віку [26, с. 225]. М. Грушевський наводив приклад приказки записаної у Херсонській губернії на початку XX ст.: «Уже-сь по семи літах, тай зуби ти не ростуть» [43, с. 84]. Поява нових зубів у дитини співвідносилася з її переходом в іншу соціально-господарську групу – «пастушків».

Важливою на етапі соціальної інкорпорації малої дитини була зміна її гардеробу, що супроводжувався збільшенням компонентів одягу [16, с. 14].

В українських сім'ях виконувалися обрядові дії, пов'язані з наділенням дитини її першим одягом. Це можна проілюструвати на прикладі матеріалів, зібраних Мр. Грушевським в Херсонській губернії початку XX ст. Дослідник зазначав, що одягом для малої дитини слугувала сорочечка, що підперізувалася поясом, «себто машинною крайкою або яким полотном»

[45, с. 84]. Малі діти, незалежно від статі, носили підперезані мотузочкою довгі сорочки, або ж взагалі ходили голі [48, с. 280].

За свідчення етнографа А. Онищука, взуття і одяг селянські діти мали тільки з 5–6 років, «коли мусять ходити за вівцями і козами» [145, с. 110]. Дітям, які доживали до 5 років, купували одяг для різних пір року: «Такому дітлахові, що міг послужити, то для нього не шкода одежі» [254, арк. 32].

Цей факт підтверджують етнографічні дані М. Грушевського, які були зібрані ним на початку ХХ ст. у Херсонській губернії: «штани дістають хлопчики аж по році, але то звичайно тільки для «пихи»: в дійсності зачинають їх носити далеко пізніше, так що можна часом чути і про шестирічного безштанька» [43, с. 84].

Українським етнографом К. Зеленецьким здійснено запис обряду одягання перших штанців на хлопчика у Херсонській губернії, який проходив в такий спосіб: уранці після сходу сонця, батьки промовляли молитву і змушували хлопчика її повторювати. Мати мала неодмінно пошити штанці в один день, не відкладаючи шиття. З цим пов'язувалися успіхи дитини в її подальшому житті, особливо при виборі нареченої. Невдачі при сватанні хлопця завжди пояснювали тим, що мати пошила перші штанці не за одним заходом [66, с. 211].

Приблизно у такому ж віці українським селянським дівчаткам шили перші спіднички [81, с. 32]. Згодом, коли дитина підростала, додавалася шапочка [92, с. 41].

У процесі залучення дитини у родину брала участь й громада. Як зазначав Мр. Грушевський, представники громади мали засвідчити, чи новонароджена дитина може вважатися новим втіленням роду, корисним для нього, «чи може показує якісь небезпечні ознаки, що провіщують біду від сеї будучої людини» [44, с. 83].

Матеріали, зібрані етнографом А. Єфименко у Херсонській губернії у кінці ХІХ ст., свідчать, що «спершу за дітьми слідять, коли почне уміть сміятися, вязики держать, гулять, сидіть, руки давать, лазить, дибки ставать і

потім уже ходить. Цим цікавляться і сусіди, не тільки свої. Хто б не прийшов, питає, глядячи на дитину: «А вже сміється?», «А вже дибки стає?» [57, с. 100].

Посередниками, медіаторами в процесі залучення дитини у родину в Херсонській губернії обов'язково були куми. У народі широко побутувало переконання, що присутні під час хрещення куми своєю поведінкою могли позитивно чи негативно вплинути на долю новонародженого [62, с. 175]. У регіоні говорили: «кум як тато дитині: може дитина, як швидше умре – прийти по його душу» [70, с. 48].

У випадках, якщо з батьками траплялося нещастя, хрещені батько й мати повинні були допомагати дитині упродовж усього життя. Якщо була потреба, вони ставали її опікунами або ж усиновлювали. Це було вкрай важливо саме на тому етапі соціалізації, коли дитина тільки починала включатися в систему соціальних зв'язків та культурного життя. Зі свого боку, діти мали належним чином шанувати своїх «других батьків». У Херсонській губернії селяни вчили своїх дітей: «до кумів треба відноситися з повагою, казати на них «ви»: скоріш батькові або матері, котрий скаже ти, ніж кумові» [103, с. 71].

Своєрідним для Херсонської губернії був обряд шанування кумів, який зберігався до кінця XIX ст. Після вечері напередодні Різдва діти поспішали віддати шану хрещеним батькам і матерям з мисочками куті, з двома пирогами й книшем або з двома книшами й пирогом. Ті, прийнявши дарунки, годували дітей своєю кутею та давали гостинці [104, с. 109].

Отже, поруч з матір'ю та батьком, представники громади також забезпечували соціальну інкорпорацію дитини до спільноти. У Херсонській губернії такими представниками були хрещені батьки.

2.1.3. Піклування сім'ї про фізичний розвиток малої дитини

Більшість здійснюваних після народження дитини обрядодій були спрямовані на її загальний стан здоров'я, забезпечення сну, розвитку мови, ходіння тощо. Наділення дитини здоров'ям та забезпечення її розвитку без

фізіологічних відхилень було основним завданням баби-повитухи та сім'ї новонародженого, а коли дитина підростала – лише сім'ї.

Першою обрядодією, яка мала забезпечити дитині здоровий розвиток, було перше її купання, яке відбувалося на другий або третій день від народження маляти [54, с. 13; 57, с. 88] і мало гігієнічно-профілактичне призначення. Наприклад, у с. Юринівка Тираспольського повіту Херсонської губернії у XIX ст. відомий звичай, коли дитину під час першого купання зв'язували коноплею із насінням, для того, щоб у майбутньому вона була плідною, а якщо зав'яжуть коноплею без насіння, то буде безплідною [43, с. 81].

Також, під час першої купелі дівчинки українські селяни у XIX ст. обмежували кількість води, що використовувалась, оскільки вірили, що завеликий її об'єм впливатиме на біологічні процеси у організмі дитини в майбутньому («...дадуть багато води, то потім здорово «перебувати», буде крові від неї йти багато», «дівчинка довго, багато днів, буде нечистою» [47, с. 176].

Ритуал першої купелі виконував і функції загартування. Наприклад, у Херсонській губернії бабка купала дитину в холодній воді, щоб «не хворіло» [252, арк. 7]. Аналогічне застосування холодної води для купелі немовля спостерігаємо і в інших регіонах України [207, с. 41].

В етнографічних джерелах, знаходимо примовляння, які проговорювала мати після купання дитини. У Херсонській губернії немовля обливали водою та примовляли:

«Вода текуча,
Дитя ростуче,
З гуся вода.
З тебе худоба!
Вода донизу,
А дитя доверху!» [209, с. 24].

Загальноукраїнською обрядовою дією було доливання до купелі молока, відвару з ромашки та череди, щоб немовля гарно набирало вагу [205, с. 149]. Використання рослин під час купелі мало профілактично-лікувальні властивості: ромашка має заспокійливі та протизапальні функції, а череда відома лікувальними властивостями щодо хвороб на шкірі.

Для того щоб дитина не плакала у Херсонській губернії у XIX ст. записано звичай, коли мати виливала воду на дверні завіси, викликаючи при цьому скрипіння дверей [199, с. 39].

За народно-педагогічними уявленнями тіло новонародженого потребувало «виліплювання» з немовляти людиноподібної істоти. З цією метою у XIX – першій половині XX ст. одразу після народження дитини мати разом з бабою-повитухою вдавалися до спеціальних операцій: стискали головку, заокруглювали її або зв'язували, щоб не розійшлася; засипали тім'я порошокною, придушували носик, а щоб дитина мала шию, злегка відтягували її голівку [186, с. 418]. Причому, бабка кожній народженій дитині намагалася надати таку форму голови, щоб вона відповідала загальному ідеалові («головочки-маківочки») [188, с. 41]. Задля цього продовгувату або «стовбовату» головку притискали згори і знизу. А у деяких регіонах України, зокрема в Херсонській губернії, бабка протягом двох тижнів ходила «правити головку» малій дитині та випростовувати «покручені» вуха. Для забезпечення гарного росту кісток вона гладила рукою тіло немовляти від шиї до ніг, примовляючи: «Костоньки – ростоньки» або «тушки-потягушки» [177, с. 174].

Після купання баба-повитуха клала дитину на підлогу й легко приступала рота ногою, вушка закладала за подушечку, вирівнювала носика, злегка його придушуючи, «рівняла», «міряла кісточки» тощо. Якщо ці дії, спрямовані на соматичну корекцію новонародженого, не були здійснені вчасно, то дитина, за народними повір'ями, могла вирости з певними фізичними вадами [169, с. 248].

У народно-педагогічних віруваннях українських селян існували заборони: «якщо переступити ногами дитину, то вона не буде рости»

[164, с. 275; 232, с. 78], «коли ростуть у дитини перші зуби, то не можна їх доторкатися руками чи пальцями, бо зуби покривляться» [5, с. 95].

У контексті «дороблення» новонародженої дитини, в українських батьків існувала практика так званого «міряння» її тіла. Цей обряд виконувала мати після першої купелі дитини [8, с. 4]. За свідченнями М. Грушевського, в кінці XIX – на початку XX ст. у Херсонській губернії, відбувалося це так: «... а перш, як виймають з купелі, саме як дитина добре розпариться, то її «міряють». «Треба ще й змірять», скаже та, що купає, і зараз і міряє так: бере ліктик правої руки у пискляти і колінце лівої ноги другою рукою і тоді до купи зводить, поки не торкне ліктиком колінця, а тоді пустить та бере ліктик лівої руки в одну руку, а в другу колінце правої ноги і знову до купи зводить поманеньку, поки й торкне ліктиком об колінце, і так до трьох раз. Як трудно зводить, то або спинка вже зламлена, або ніжка, або ручка звихнена» [45, с. 111–112].

Окрім «дороблення» в народній педагогіці мала місце практика своєрідного символічного «перероблення» новонародженої дитини. Це здійснювалося матір'ю шляхом обрядового «перепікання» маляти [193, с. 198–199]. Суть цього обряду полягала у тому, що хвору на «сухоту» чи «собачу старість» (легеневі хвороби) дитину мати клала на хлібну лопату і саджала її, як хлібину в піч, або, частіше, імітувала цей процес. Якщо дитина до п'яти місяців була худою і не набирала вагу, вважалося, що вона має сухоти, які треба було запікати. У Херсонській губернії, для цього мати вдосвіта «вчиняла діжу», баба повитуха виламувала в саду 9 «живців» (вишневих гілок) і заходила до хати. Мати питала: «Нащо тобі ці живці?» – Та відповідала: «Я це гілля наламала, щоб нас сухота не займала, цими різками буду сухоту чухрати, хай не заходить до нашої хати». Потім баба брала лопату, клала на неї живці, на них – хліб і саджала в піч. Одного з членів сім'ї вона виганяла за двері. Дитину обливала водою подібно до того, як змивали хліб перед тим, як саджати в піч, і клала маля на лопату. Мати притримувала дитину, а баба трічі в «челюсті» печі її саджала. Той, хто був за дверима, питав: «Що ж ти робиш?»

– «Сухоти запікаю», – відповідала баба, і так трічі. Після цього вона віддавала матері дитину, трічі сплюнувши вліво і вправо» [246, арк. 38].

В українців у XIX – першій половині XX ст. існували сімейні обряди, що спрямовувалися на усунення причин, які перешкоджали нормальному фізичному зросту та розвитку новонародженої дитини. Наприклад, відомий звичай міряти дитину червоною ниткою у випадку її переляку від тварини чи людини [48, с. 444].

Забезпечити здоров'я дитині повинні були дії, що виконувалися під час хрестин. Українські селяни вірили, що для забезпечення повноцінного функціонування рук дитини, хрещена мати повинна нести дитину до церкви і тримати її там на правій руці. Зазначимо, що з цією ж метою мати перший раз починала годувати дитину з правої груді. Це правило було відоме усім українцям, які також вірили, що порушення цієї заборони призведе до передчасної смерті дитини або ж матиме «лихе око», тобто буде крикливою [93, с. 82].

Для того, щоб дитина спокійно спала, її пеленали. Українські матері загортали дитину у три пелюшки і «свивальник». Існували випадки надмірного пеленання. Дослідник Є. Грицак так описував цей процес: «Дитина в них нагадувала невеликий плотний кокон, в котрому неможна було пошевелить руками, ножками, головою. Так дитину пеленали до 5 місяців» [248, арк. 34].

Для забезпечення здорового сну дитини використовувалася колиска, в яку вкладали немовля на третій день після його народження [370, с. 325; 222, с. 80].

Типовою для всіх українських селян XIX – першої чверті XX ст. була підвісна колиска, яку виготовляли тільки з чистих порід дерева – клену, калини, ясена, горіху, ліщини [250, арк. 3].

Коліску підвішували до стелі або розташовували біля ліжка батьків. Вона мала вигляд коробки. Стінки називались бильцями. По кутах підвісної коліски прив'язували чотири мотузки, на яких вона підвішувалася до гака чи

кільця, укріпленого на сволоках. До бильця прив'язували ще один мотузок – почіпку на вільному кінці якого мати надівала собі на ногу [251, арк. 6].

За свідченням етнографів, дещо інакше були влаштовані колиски у Херсонській губернії. Легка «колиска» була сплетена із соснових дощочок. Для її підвішування використовували довгу жердину, яка називалася очіп – гнучка жердина, прикріплена до сволока. Колиска прив'язувалася мотузками до одного кінця жердини, яка проходила через кільце-вертлюг, закріплене на сволоку. Повертаючи очіп, мати переміщала колиску з немовлям у різні частини хати, залежно від того, де було місце її хатньої роботи – біля прядки [67; с. 159; 83, с. 361].

Етнограф В. Іванов наводив опис дитячої колиски українців Херсонської губернії XIX ст. так: колиска з мальованими бильцями, з м'якенькою подушечкою [70, с. 25].

Перше вкладання дитини в колиску супроводжувалося обрядовими діями. Загальним українським звичаєм у XIX ст. було вкладання спочатку в колиску kota, який повинен був забезпечувати солодкий і здоровий сон [92, с. 47].

Часто жінка, народивши дитину, повинна була негайно виходити на роботу. Таку проблему спостерігаємо в українських селянських сім'ях: «Сховавши дитину під снопом, жінка допомагала чоловіку в роботі» [98, с. 2]. Влітку, коли основна господарська робота зосереджувалася за межами домашньої оселі – в полі, мати часто змушена була брати з собою немовля та спеціально призначену для цього, так звану, польову колиску [133, с. 118].

Про такі польові колиски йдеться в українській колисковій, записаній у XIX ст. у Херсонській губернії:

«Повішу я колисочку.

На липочку, буде вітрець повівати,

мале дитя колисати.

Будуть пташки прилітати

та будуть співати,

дитиночку маленечку будуть присипляти» [139, с. 287].

У всіх регіонах України існували й спеціальні розкладні полотняні колиски – «гойдалки» – гамакоподібної форми. Ф. Коломийченко, засвідчував, що українські селяни сповиту дитину завивали у верету чи клали в «опалку» і несли, на місці робили «гойдалку» з верети, причепленої до дерев [173, с. 150]. Такі колиски виготовлялись також з лози, під спід якої накладали сіна і застеляли полотняними пелюшками [146, с. 15; 151, с. 26].

У випадку, якщо господарські обов'язки матері були пов'язані з працею неподалік оселі, дитину інколи залишали вдома саму [160, с. 35].

Щоб немовля не плакало, його колихали. Мати, колихаючи дитину, наспівувала колискових. Переважна більшість колискових – це жіночий репертуар.

У колискових піснях часто трапляється побажання немовляті здоров'я, доброго зросту. Вони передаються словами, сповненими ніжності, материнської любові, які створюють особливу емоціональну атмосферу. Наведемо приклади таких колискових з Херсонської губернії ХІХ ст.:

1. «Ой щоб спало, щастя мало,
щоб росло, не боліло.
На серденько не кволіло.
Добрий розум в головоньку» [208, с. 22].

2. «В роток дитяти говорушки,
а в ножки ходушки,
а в ручки ладушки» [210, с. 7].

В Україні ХІХ – першої чверті ХХ ст. застосовувались терміни, які характеризували зміни у фізичному розвитку дитини. Беззубу дитину українці називали «сміяка», «зіпака». І знову ж таки, у Херсонській губернії характерні й інші терміни щодо дитини. Наприклад, в Єлисаветградському повіті таку дитину називали ще й «плакса» [132, с. 191], у Тираспольському

повіті – «дід», «бабуся» [128, с. 130], в Олександрійському повіті – «гуляка» [128, с. 93], а в Херсонському повіті – «плакуха» [16, с. 20].

Коли діти починали сидіти, повзати, стояти, українські батьки відповідно використовувалися й нові назви для них:

– дитину, що вміла сидіти селяни називали «сидун» [230, арк. 21], у Херсонській губернії таких дітей називали ще й «сокотун», «сокотуха» [230, арк. 22];

– дитину, що вміла повзати українці називали «плазун», «плазунка», «плазуня» [230, арк. 22].

Були випадки коли мати, помітивши, що дитина може самостійно перевертатися з боку на бік, починала її садити, коли дитина починала повзати, її змушували ходити. «Наслідки такого прискорення оставались на всю жизнь: робився кривоногим чи сутулим». Старші діти няньчили молодших. Нерідко такі няньки 4–5 років не втримували дитину, що мало різні наслідки [227, с. 113].

За народно-педагогічними уявленнями, дитина на другому році свого життя повинна була вже ходити і говорити. Якщо ж дитина до трьох років не ходила, не говорила, тоді вважали, що вона «одміна» («злиздень»), тобто належала до нелюдського світу [230, с. 44].

Дитину, що починала ходити українці називали «лазунец» [230, с. 40], у Херсонській губернії до цієї назви додавали «дибун», «дибунець» [230, с. 40];

– дитину, що ходить – українці називали «ходун» [230, с. 41];

– дитину, що починала говорити – називали «шавкотун», «шавкотуха» [230, с. 41], у Херсонській губернії називали ще й «щебетун», «щебетуха» [230, с. 42];

– дитину, що говорила – українці називали «ціркотун», «ціркотуха»;

– дитину, що не говорила або мало говорила – називали «німе» [230, с. 43]; у Херсонській губернії до цієї назви додавали й «мовчун» [230, с. 43].

Поширеним уявленням українських селян було те, що новонароджені діти позбавлені вміння ходити через зв'язування ніжок невидимими путами ще в лоні матері. А тому, коли дитина починала робити перші кроки, їй «перерізали пута» між ногами, після якого дитина повинна була швидко навчитися ходити. Це своєрідне перерізання робила мати, проводячи рукою між ногами дитини [213, с. 173]. У Херсонській губернії відомий звичай, коли під час першого кроку дитини батьки на землі робили хрест [227, с. 127].

Якщо ж дитина довго не ходила, її брали за руки і вели через поле, на кожному кроці посипаючи конопляним сім'ям [54, с. 18]. У Херсонській губернії у ХІХ ст. записано звичай, якщо дитя довго не ходило, його намагалися повести, при цьому батько підтримував дитину, а мати, ступаючи попереду, також «різала путечко хрестиком», також дитину, яка довго не могла навчитися ходити, вели за руку через тік [56, с. 32].

За свідченням М. Грушевського, «розв'язування» ніг, мови дитини могли затягуватися до 5 років [43, с. 83].

Селянській дитині надавалася часткова самостійність у період, коли та починала ходити, адже, через зайнятість, батьки не завжди мали змогу доглядати за нею. Були випадки, що така незалежність призводила до травм, каліцтв тощо [37, с. 45].

У традиційних народно-педагогічних поглядах на забезпечення дитині здорового розвитку відоме співставлення мовлення та волосся. Зістрижене волосся батьки найчастіше спалювали. Селяни вірили: якщо воно потрапить на вулицю, і його піднімуть птахи, то в дитини може бути головний біль [26, с. 237]. Зокрема, у Херсонській губернії М. Максимович записав обряд, коли невелику кількість дитячого волосся ховали в просвердлений в «одвірку» дверей отвір. Уважали, що коли дитина «переросте» цей сховок, то буде здорова: «нічого до неї чіпатися не буде», оскільки всі хвороби міститимуться в цій дірці разом із волоссям [118, с. 129].

Коли дитина починала сидіти, повзати, стояти, для її фізичного розвитку українські батьки використовували спеціальні дитячі меблі. В етнографічній

літературі XIX – першої чверті XX ст. міститься інформація про застосування сиділок, стоялок, ходунків, бігунків [189, с. 330; 193, с. 67].

Сиділкою користувалися для того, щоб навчити дитину сидіти. В усіх українських регіонах вони функціонально схожі, але відрізнялися матеріалом, з якого виготовлялись.

В українських сім'ях у XIX ст. сиділки були трьох видів: плетена кошеликом, довбанка з колодки та з решета [191, с. 34].

За свідченнями М. Сумцова, у селянських сім'ях Херсонської губернії у XIX ст. як сиділку використовували кошик, обкладаючи дитинку з усіх боків подушками, даючи їй іграшки, щоб вона гралася та не відволікала матір від хатньої роботи [190, с. 74].

Опис стоялки знаходимо в етнографічних записах В. Милорадовича, зроблених у Херсонській губернії XIX ст.: стоялки зроблені з двох дощок та з'єднані між собою чотирма стоячками. У верхній дошці вирізався круглий отвір, куди ставили дитину. Кути в стоялці, відшліфовувались чи обкладались м'якою матерією [132, с. 188]. Вони використовувалися для дітей до одного року.

Етнограф Д. Лепкий так описував дитячу стоялку Херсонської губернії другої половини XIX ст.: забивають посеред хати стовпець, а на верх його дві спиці. Дитину ставили коло стовпця, руками вона трималась за спиці [113, с. 45].

Ходунки й бігунки у селянських сім'ях виготовлялись у формі квадрату, мали ніжки на коліщатах та опертя, що з'єднувались між собою потайними шипами [101, с. 830].

Для забезпечення дитині здоров'я батьки піклувались і про її харчування. Немовля мати годувала груддю, а в разі нестачі – пригодовувала коров'ячим молоком, розведеним з водою. Брати годувальницю у XIX ст. заборонялося і не практикувалося [44, с. 85]. Траплялися випадки, коли жінка хворіла і не могла годувати дитину, то у такому випадку просили іншу жінку. На такому факті наголошує Г. Данилевський: «На час же хвороби матері

кормить дитину може друга жінка» [47, с. 78]. У той же час М. Грушевський, вивчаючи особливості побуту населення Херсонської губернії, зауважував, що не практикувалося брати чужу жінку, аби та годувала дитину, не зважаючи навіть на хворобу матері немовляти: «Часом трапляється, що мати дуже ослабне після пологів і не стане молока в неї чи й так через хворобу не можна їй давати дитині грудей, то й тоді не наймають чужих жінок годувати своїх дітей. Замість цього роблять бідній дитиночці таку куклу або мозочок» [43, с. 84]. У таких випадках маля із перших днів прикормлювали за допомогою «соски» і «ріжка». Ріжок – це порожній коров'ячий ріг із попередньо розм'якшеним в солоній воді коров'ячим соском, надягнутим на тонкий кінчик [57, с. 45]. У ріжок наливали коров'яче молоко, розбавлене водою, або квас [62, с. 49].

Відлучення дитини від материнського молока, зазвичай відбувалося після року або двох (у понеділок, середу або п'ятницю). Час відлучення значною мірою залежав від періоду лактації у жінки чи моменту настання у неї нової вагітності. Так, К. Зеленецький засвідчував, що у Херсонській губернії у ХІХ ст., «при наявності молока селянка намагається кормить дитя як найдовше: до двох років чи до нової вагітності» [66, с. 267]. Дітей намагалися не відлучати від материнського молока у піст, перед постом, особливо напередодні Спасівки. Іноді матері відлучали дитину від грудей у день її народження [66, с. 269].

Цей процес супроводжувався певними обрядами. Дитину підводили до порогу хати, давали їй хліб із сіллю і при цьому говорили: «іди на свій хліб» [72, с. 26]. У Херсонській губернії відомий звичай, за яким мати варила кашу, ставила її у горщику перед дитиною, давала хліб і ложку, примовляючи слова про «свій хліб» [69, с. 36]. Крім того селяни вірили, що треба дитину відлучити в «непаристому» місяці [72, с. 26].

Українські селяни малу дитину із шести місяців пригодовували кашами [86, с. 23]. У всіх регіонах України відомими кашами були «тетеря» – каша із житнього і гречаного борошна та пшона; вівсяник – юшка із вівса, хлібний

кисіль, що називався кислуха або солодуха, варчєня, колотуха, крупник, толокно, дежень. У 5–6 місяців, коли в дитини починали прорізуватися зубки, їй давали смоктати сухарі чи сухий бублик [102, с. 87].

Точного розпорядку годування дитини не було, дітям давали їсти кожного разу, як тільки вони починали плакати. У народній педагогіці побутувало вірування, що до року дитині не можна давати їсти рибу, бо довго не буде говорити, а також горохової каші, бо буде гаркавити [110, с. 275].

Забезпеченню здорового фізичного розвитку дитини сприяло гігієнічне виховання, що передбачало підтримання тіла в чистоті та загартування.

Українці змалку привчали дітей до щоденного вмивання, миття рук. В українській хаті біля печі або біля дверей висів умивальник. Це, переважно, глиняний горщик, у якого на двох протилежних сторонах був носик, а на двох інших – вушки. За вушка умивальник підвішували на мотузці. Щоб вимити руки чи обличчя, треба було надавити на один із носиків умивальника. Під умивальником ставили дерев'яне корито на ніжках, у яке виливалася брудна вода. Влітку умивальник виносили з дому і чіпляли на дереві [118, с. 88].

Селянську дитину батьки привчали і до миття в бані. В. Маркович засвідчував, що для українського п'ятирічного хлопчика «було звичним вискочити із гарячої бані на сніг» [124, с. 418].

Батьки привчали дітей до охайності та чистоти волосся. Найпоширенішою зачіскою в українських дівчаток у ХІХ – на початку ХХ ст. була коса [130, с. 66]. Волосся дівчинки, розділене посередині голови на два боки, заплітали у два «колоски», які на потилиці з'єднували у одну кіску [139, с. 122]. У всіх регіонах України відома дівчача зачіска у «кружечок» та в один «колос»: пасма з боків збиралися до центру в один сплетений пруг. У нього вплітали три бавни (вовняні нитки) червоного, блакитного та жовтого кольору [226, с. 174].

Отже, піклування про фізичний розвиток малої дитини в сім'ях українських селян Херсонської губернії ХІХ – першої чверті ХХ ст. обмежувалося родинним колом. Особливого догляду потребували немовлята,

їх супроводжували різноманітні охоронно-профілактичні обряди, які характерні для всіх регіонів України – перше купання, перше вкладання в колиску, перші кроки. В Херсонській губернії такі обрядодії проводились з деякими регіональними відмінностями.

Фізичному розвитку малої дитини сприяли дитячі меблі – стоялки, сиділки, ходунки, бігунки. З перших днів народження батьки піклувалися про харчування дитини та основи гігієнічного виховання.

2.2. Виховання отроків у селянській родині

Діти 7–14 років (отроки) займали окреме місце у родині і суспільстві. Цей віковий період був пов'язаний із залученням підростаючого покоління в активне соціально-господарське життя сім'ї та сільської громади. Це зумовлювало одне з основних завдань, що стояло перед українською селянською родиною та суспільством: підготувати цю верству до майбутнього продуктивного трудового життя, поглибити досвід й практичні знання потрібні для майбутньої трудової діяльності у дорослому віці.

За виховання та підготовку дитини до активного трудового життя відповідальність несли батьки, які були зобов'язані дітей «годувати» та «вчити». Термін «вчити» – єдиний, який трапляється у фольклорі на позначення усіх сторін та аспектів процесу виховання: «Гни бука, поки молодий, вчи сина, поки малий» [72, с. 5]. Очевидно, що термін «вчити» мав універсальне значення – в сенсі «вчити жити», йдеться насамперед про передання дитині всієї сукупності життєвого досвіду, вмінь, знань, якими володіли батько й мати.

Також у цей віковий період увага і зусилля батьків зосереджувалися на подальшому розвитку фізичних сил та передачі моральних норм та правил.

2.2.1. Залучення хлопчиків та дівчаток до спільної трудової діяльності

Провідним фактором виховання дітей у селянській родині у всіх регіонах України була праця. Вектор праці у селянській родині Херсонської губернії був домінуючим у вихованні дітей. Виховання в праці та працею було основою сімейного виховання українських селян XIX – першої чверті XX ст. У процесі взаємодії з дорослими, з набуттям трудових знань, умінь, навичок змінювався статус дитини у сім'ї.

Трудове виховання відбувалося через життя дітей, через нагромадження ними практичного досвіду і формування звичок шляхом виконання щоденних доручень і обов'язків. Ефективність цього напрямку виховання визначалася тим, що дітей не готували до праці, а залучали до неї поступово, природно й органічно. Дорослі, спрямовуючи діяльність дітей у потрібному напрямку, допомагали їм засвоювати необхідні знання і формувати певні вміння. В основі цього процесу лежало прагматичне прагнення до забезпечення своєї родини життєво важливими ресурсами, необхідними для нормального функціонування та подальшого відтворення, репродукції людини як соціобіологічної істоти, а разом з тим і всього локального людського колективу – громади.

Трудові прийоми через спосіб життя мали важливі переваги у сімейному вихованні селянських дітей, адже підростаючи, вони ставали помічниками батьків, і на цій співпраці трималися сімейні стосунки.

Умови життя селян не дозволяли дітям жити за законами свого віку. На першому місці не стояли ігри та розваги. Реалії селянського суспільства вимагали від дітей свідомості дорослих людей, які турбувалися про хліб насущний. Саме з цієї причини селянські діти рано дорослішали. З дітей отроцького віку був майже такий самий попит за працю, як і з дорослих [5, с. 201].

Про роль праці отроків в сімейній господарській діяльності засвідчує той факт, що смерть дитини цього віку розглядалася, насамперед, як втрата робітника. На це вказують тексти материнських голосінь при похованні своїх дітей. Так у Херсонській губернії на початку ХХ ст., у разі смерті дівчини, мати голосила: «... робітниця моя, робітниця моя, хто мені буде так робити, як ти мені робила? ... А хто мені миски помие та й до криниці піде тай попере тай вимие, тай потачеє, тай хто мені хату заміте?... Тепер ти вмерла, та я мушу сама робити...» [170, с. 25].

В українській селянській сім'ї існувала велика потреба в робочих руках. Усі діти сприймалися як помічники. Раннє привчання дітей до праці було пов'язане не тільки із залученням додаткової робочої сили, а й засобом виховання підростаючого покоління.

Батьки реалізовували основні принципи трудового виховання:

- не можна виховати любові до праці лише одним словом;
- чим раніше діти залучалися до праці, тим краще вони будуть вихованні

[143, с. 161]

Основними методами трудового виховання були:

- особистий приклад батьків, старших братів чи сестер;
- практична участь дітей у виробничому процесі;
- спільна праця [168, с. 99; 163, с. 85].

З 7 років діти ставали справжніми помічниками батьків, добре виконуючи нескладну домашню роботу. Згідно з етнографічними даними ХІХ ст., записаними в с. Петрівка Херсонській губернії, селянська дитина з 7 років «робила все у хаті» [208, с. 40]. Виконуючи різні завдання, залучаючись до трудових операцій, у дитини формувалась особиста відповідальність.

Характеризуючи працю дітей у традиційній сім'ї, відомий етнограф А. Братчиков наголошував, що діти з ранніх років виконували певні господарські обов'язки, і «що менша сім'я, то раніше сільська дитина знайомилася із важкою працею. Українська дівчинка 7 років вмiла перепелінати дитину, дати їй соску, погойдати на руках» [16, с. 27].

За свідченнями етнографів ХІХ ст., селянські діти прагнули отримати винагороду від дорослих за якісно виконану роботу. Як засвідчував етнограф Г. Варзопов, який досліджував Херсонську губернію у другій половині ХІХ ст., за гостинець (винагороду) часто слугували дитячі ласощі: шкурка з кип'ячого молока, кавуни, яблука [28, с. 693].

Процес залучення дітей до трудової діяльності передбачав їх спільну участь у таких основних ділянках господарства:

1. Скотарство (роль підпасичів, пастухів при випасі худоби).
2. Участь в охороні посівів.
3. Рибальство.
4. Збиральництво.

Так як праця вважалася основою добробуту, престижу селянської родини, а працелюбство було найважливішою ознакою сім'ї – з цим пов'язувалась й специфіка визначення віку дитини. Певному віку дитини відповідало якесь конкретне заняття, що й зумовило утворення господарських термінів, які використовувались українськими селянами як своєрідні маркери етапів життя дитини, починаючи з 7 років.

Термінологія, яка використовувалась для дітей отроцького віку свідчить, що українським селянам ХІХ – першої чверті ХХ ст. був притаманний практичний погляд на дітей, що зумовлювався їхньою користь у домашньому господарстві.

Одним із найперших і найосновніших занять хлопчиків і дівчаток, починаючи з 7 років, був випас птиці та худоби. Так в етнографічних матеріалах ХІХ ст. записаних В. Івановим в Херсонській губернії зазначалося, що з 7 років хлопчики та дівчатка пасли гусей, свиней, овець, заганяли скотину, «назва їм загальна – «пастушок». На питання: «Скільки років дитині?» – селяни відповідали: «Та вже пастушок – погонич – робітничок» [70, с. 50].

Однак, як засвідчував Мр. Грушевський, бували випадки, коли дитина не хотіла йти випасати худобу, її не примушували це робити і залишали вдома, але бували й випадки, що діти охоче йшли випасати худобу [44, с. 102].

В усіх регіонах України загалом та в Херсонській губернії зокрема, від початку «пастушого» віку до дітей застосовували не стільки саму назву «діти», скільки збірну назву «виросток», «недоросток» [72, с. 6].

Своєрідним підготовчим етапом до набуття статусу повноцінного пастуха була роль підпасича, який пас худобу спершу «по указці» [69, с. 6]. Через рік, у тому випадку, якщо підпасич зарекомендував себе добрим товаришем, тоді старші – пастухи – приймали його до своєї ватаги, довіряючи всі секрети та таємниці. Якщо ж кандидат у пастухи виявлявся недостойним, то його не приймали до гурту старших, «страхали, сміялися та глузували над ним, «підставляли його» скрізь, на нього провину звертали і навіть били» [50, с. 180; 217, с. 378].

З віком дитини змінювались види домашніх тварин, яких вона пасла, у такій послідовності: кури, гуси, вівці, поросята, кози, корови, коні. Зокрема, Н. Заглада засвідчувала, що випасання худоби в усіх регіонах України належало до звичайних дитячих занять: коли дитині виповнювалося 7 років, вона починала пасти курей, гусей, потім свиней, овечок, кіз. З 9–10 років діти випасали велику рогату худобу і коней [64, с. 154]. Зі свого боку Д. Булгаковський зауважував, що у Херсонській губернії кінця XIX ст. діти з 7 років пасли гусей, свиней, телят, корів, а вже з 10 років – коней та волів [19, с. 48].

Попри те, що діти починали пастушити з 7 років, українські селяни вважали, що навіть у 8–9 років дитина «ще не надійний пастух» [13, с. 78], тоді як в 12–13 років – навпаки, «у шкоду не пустить, не погубить і прижене худобу» [6, с. 111].

Про важливість цього заняття в системі господарської культури українських селян, а також у процесі трудової соціалізації підростаючого покоління свідчать, зокрема, такі народні примовки, записані у Херсонській

губернії кінця XIX ст.: «Коли-б мені вже діждатися свого пастуха; розжив би скотину, та немає кому пасти», «Йому тяжко, бо пастуха нема свого» [247, арк. 45].

Перше вигнання худоби на пасовище супроводжувалось спеціальними обрядами. Так, Мр. Грушевський в етнографічних матеріалах з побуту селянських дітей наводить цікаву інформацію про цей обряд: «Брали червоний пояс і розстеляли його на порозі хвіртки, а на нього клали сокиру й ключ. Потім мати або батько свяченою вербою виганяли худобу з кошари, аж за ворота на вулицю, а там віддавали вербу пастухові, примовляючи: «Щоб ти її приніс додому!» Свячену вербу пастух носив перший день у руках. Якщо зламалася верба, то пастух її в торбу клав, але не покидав, бо існувало повір'я, що хто загубить свячену вербу, то все літо буде губити свою худобу» [44, с. 95].

Етнографічні записи М. Каспярівича, зроблені у Херсонській губернії в XIX ст., засвідчують, що увечері, якщо верба була ціла, то ставили її на покуття, там вона стояла ще три дні, а потім – ще три дні, після чого її виносили в комору або застромляли у стріху хати [82, с. 56].

Ймовірно, такий обряд, що мав на меті захистити та уберегти худобу від усякої нечистої сили (сокира, ключ виконували функції оберегів, верба мала очисну символіку, семантика порога як межі двох світів) був, можливо, також своєрідною санкціонуючою дією у становленні дитини як пастуха, яка мала зберегти та повернути додому сакральний атрибут – свячену вербу як запоруку майбутнього здоров'я та приплоду домашніх тварин у сімейному господарстві.

Хлопці і дівчата, зазвичай, цілий день пасли худобу, з перервою на обід, залишаючи на цей час когось з дітей стерегти худобу. Гратися на вулицю після обіду не виходили, гуляли біля худоби. Іноді на обід худобу приганяли додому та ставили у кошару, а самі йшли гуляти (зазвичай купатися). Як повертались з обіду, то приглядали за худобою до самого вечора. Лише після того, як

приганяли худобу додому, вибігали на вулицю і гралися до того часу, поки не починало темніти [217, с. 380; 248, арк. 13].

Це нескладне, на перший погляд заняття, вимагало від дітей відповідальності за шкоду, яку при недогляді завдавала худоба чи птиця. До того ж треба було вставати вдосвіта. О. Малинка наголошував на тому, що у Херсонській губернії часто були спекотні літні дні, тому дітям нелегко було втримати худобу на пасовищі, тому що її непокоїли гедзі, мухи [119, с. 260].

Досить престижним заняттям уважався догляд за кіньми. З цього приводу селяни Херсонської губернії говорили: «Хто править, той і володіє» [122, с. 18]. У регіоні серед дітей існував доволі цікавий звичай: коли хтось із дітей губив коня, то плював у долоню, бив двома пальцями по слині і куди слина полетить, там і кінь, або брали кийка, кидали угору, куди дулом (товщим кінцем) упаде, туди й бігли шукати [2, с.13; 252, арк. 31].

Українські селяни піклувалися про дітей, які випасали худобу. Батьки, чії діти пасли корів, ще звечора готували пастуху торбу, туди клали сало, яйця, сир, пиріг і що-небудь з напоїв – квас, березовий сік тощо. На пасовищі декілька пастухів об'єднувалися в групи, їжу викладали на спільний стіл, і «жирували» з ранку до обіду, при цьому змагалися, хто більше знає загадок, казок, грали в пастуші ігри [245, арк. 45].

Допомагали діти своїм батькам і в охороні полів від усіляких птахів-шкідників. Однією з форм допомоги хлопчиків та дівчаток своїм рідним у господарстві було стережіння засівів. Це була важка праця для дітей, коли вони мусили протягом кількох тижнів стерегти лани [226, с. 71].

Етнограф початку ХХ ст. О. Лазаревський зауважував, що восени українські діти стерегли просо, щоб горобці не наробили шкоди. Хлопчики чи дівчатка ходили навколо проса та дзвонили у старе відро, у підкову, у стару косу, у заступ. Якщо просо було високим, то батько робив серед проса місток, на якому стояли діти і калатали, при цьому кричали: «А-вша-га!» та кидали грудками, коли птиці налітали. «Так неділь дві стережуть, аж поки просо доспіє так, що можна жати» [110, с. 61].

Дитяча праця в господарстві українського селянина використовувалася також у збиральництві, що особливо було притаманним для Херсонської губернії з огляду на сприятливі географічно-кліматичні умови для збирання різного роду ягід, грибів, лікарських рослин тощо. Так, за свідченнями Д. Лепкого «...дівчата та хлопці, як скот пасуть, то збирають ягоди, гриби, рвуть щавель» [110, с. 270]. Як засвідчував етнограф XIX ст. М. Макаров, у Херсонській губернії діти збирали гриби і ягоди в такій кількості, що їх вистачало не тільки для потреб сім'ї, а й на продаж. «Діти вишуковують для себе в природі їстівні рослини (овочі, ягоди, корінці) та п'ють сік з берези та з клену» [117, с. 93].

П. Чубинський помічав, що українські діти в Херсонській губернії збирали суниці, жовту акацію («коли перецвіте, у неї є жовті стручки, ото ті стручки й їли»), цвіт білої акації, глід, барбарис, дикий щавель (називали ще «заячим», оскільки ріс у полі), терен, клей із дерев (на сливах і вишнях витікав з-під кори, збігав на купу і застигав), калачики, ожину, березовий та кленовий сік. Крім того, вживали мурашину кислоту («брали гіллячку, обдирали кору – і в мурашник, опісля смоктали, воно таке кисле»). У полі збирали лікарські рослини: ромашку, звіробій, інколи рвали горох, а у лісі – суниці, гриби, малину, ожину [194, с. 86]. Так батьки знайомили дітей з їстівними рослинами, вчили бути спостережливими.

Окрім цього, діти допомагали своїм батькам у ловах, але, як зазначав В. Іванов, «діти й самі ловлять птахів та іншу дичину» [70, с. 50]. Для цього вони робили собі різноманітне приладдя. Як засвідчував Мр. Грушевський, примітивні методи ловів спостерігались у дитячому побуті доволі часто [44, с. 28].

У досліджуваному регіоні значна кількість селян жила біля річок, озер чи моря, відповідно дітей при звичаювали до рибальства: дев'ятирічна дитина вміла в'язала жаки, сукати мотузки, різати дубці на кіш, допомагала тягнути невід, викидати підсаками лід з ополонки тощо [66, с. 208; 132, с. 186].

В українських селян сформувалося безліч способів ловити рибу, яким навчали і дітей. З етнографічних джерел дізнаємося, що найпоширенішим з них у Херсонській губернії був ловля риби та раків руками в норах. Діти залазили у воду і попід скелями ловили в норах раків [148, с. 96], «бувало шариш рукою, а він може добре вчепитися за руку і вкусити, але не дуже сильно» [172, с. 133]. Так діти ловили окунців в норах, в'юнів.

Дітей навчали й іншому способу ловити рибу – руками при березі в очереті – «коли нерест, то риба дуже в'яла, її можна просто так в очереті ловити руками. Дивишся, де очерет легенько колишеться, й обережно хапаєш руками» [185, с. 205].

Наступним способом ловити рибу, що був доступним для українських селянських дітей, було її глушіння – «дивишся – видніється голова риби з очерету. Щоб не налякати, не збовтати воду, кидаєш палицею або «гостьом» (загострена з одного кінця палиця) в голову риби – оглушаєш: або зразу вбиваєш, або причумлюєш, тоді вона перевертається на пузо. Отоді бери» [225, с. 65].

Для риболовлі використовувалися сітки: ловля «барабаном» – конусоподібним приладдям із сітки, через вужчий бік якого запливає риба, а потім заплутується в сітці. Траплялося ловіння саком – чотирикутним приладом із держакон, обтягненим сіткою, а також «небом» – великим чотирикутним саком, натягування сіток [236, арк. 7].

Отже, орієнтованість хлопчиків та дівчаток на спільну на працю не була лише наслідком реалізації педагогічних задумів батьків, хоча і мала глибокий педагогічний зміст. Вона була суворою необхідністю, оскільки трудове життя дорослих було настільки важким, що обійтися без такого роду праці було не можливо.

Знання основних видів праці давало змогу дітям наймитувати. Це явище наприкінці XIX – на початку XX ст. набуло значних масштабів. Якщо сім'я через брак засобів виробництва не могла забезпечити всіх дітей потрібним обсягом роботи, то синів і доньок з 11–12 років віддавали в найми. У цьому

випадку трудове виховання дитини було продовжене господарем, який одночасно вчив наймитів та утримував їх. Потрапити наймитувати до доброго господаря вважалося за честь. Траплялися випадки, коли діти не хотіли повертатися до батьківської оселі через добре ставлення до них господаря [241, арк. 5].

В українців, навіть на початку ХХ ст., у великих сім'ях виникала необхідність віддавати дітей у родини далеких родичів чи заможних селян: пасти домашню птицю й худобу, допомагати на кухні, полі, городі тощо [248, арк. 18]. Ці традиції проіснували до 1920-х рр. [224, с. 9].

Підготовка підростаючого покоління до трудової діяльності визначалась й засвоєнням знань про зміни у навколишній природі. Формування загальних уявлень про працю відбувалось на основі щоденних спостережень і безпосереднього сприймання. Селянські діти пізнавали закономірності природних явищ, їхній взаємозв'язок. Діти дізнавалися від батьків коли сіяти, коли і як збирати. Пізнання навколишнього світу привело до фіксації прикмет.

Користуючись сучасною термінологією, українські народні прикмети поділено на три групи: фенологічні, ентомологічні і астрономічні.

Фенологічні прикмети базувалися на спостереженнях за рослинами. Батьки передавали сформульовані віками афоризми на зразок: з берези рясний сік – на дощове літо, улітку на деревах жовтий лист – рання осінь, передчасний листопад провіщував ранню зиму, пізній гриб – пізня зима (пізній сніг) [199, с. 456–457].

Дітей навчали спостерігати і визначати певні зв'язки між майбутнім урожаєм, часом різних землеробських робіт і особливостями росту шанованих слов'янами дерев – дубом і березою. Так, у першій чверті ХХ ст. українські селяни уважали, якщо дуб рясніє жолудями, то буде гарний урожай, і навпаки [199, с. 465]. У Херсонській губернії ХІХ ст. говорили: «Сій овес, коли дуб розвернувся в заяче вухо», «Не сій пшеницю раніше дубового листа». Березовий листок став великим як «полушка» – земля показує час, коли треба її зорювати [197, с. 428].

Ентомологічні прикмети пов'язані з комахами, птахами, рибами, які завдяки винятковій чутливості і здатності сприймати будь-які атмосферні явища і впливи, змінювали свою поведінку перед зміною погоди. Селянських дітей привчали спостерігати за поведінкою різних представників тваринного світу, помічаючи в ній певні зміни.

Із покоління в покоління передавалося, якщо перелітні птахи весною довго не щебечуть, то ще буде холодно. Журавлі та лелеки були надійними провісниками теплої або холодної погоди навесні і восени: ранній приліт журавлів говорить про ранню весну, якщо журавлі восени летять низько, то зима буде теплою, якщо ж високо – холодною [161, с. 38].

Батьки вчили дітей, що сонячну або дощову погоду можна було передбачати і за поведінкою птахів, риб [140, с. 34–38]. Спостерігаючи за ними, діти пізнавали живу природу, з'ясовували від чого залежить майбутня погода, що впливала на землеробські роботи.

Спостереження за поведінкою тваринного світу були корисними хліборобу, оскільки так селяни орієнтувалися у визначенні часу сіяння хлібів. Зокрема, у Херсонській губернії записано такі прикмети, яким навчали селянських дітей: «комар на тіло – овес у землю»; «жаба кваче – овес скаче» [132, с. 301].

Астрономічні прикмети пов'язані із спостереженнями за небесними світилами, проходженням сонячних променів крізь повітря. Увагу дітей батьки звертали на такі особливості: «прозоре повітря взимку – на мороз, влітку – на ясну погоду; червоне вечірнє небо – чекай дощу; сонце зранку швидко зійде – до дощу» [123, с. 31].

Українські селяни спостерігали й за місяцем та зірками, залучаючи до цього процесу дітей. Спостереження за фазами місяця та за зірками підказували селянину час різних робіт. Так, «на молодика нічого не можна починати робити», «якщо зірки блищать влітку – буде спекотно, взимку – морозно, якщо темніють – очікуй мінливу погоду, вітер і грозу» і т.і. [118, с. 44].

Отже, у XIX – першій чверті XX ст. спільна трудова діяльність українських хлопчиків та дівчаток починалася з 7 років та спрямовувалась на поступове вироблення у них готовності виконувати вимоги, які ставилися до трудової поведінки.

Трудові доручення визначалися відповідно до віку дитини з поступовим їх ускладненням. Насамперед, хлопчики та дівчатка допомагали у випасі худоби, охороняли поля, займались рибальством, збиральництвом.

Щоденне виконання доручень та обов'язків дисциплінувало дитину, формувало почуття відповідальності, сприяло трудовій соціалізації.

2.2.2. Фізичне виховання отроків

Важка землеробська праця сприяла тому, що українські батьки надавали великого значення фізичному вихованню їх дітей. Для забезпечення сім'ї треба було тяжко та багато працювати, а це потребувало міцного фізичного здоров'я, сили, витривалості, працездатності.

Незважаючи на розвиток і поглиблення наукових знань, українські селяни ще й у першій чверті XX ст. у повсякденному житті використовували народно-педагогічний досвід попередніх поколінь у піклуванні про здоров'я дітей. Але й слід зазначити, що вже у другій половині XX ст. система народних знань зазнавала дедалі відчутнішого впливу науки.

Пріоритетне місце у структурі фізичних якостей українські селяни відводили фізичній силі, спритності та швидкості, про що засвідчують прислів'я та афоризми, які побутували в Херсонській губернії у XIX – першій чверті XX ст.: «Хват на всі заставки», «Звивається жваво, як гадюка», «Швидкий і пуги не треба», «Проворний, як вітер у полі», «Такий жвавий, як біс уночі», «Жвавий Савка, аж шкура на ньому говорить», «В один дух прибіг», «Швидкий, як мотиль», «Швидкий, як рибка в річці» [47, с. 19] та ін.

Суттєва роль у фізичному вихованні селянських дітей надавалась формуванню фізичного ідеалу хлопця і, водночас, досить високому рівню розвитку чоловічих якостей, про це свідчать вислови, записані у Херсонській

губернії ХІХ ст.: «Запашний хлопець», «Здоровий, як лось», «Прездоровий, як дубовий пеньок», «Здоровий, як бугай» [47, с. 90–91].

Великого значення у фізичному вихованні дітей батьки надавали їх загартуванню. На основі аналізу джерельної бази дослідження стає можливим, хоча б у загальному відтворити способи загартування українських селянських отроків.

Етнограф П. Іванов засвідчував, що більшу частину року «селяни Херсонської губернії ходили в легкому одязі, без головних уборів, часто босими, з оголеним торсом» [70, с. 72].

Українські селяни Херсонської губернії мешкали серед квітучої природи з чистим і свіжим повітрям. Тому найпоширенішим і загальнодоступним засобом загартування селянських дітей регіону були оздоровчі сили природи – вода, сонячні промені, свіже повітря.

Дія сонця, води й повітря на організм людини надзвичайно цінувалася, а обрядові дії з цими силами природи були фактично процедурами загартування. Під дією регулярних впливів зовнішнього середовища відбувалося поступове пристосування організму дитини до сезонних змін у природі, що сприяло профілактиці різноманітних захворювань, зміцненню її здоров'я.

Важливим елементом загартування селянських дітей було бігання босоніж по росі, вмивання нею, а також качання по лісових і лугових травах на сході сонця, коли зійшла роса. Такий процес загартування був особливо поширеним серед дівчат 12–14 років, оскільки у чистоті роси уособлювалася жіноча краса та врода [72, с. 48].

За записами П. Чубинського, зробленими у Херсонській губернії ХІХ ст., у регіоні побутував звичай «збирання роси». «Одягнувшись по-святковому, селяни, разом з дітьми 7–14 років, до схід сонця збиралися в одній із осель. Звідси йшли в поле попарно – чоловік і жінка, хлопчик і дівчинка. Дорогою не розмовляли, а коли траплялися зустрічні, то віталися з ними тільки поклоном голови. На межі поля розстеляли білі скатертини, виставляли

сніданок, а господар, прилаштувавши на рушникові хліб-сіль, запрошував присутніх тричі обійти ниву. Після цього батьки долонями збирали росу в пляшечки, якою потім змащували рани та кропили дітей. Потім всі знімали взуття, ходили босоніж озиминою, оббризкували росою один одного і вмивалися, приказуючи: «З роси вам здоров'я!» Як тільки сходило сонце, сідали снідати» [194, с. 120].

Згідно записів Мр. Грушевського у всіх регіонах України у ХІХ – першій чверті ХХ ст. відомий ще один спосіб збирання роси: «увечері, батьки разом з дітьми 7–14 років, стелили на траві ряднину, а вранці струшували її; вдосвіта волочили по траві скатертину, по якій потім ходили босоніж, викручували та вмивалися зібраною з неї росою» [45, с. 77]. Ще й досі в окремих сільських сім'ях зберігається звичай привчати дітей у теплу пору року ходити босоніж.

Велике значення для загартування дітей мав сон на свіжому повітрі. Як засвідчував етнограф кінця ХІХ ст. А. Кочубинський – «це підвищувало стійкість дитячого організму до застудних захворювань. Завдяки дії повітря у дітей поліпшувався сон, з'являвся бадьорий настрій» [101, с. 830].

У загартувальному процесі селянських отроків використовувалась вода. Часто під час різних водних процедур мати промовляла «магічні» слова (замовляння), звертаючись до води, як до живої істоти. За свідченнями Хв. Вовка, загартування водою, порівняно з повітрям, мало сильніший вплив на дитячий організм [26, с. 130].

Отроки обмивалися водою рано-вранці, а також перед сном увечері. Етнограф О. Єфименко записала звичай, який побутував у Херсонській губернії досліджуваного періоду: «Всі вставали до схід сонця і йшли разом з дітьми на річку вмиватися або купатися... діти не вмившись «й кроку з двору не робили» [57, с. 82]. Цей факт підтверджував також М. Сумцов, зауважуючи: «Люди вставали на ноги зі сходом сонця, зразу ж умивалися холодною, джерельною або річковою водою...» [187, с. 640].

Селянські діти часто бігали під теплим проливним дощем. Батьки вірили, що це сприятиме кращому росту отроків, а оздоровча сила води зміцнить їх організм [239, арк. 86].

Одним із найбільш ефективних способів загартування водою уважалось плавання. З одного боку, воно мало прикладну спрямованість, а з іншого – загартовувало дитячий організм, оскільки сприяло зміцненню серцево-судинної, дихальної і м'язової систем. Зауважимо, що діти отроцького віку, починаючи з 7–8 років, разом з дорослими купалися у відкритих водоймах із ранньої весни до пізньої осені та навіть узимку [215, с. 81], що говорить про їхню гарну витривалість та загартованість.

За записами Є. Покровського, зробленими в Херсонській губернії кінця ХІХ ст., коли селянські діти починали купатися, то роздягнувшись, бігли до води зі словами: «Христос купавсь, води не боявсь і я буду купатись, води не боятсья». У них існувало повір'я: «Поки зозуля не закує, соловей не защебече, купатсья не можна» [210, с. 3].

Якщо дитина ще не вмiла плавати, то казали: «Сухий цвілий хліб кинь на воду, то він пливе, не тоне, так і ти поїси цвілий хліб, то не будеш тонути, будеш плавати» [205, с. 33].

Під час купання отроки 7–11 років качалися у болоті, піску, копали ямки, ловили маленьку рибу. В. Милорадович надавав детальний опис забав селянських дітей Херсонської губернії у воді: «одні воду «бунтують» руками, а інші в ту воду пірнають, коли пірнуть, то інші діти вгорі ляскають долонями по воді. Хлопець сидить під водою стільки, скільки зможе, а потім виринає і діти питають у нього: «Як воно там показується?». На що хлопець відповідав: «Страшно шумить та ляскотить». І так по черзі всі діти пірнали», також «діти 7–12 років пірнали один через одного: один стояв у воді по пояс, а другий брався ззаду за плечі (руками) й перескакував через голову першого і пірнав головою у воду. Коли діти пірнали з стрімкого берега, верби або ж з човна, то тоді говорили: «А ну давай пірнать, хто дістане морського рака». Якщо хтось з дітей пірнав, дістаючи до дна, то, щоб показати, що він був на дні, брав з дна

трохи землі у руки, впливав і показував цю землю, промовляючи: «Ось я дістав морського рака» [132, с. 195]. Українські селянські отроки 12–14 років розбігалися з берега та пірнали, змагаючись хто з них найдалі винерне [87, с. 190].

Буває, що зберуться хлопці, – писала Н. Заглада про українських дітей, – і кажуть: «Давай, попливем на косу». Один хлопець питає другого: «Як будем пливти?». На що він відповідає: «Будем пливти на розмашки» (закидає руками на верх і пливе на животі). А другий каже: «А я буду боком, пливти, тому що я не вмю на розмашки». А третій каже: «Давай будем пливти догори (лягає догори і разомруками вгору замахує, воду гонить, а ногами відпихає воду)». Боком: «Лягає боком і однією рукою (в воді) гонить воду, а другою рукою так саме гонить підверхом, ногами відпихається». Як допливуть до середини (озера або Дніпра), тоді кажуть: «давай пірнати на дно» [64, с. 133–134].

За записами А. Черкова, українським селянським дітям 11–14 років у Херсонській губернії подобалось ходити у так звані «печери». «Один із хлопців брав велику, тверду глибу землі, таку, яка допомагала йому не спливати та йшов, скільки міг, по дну озера. Коли вибивався із сил, тоді залишав глибу, виринав і плив до берега, вихваляючись перед іншими хлопцями» [210, с. 7].

Як засвідчував А. Терещенко, українські діти 7–12 років полюбляли купатися на худобі та плавати навколо неї. Коли дорослі приганяли худобу купатися, то вони бралися за хвіст корови чи бика й так плавали; хто з дітей сміливіший, то брався за ріг і так плив. Купання давало привід до розваг (плавання, поринання тощо), а все це впливало, на думку етнографа, на розвиток та загартування дитячого організму [193, с. 66].

В українських селян, на Водохреще після богослужіння, яке відбувалося на річці чи іншому водоймищі, всі пили воду, а сміливці навіть стрибали в ополонку, незважаючи на мороз і довготривалість богослужіння. Водохреща вважається й донині святом зимового очищення водою та сприяє загартуванню організму. Окрім цього, існували також весняне очищення – на

другий день Великодніх свят, літнє – на Івана Купала та осіннє – на Спаса. У ці дні або купалися в річці, або обливалися водою [18, с. 222].

Велике оздоровче значення для організму мали лазні, які також були своєрідним засобом для загартування. Етнограф І. Кониський так описував процес миття в лазні: «...Туди входили голими й там обливалися водою, потім брали віник і починали себе бити, й аж до того, що ледь живими виходили. Але потім, облившись холодною водою, оживали. Так робили щодня і дорослі, і діти починаючи з 7–8 років» [98, с. 4].

Обов'язковим елементом лазні був віник, який робили з гілок та листя різних дерев, залежно від бажання отримати той чи той ефект. Українські селяни використовували гілки різних кущів або дерев, із яких і виготовляли віники: березу, дуб, липу, горобину, вільху, а також такі трави, як звіробій, полин, кропива. Як відомо, традиція застосування віника в лазні дійшла до наших днів і доводить, що наші предки знали цілющі властивості рослин, використовуючи їх особливості для оздоровлення саме у лазні, де висока температура пару забезпечує посилення кровообігу, відкриття шкіряних протоків, очищення їх від шкідливих мікроорганізмів і бруду, спричиняючи загальнооздоровчий і загартовувальний вплив на організм. З XIX ст. до наших днів зберігся вислів: «У який день паришся – у той день не старишся» [48, с. 555].

Так само селяни цінували цілющі властивості сонця [59, с. 299] і тому прагнули, щоб їхні діти якомога більше часу перебувати під його дією, адже під впливом сонячного проміння підвищується тонус центральної нервової системи, стабілізується кров'яний тиск, знищуються мікроорганізми, шкіра загорає, що захищає організм від надмірного сприйняття ультрафіолетових променів, посилюється потовиділення, а отже прискорюється обмін речовин.

Загартування організму дітей під впливом природних факторів відбувалося у поєднанні з раціональним харчуванням. Режим харчування селян значною мірою залежав від розпорядку робочого дня. Восени, взимку й ранньою весною було заведено триразове харчування: сніданок, обід і вечеря.

Влітку, коли світловий день був найдовшим, а робоче навантаження найбільшим, «між обідом і вечерею був ще підвечірок або полуденок» [22, с. 49].

Діти разом з батьками вживали кислий житній або пшеничний хліб, у разі неврожаю у тісто домішували лободу; варили каші й куліші з гречки і пшона; пекли солодкі пиріжки з медом та маком, їли їх з молоком; варили кисіль і споживали його з розведеним медом; використовували в їжу м'ясо, адже було багато дикого звіра: і яловичину, і конину, і баранину, і свинину, і птицю, і рибу [239, арк. 47].

Отже, їжа була різноманітна та повноцінна, водночас проста й помірна, що забезпечувало високу працездатність, рухливість і міцне здоров'я.

Українські селяни споконвіку засуджували надмірність у харчуванні. Ознакою здорового способу життя вважалась помірність харчування. Надмірність, зі свого боку, спричинювала розлад здоров'я, шкодила природному розвитку людини. Саме тому, селяни висміювали негативні сторони і застерігали отроків від надужитку: «Нарепкався, як свиня браги», «Хто багато їсть і п'є, той в розум не тне», «Наївся, наче дурний на обіді» [215, с. 67–69].

Отже, у всіх регіонах України у XIX – першій чверті XX ст. основним методом фізичного виховання отроків було їх загартування із чітко сформованими засобами для цього процесу, які прищеплювалися дитині й були запорукою збереження і зміцнення її здоров'я. До основних засобів загартування відносимо оздоровлення за допомогою природних факторів (сонця, повітря, води), які ефективно поєднувалися з раціональним харчуванням і повноцінним руховим режимом.

2.2.3. Моральне виховання селянських дітей отроцького віку

Серед регуляторів соціальної поведінки селянських дітей отроцького віку в усіх регіонах України XIX – першої чверті XX ст. велику роль відігравало моральне виховання, метою якого була передача системи уявлень

про правильну і неправильну поведінку, яка вимагала виконання одних дій і забороняла інші [9, с. 189; 15, с. 48].

Основою морального виховання була духовна культура українського селянського суспільства, тобто того «середовища, в якому жила дитина, у якому відбувалось її становлення та розвиток» [20, с. 34].

У сімейному вихованні українців XIX – першої чверті XX ст. побутувало чимало моральних правил і приписів, які вказували на те, що потрібно чи що не потрібно робити. У ході дослідження нами знайдено певні правила, які регламентували, що годиться робити саме тільки дітям, зокрема: тільки їм можна було лізти на груші і яблуні «як дорослий полізе на дерево, то дерево всохне» [25, с. 48]. Тільки дітям-отрокам (дівчатам і хлопцям) можна було світити лампаду перед Богом [18, с. 8].

Сім'я була визначальною у моральному вихованні отроків. Дітей з 7 років уважали «маленькими громадянами» і тому дорослі до них і вони до дорослих ставилися дуже поважно. В архівних джерелах нами знайдено відомості про те, що у Херсонській губернії XIX – першої чверті XX ст. було прийнято, що дитину, яка заходила до чужої хати, незалежно від віку, неодмінно запрошували сідати (старші говорили дитині: «погуляй») [238, арк. 45].

В українському селянському суспільстві дуже цінувалась доброзичливість та повага до батьків, братів, сестер та старшого покоління. До сьогоднішнього дня, подекуди, зберіглася традиція називати батьків на «Ви». Це звертання встановлює певну дистанцію між батьками і дітьми, що водночас перешкоджає багатьом конфліктним ситуаціям і підтримує культ батьків. У Херсонській губернії у другій половині XIX ст. зафіксовано випадки, коли до старших сестер та братів молодші також звертались на «Ви», коли ті були набагато старшими (більше 10 років) [247, с. 12].

У тих сім'ях, де між батьками була незгода, моральне виховання дітей було на низькому рівні. Діти переважно ставали на бік котрогось з батьків, або, не захищаючи жодного, поступово втрачали повагу до них [177, с. 130].

Українські селянські діти зобов'язані були підкорятися батькам, у протилежному випадку ті могли довести свою повну владу над ними, що підтверджено, зокрема А. Кочубинським на сторінках часопису «Степ»: «Так, в 1883 году, отец за непочтение к мачехе наказал розгами в расправе своих трех сыновей, из которых старший был 14 лет». Питання правоти – неправоти батьків навіть не обговорювалися [101, с. 831].

Від дітей у родині вимагалось наслідувати старших, бути на них схожими, чесно виконувати задану життєву роль [102, с. 124].

Батьки привчали дітей шанувати старших та нікого не ображати й не кривдити. Хлопчики і дівчатка низько кланялися старшим, у бесіді не перебивали, дослухалися до порад старшого покоління. Супротивну поведінку розцінювали як зарозумілість та зухвалість, що викликало громадську зневагу. У Херсонській губернії записано звичай, що дівчинка, навіть із коромислом та повними відрами води, при зустрічі на дорозі зі старшим мала опустити очі донизу і зупинитись на той час, поки її не минуть [242, арк. 13].

Однак, траплялися випадки, коли порушувались ці настанови батьків. Бувало, що діти передражнювали старших, переважно, дідів і бабів, як вони ходять і говорять. Дослідниця О. Єфименко наводила приклад, записаний в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії: «Був один дід, який свисту боявся, то діти його передражнювали так, що свищуть під двором. Дід гнівався і казав: «Що я вам ровесник, що ви мене дражните». Та за дручка, та за ними біжить, але і це не допомагало» [57, с. 80–82]. Але такі явища спостерігалися нечасто.

Старші засуджували таку поведінку дітей, говорячи: «Ой, не займайте, щоб на вас сорочка зайнялась [62, с. 83]. Як свідчив П. Чубинський, волосні суди в Україні виносили вироки про тілесне покарання різками у разі, якщо старших ображали непристойними словами [212, с. 61].

Передбачалось шанування старшого покоління і після їхньої смерті, тому великого значення у моральному вихованні дітей надавалось культу пращурів. У селянському суспільстві існували постійні зв'язки між померлими

пращурами і нащадками. За віруваннями українських селян пращури були покровителями, заступниками дітей і після своєї смерті, вважалося, що їх дух продовжував мешкати у житлі, допомагав нащадкам у разі біди.

Дорослі і діти – за традицією, вшановували пращурів як у спеціальні дні, так і під час весняних та літніх свят, влаштовуючи сімейну вечерю [216, с. 38].

В українців остання субота жовтня називалася «батьківською», в Херсонській губернії відома ще й назва «дідова». У цей день дорослі і діти виходили на могили своїх померлих родичів, справляли церковні відправи, а потім відбувалися трапези [213, с. 124].

Досліджуючи у другій половині ХІХ ст. життя українських селян Херсонської губернії, етнограф Х. Ящуржинський зазначав, що майже всюди, як і в давні часи, було прийнято відвозити покійника на кладовище на возі чи санях. При цьому біля померлих дідуся і бабусі сідали діти отроцького віку і лише зрідка дорослі родичі [231, с. 622], що знову ж таки підкреслює особливість стосунків між дітьми і померлими дідусями і бабусями та їх значення у моральному вихованні онуків.

Важливим засобом морального виховання дітей отроцького віку були розповіді дідусів і бабусь про злих і добрих духів. У середовищі селянських дітей 7–14 років досить поширеними були різні розповіді про чаклунство, нечисту силу, яка у разі неправильної поведінки карала дітей [208, с. 73].

Найбільш поширеними були розповіді-страшилки про русалок. Мр. Грушевський засвідчував, що батьки Херсонської губернії повчали дітей: «На Трійцю у жито не можна ходити, бо там русалки. Не можна купатися, бо в воді русалки». Бувало питали діти: «Ну в житі і траві русалки, як люде...а в воді які вони?». А друга дитина говорила: «Мій дідусь казав, що бачив в воді такі здорові, як яблука качаються в воді, як підеш купатися, то ті яблука під боки тебе штовхають і залоскочуть до смерті» [44, с. 117].

У селах Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, якщо діти були не слухняними, батьки їх лякали полудницями – русалками, що жили у полі і вважалися хранительками нив, засіяних житом, або ржаницею –

жіночою істотою, яка ловить дітей, жарить їх і їсть. Батьки говорили дітям наступне: «уже тя полудница съест!» [189, с. 331].

Етнограф М. Коломийченко записала у Херсонській губернії розповіді батьків дітям і про чортів, які в разі непослуху могли прийти до них: «Чорт голий, чорний, має ріжки маленькі, хвіст довгий, аж по землі тягнеться, задні ноги такі, як у коня, або в худобини, замість рук пальці довгі з здоровими нігтями» [172, с. 135]. Тобто, залякування дітей злими духами регулювало їх поведінку.

Слухаючи оповідання, легенди, перекази, заборони (цього не казати, того – не робити, бо «не годиться», гріх, або у формі пояснень за наслідки певних вчинків) селянські діти знайомились з моральними приписами [204, с. 38].

Формуванню моральних норм у дітей 7–14 років слугувало і трудове виховання. Виховання працелюбності у підростаючого покоління пов'язувалося з формуванням у них таких моральних якостей як: відповідальність, усвідомлення свого обов'язку перед сім'єю і суспільством, готовність допомогти слабшому, повага до старших тощо.

Моральне виховання в українській селянській родині спрямовувалося на формування у дітей різко негативного ставлення до нечесності, ліні, дармоїдства, неорганізованості, неробства, невміння думати про майбутнє.

Важливим завданням морального виховання в українській селянській сім'ї було формування у дитини ставлення до праці як до перетворювальної діяльності, розуміння того, що саме праця і є діяльністю, яка здатна звеличити людину [165].

Великим нещастям та ганьбою для батьків було не виховати у дітей працелюбства. Ледарство засуджувалося українським народом як явище чуже, недопустиме. Саме тому працьовитість шанувалася як вища моральна цінність.

Народною педагогікою традиційного суспільства вироблено моделі морального виховання дівчаток та хлопчиків, які завдяки залученню до праці

батьків виховувалися як майбутні господар і господиня, здатні підтримувати порядок і охайність у домі та на подвір'ї, де все повинно було бути чистим, прибраним і прикрашеним. При цьому підкреслювався моральний вимір самої праці – людина, що добре робить своє діло, удостоювалася найвищого визнання, ставала прикладом для наслідування: українці Херсонської губернії говорили у ХІХ ст.: «На дерево дивись, як родить, а на чоловіка, як робить» [139, с. 16]. Невідповідність такому ідеалу, навпаки, засуджувалася: «Лежачого хліба ніде нема», «Печені голуби не летять до губи», «Треба нахилиться, щоб з криниці води напиться», «Яка кроква, така й лата, яка праця, така й плата» [133, с. 38] тощо.

Над тими дітьми, які не оволодівали трудовими навичками насміхалися. Про це засвідчують глузливі назви невмілих людей. Викриття таких людських вад, як лінощі чи незграбність, виявлялася в іронічному висміюванні та навіть відвертому сарказмі: за дослідженням Б. Грінченка, у Херсонській губернії кінця ХІХ ст. говорили: «Лінивий у своїй хаті змокне», «У ледачого хазяїна і чоботи з ніг украдуть», «Іване, ходи робити! – Ноги болять. – Іване, ходи їсти! – Іду, іду!», «– Що ваші дівчата роблять? – Шиють та співають. – А мати? – Порюють та плачуть» тощо [109, с. 33].

У народно-педагогічних уявленнях українських селян побутувала думка про передання дітям моральних правил та норм поведінки через залучення до ремесл та промислів. Майстри вимогливо ставилися не тільки до передачі необхідних технічних й технологічних прийомів, а й моральних засад професії, передусім – шанобливого ставлення до ремесла як спадкового заняття та засобу збереження традицій роду.

До сьогодні побутують уявлення, що властивості виробу, його довгочасне слугування визначаються характером, звичками майстра, тому не можна було з поганим настроєм починати справу – вироби не вийдуть, або можуть нашкодити майстрові («ткач мусив бути добрим, бо як злий – нитку рве», «теслярі та пічники оселяли в такому випадку нечисту силу в хаті», «гончарі відбирали в молочного посуду здатність збирати сметану»,

«писанкарка перед роботою мала помиритися із тими, з ким посварилася, інакше, писанка викличе хворобу, сприятиме пожежі» [238, арк. 101].

Із виготовленням ремісничих виробів дітям передавалися звичаї і обрядові дії, які супроводжували процес виготовлення речей і були спрямовані на включення виробів у сферу культури їх семантизації, надання їм певних значень, пов'язаних з існуючими уявленнями про світ. Дітям передавалися знання про те, що «не можна обробляти дерева, які росли на перехресті» (вони мали сакральне значення) [209, с. 28], воду для замішування глини брали вранці, оскільки вважалося, що вона має потужну позитивну енергетику [211, с. 36], коли вранці до сходу сонця закладуть хату – буде вогка взимку й навесні [191, с. 642], якщо в сім'ї був мрець, то нічого не робили, аж через день після похорону брались до роботи, бо вироби вийдуть поганими, вважалося гріхом працювати в неділю та свята, бо «спрактиковано, відслабуєш» [180, с. 78], «нечистий буде робити», «дітям шкодить», «буде віспою обсипати», «жінку, яка працює в свято, може покинути чоловік». У Херсонській губернії записано заборону мотати нитки щодня вночі – «щоб вороги (злодії) не моталися до хазяйства» [173, с. 150]. Не можна було не помолитись сідати за роботу, бо справа піде невдало й повільно [169, с. 249].

Дітей повчали, що робити комусь посуд на зло є великим гріхом, наприклад, «на відлив» (посуд на чарування): руки може покрутити», «тих, хто кидав гончареві, у якого було багато замовлень, пшоно в глину, осипало віспою» [123, с. 26].

В українських селян побутувала думка, яка передавалась дітям, що щира вдячність людини за подарунок допоможе людині в торгівлі, тому, «щоб добре продати товар, майстер вибирав або якусь бідну людину або молоду дівчину і дарував щось із свого виробу» [31, с. 56].

Шанобливе ставлення українських селян до ремесла як спадкового заняття родини виявлялося у бережливому ставленні до сімейних виробів та інструментів, що пояснює не тільки їх матеріальне значення, а й сакральне:

розрив зв'язків з родом, що може призвести до втрати благополуччя в професійній діяльності [37, с. 11].

Народно-педагогічні уявлення про ремесла та промисли виявляли тісний зв'язок ремісничої науки з культом предків (шанобливе ставлення до померлих зумовлює благодатну дію на живих). Наприклад, особливе вшанування померлих під час професійних свят або ж використання символічних знаків на виробах [54, с. 31]. Такий культ, іноді у завуальованому вигляді, був важливим професійним моментом.

Моральний аспект мало й залученням до землеробської праці. У селянських дітей формувалося відповідне ставлення до її результатів, передусім, до хліба. Хліб в українських селян уважався найбільш сакральним продуктом, тому у народній педагогіці формувалися правила, які передавалися дітям: «не можна доїдати хліба за іншою людиною, бо можна забрати її щастя, долю; не можна їсти за спиною іншої людини – можна з'їсти її силу» [57, с. 209], «якщо упаде крихта хліба, треба підняти її, поцілувати і з'їсти або кинути у вогонь» [60, с. 43].

Дієвим засобом морального виховання дітей отроцького віку був комплекс сімейних обрядів, адже у цьому процесі велике значення має спадкоємність поколінь. Саме тому у дисертації нами розглянуто обрядові свята не тільки з точки зору передання дітям позитивного досвіду, а й як дієвого засобу морального виховання підростаючого покоління.

Процес морального виховання здійснювався через передання позитивного морального досвіду завдяки сімейним святам, які синтезували у собі головні принципи взаємовідносин з природою, забезпечували систематичність, комплексність моральних педагогічних впливів на підростаюче покоління [63, с. 77].

Традиційні українські народні свята та обряди впливали на емоційну сферу дітей і залишали у їх пам'яті глибокий слід, сприяли розвитку соціальних умінь і навичок поведінки, стійких позитивних міжособистісних відносин і моральних якостей, які визначали внутрішній світ дитини [61, с. 79].

На виховання у дітей культури почуттів та культури поведінки, поваги до старших, братів, сестер впливали релігійні свята. В українській селянській сім'ї батьки дбали про виховання у дітей християнської моралі. У XIX – на початку XX ст. «... родина для дитини була справжньою церквою, де її знайомили з Богом, впроваджували до християнського життя, оберігали від нечистої сили» [123, с. 56].

Зазначимо, що на великі релігійні свята в усіх регіонах України діти обов'язково ходили до церкви. Відвідування церкви вважалось моральним обов'язком. У церкві й біля неї відбувалися ритуальні церемонії, масові народні розваги, в яких отроки були активними учасниками [86, с. 73].

Для Херсонської губернії специфічним було святкування релігійних свят. У даному регіоні існували характерні лише для нього форми відзначення Святвечора, Різдва, Великодня. Наприклад, за етнографічними даними «...не досить популярним був вертеп, колядування було поширене не на Різдво, а на Святвечір» [95, с. 149; 171, с. 189].

Великий морально-виховний потенціал мав Великдень. У Херсонській губернії записано звичай, коли дитина досягала семирічного віку, перед Великоднем вона обов'язково повинна була сповідатися. Якщо вона не хотіла цього робити, старші її лякали: «Ось будеш цей рік попа возить у решеті кругом церкви» [103, с. 56].

Зауважимо, що дитина з 7 років, часто говіла (через три-чотири тижні). Коли вона просила їсти у неділю, мати відмовляла: «Дитино, не можна сьогодні їсти, підемо до церкви, до попа, я вас поведу меду їсти». А якщо діти плакали, то мати заспокоювала їх: «Цить, не плач, а то я скажу попу, щоб не повну ложку меду дав». Та дитина, яка не плакала, вихвалялася: «А мені повну ложку меду дасть. Я їсти не прошу» [245, арк. 106].

У Великодню суботу отроки брали активну участь у підготовці до очікуваного свята: допомагали батькам фарбувати яйця, пекти паски, рубати дрова та лучину. Увечері вбиралися у новий одяг, виготовлений власноручно

і йшли до церкви. Готуючись до свята, всі члени сім'ї діставали свої найкращі вбрання [218, с. 73].

Доволі цікавим є факт зафіксований К. Зеленецьким у Херсонській губернії другої половини XIX ст., що на другий день Великодня діти, яким ще не виповнилося 12 років носили пироги до хрещених батьків, а також до своїх бабусь та дідусів. Коли дитина приходила до хрещених батьків, то промовляла: «Христос воскрес, будьте здорові, зі святом Вас!». На що їй ті відповідали: «Спасибі, і вас поздоровляємо, великий (чи велика) рости» і гладили по голівці. Діти приносили гостинці додому та віддавали матері, вона зсипала гостинці усіх дітей у решето, а після обіду ділила їх між усіма порівну [67, с. 399].

Протягом трьох великодніх днів усім дітям дозволялося дзвонити у церковні дзвони. Пасхальному дзвону приписувалась певна ритуально-магічна роль. Уважалося, що він відлякував «нечисту силу» та сприяв хорошему врожаю [69, с. 17].

Моральний вплив на дітей 7–14 років мала весільна обрядовість, у якій вони брали активну участь. Виконуючи певні специфічні ролі, в отроків формувалося почуття цінності сім'ї. Зокрема, як стверджувала Н. Загледа, у весільних обрядових звичаях діти брали активну участь у певних моментах: «коли на весіллі печуть коровай та шишки, перед тим, як садити у піч обрядові печива, жінки загадують малому кучерявому хлопцеві жар загібати. Він бере коцюбу і гребнувши тричі передає її жінкам; під час цієї церемонії коровайниці співають: «Кучерявий жар загібає, кучерява в піч заглядає...». Далі, коли всадили печиво в піч, то наказують дітям лізти на піч і тричі скакати звідтіля на припічок» [64, с. 149].

Діти чекали, коли спечуться шишки і дорослі їх пригостять. Коли давали шишку дитина промовляла: «Спасибі, хай вашим молодим Бог помагає» [41, с. 121].

Дівчаток 12–14 років брали у світилки, а хлопчиків у бояри. Етнограф О. Гриша, записав обрядові функції кінця XIX ст., які виконували отроки у

Херсонській губернії: «Світилка (сестра молодого, а як нема, то небога) сиділа завжди на покуті (а тоді молодий, а коло його молода) і держала світильника. Світильника робили тільки у молодого. Брали овса жменю і ниткою зв'язували, потім кругом васильками, тоді гвоздиками і калину туди. Всередину вставляли маленького дерев'яного хрестика (молодий робить) і свічку воскову (молодого мати суче).

Перший раз світили у молодого в хаті, як заводять за стіл. Другий раз того самого вечора у молодой, як засідали (молодого рід, садовлять) за столом вечеряти. Третій раз, як вінчалися у церкві. Тоді молодий та молода стояли у першій парі, за ними дружка і боярин, а за ними світилка. Четвертий раз світили, як од вінця прийдуть до молодой і їх садовлять на кожух (і гроші кидають на кожух), на посаді зветься. П'ятий раз, у неділю ввечері перед дільбою короваю як приходили молодого рід за молодую» [41, с. 131].

Діти отроцького віку брали участь в урочистому розподілі короваю, що означало приєднання всіх гостей до сімейних урочистостей. Підносячи дітям шматочки цієї обрядової страви, росіяни промовляли: «Беріть, дітки, по кусочку і знайте, що ви на весіллі» [50, с. 189].

Хлопці до 14 років, брати нареченого, брали участь у продажі скрині (посагу). Коли приходили до молодого, то він купував у них скриню [53, с. 18].

Важливим завданням морального виховання дитини було формування гуманної взаємодії з природою. Важливу роль у цьому процесі відігравала система заборон, які регулювали стосунки дітей з тваринами, рослинами, птахами, утримуючи підлітків від бездумної жорстокості, допомагали осмислювати право всього живого на життя: «Жабу не годиться бити, бо як уб'є, то кажуть, що мама умре», «Як ящірку вбити, то за нею сонце плаче», «Не можна яечок солов'їв, ластівок, щурків драти – гріх» тощо) [59, с. 300].

За записами Б. Грінченка, зробленими у Херсонській губернії, дітям подобалося спостерігати за тваринами, милуючись їх красою: «Підкрадається хлопчик до бабочки та промовляє: Бабочка, бабочка, сядь на тину, а я тебе уловлю. Да побачу. Да й пущу». Якщо пощастить піймати, то діти розглядали

її з усіх боків, «милуються синеньким кольором її крилець та тонесеньким тілом, а після цього відпускають на волю» [39, с. 154].

Досить часто батьки приносили своїм дітям різних хворих диких молодих тварин. Так отроки вчилися доглядати за ними. Зазвичай приносили додому зайця, білку, їжака, деркача, перепелицю: «Зайчика кохають, годують молочною кашею, капусти приносять Білченят приносять у хату, де вони живуть довго. Змалку молоком годують, а виросте, то насінням. Вона стрибає по сволоку, по полиці, а діти ганяються за нею та радіють» [93, с.139].

Дітей повчали шанобливо ставитись до землі, яка була в уявленні українського селянина тотемічним образом, що обумовлює існування табу, пов'язаних із нею.

Відображення особливої поваги до землі знаходимо в усній народній творчості, яка передавалась дітям: «Земля дає все і забирає все», «Аби земелька була нам доброю матір'ю, аби небо знало, що воно для нас, як батько», «Земля-трудівниця аж парує та людям хліб готує» [118, с. 99].

Землею клялись, землю брали з собою в дорогу як оберіг. При зустрічі з дорослими, дітям належало вклонятися й торкатися рукою землі, що означало побажання добробуту [130, с. 88].

У посушливих степах регіону особливо нагальною була проблема з водою. Тому для даного локативу й притаманний своєрідний культ води – життєдайної вологи. Дітям змалечку прищеплювалися моральні норми, що необхідно зберігати воду, не забруднювати водойми, збирати родючу дощову воду, а взимку – сніг, який після танення використовували у побуті, поїли худобу тощо.

Українські селяни вчили своїх дітей дотримувались моральності і в статевих відносинах. У Херсонській губернії це мало традиційний характер. Батьки передавали дітям повчання, що статеве життя можливе лише у подружжі. Інтимний зв'язок до шлюбу суворо засуджувався [133, с. 188].

Отже, моральне виховання дітей отроцького віку (7–14 років) відбувалось шляхом передання їм суспільно-історичного досвіду у процесі

практичної діяльності, у якому зосереджувались кращі риси та якості особистості, моральні еталони.

Постійне виконання моральних вимог і приписів впливало на формування світогляду, культури почуттів і поведінки дитини, на її ставлення до оточуючого світу.

Висновки до другого розділу

Проаналізувавши специфіку виховання дітей в українських селянських родинях Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст. встановлено, що виховання підростаючого покоління, як і у всіх регіонах України, здійснювалося відповідно до двох основних вікових періодів дитячого життя.

Перший – від народження до 7 років – мала дитина. Для Херсонської губернії специфічними були погляди на цей період життя дитини. У регіоні грудне немовля називали «сосунком». І тільки коли дитина починала бігати, її називали «малою дитиною».

Дітей від 7 до 14 років (другий віковий період) в Херсонській губернії, як і в інших губерніях України, називали отроками, що визначалося традиційними нормами побуту, поведінки, життєвого устрою, релігійних уявлень, трудових звершень.

Розглянувши сімейні взаємовідносини, основні напрями виховання дітей у селянській сім'ї Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст., зауважимо, що для селянської родини найхарактернішим було трудове виховання, що зумовлювалося специфікою ведення господарювання регіону. Великого значення також надавалося фізичному та моральному вихованню.

В українців виховання малих дітей здійснювалося, насамперед, у сім'ї, яка була тим інститутом, у якому формувався перший і найцінніший досвід. Метою української селянської сім'ї на цьому етапі дитячого життя було прагнення дорослих захистити життя і здоров'я дітей, передбачити їх долю. Обрядовість в усіх регіонах України мала майже однаковий характер, але й існували деякі особливості, які були характерні для Херсонської губернії (обряд ім'янаречення новонародженої дитини хрещеними батьками; особливе значення крижма при хрещенні; доповнення обряду передачі дитини через вікно її «купівлею – продажем»; постриг дитини до виповнення року).

Особливого догляду потребували немовлята, їх супроводжували різноманітні охоронно-профілактичні обряди, які характерні для всіх регіонів

України – перше купання, перше вкладання в колиску, перші кроки. В Херсонській губернії такі обрядодії проводились з деякими регіональними відмінностями.

Засобами фізичного розвитку малої дитини були спеціальні дитячі «меблі»: колиски, сиділки, стоялки, ходунці, бігунці, які виготовлялись у кожному селянському домі. Для забезпечення нормального фізичного розвитку малої дитини батьки піклувалися про її харчування та гігієну.

З отроцького періоду відбувалося залучення дітей до господарсько-виробничої діяльності та означало поступове набуття ними статусу соціально значущих членів сільської спільноти. З огляду на сприятливі географічно-кліматичні умови Херсонської губернії, процес включення дітей в активну трудову діяльність передбачав їхню спільну участь у таких основних ділянках господарства: скотарство (роль підпасичів, пастухів при випасі худоби), участь в охороні посівів, рибальство, збиральництво.

Важка землеробська праця зумовлювала надання величезного значення фізичному вихованню. Результати дослідження дозволили визначити, що основним методом фізичного виховання отроків в сім'ї було їх загартування. Як засоби загартування широко застосовувалися сили природи (повітря, вода, земля, сонце, роса тощо), які ефективно поєднувалися з раціональним харчуванням і повноцінним руховим режимом.

Серед регуляторів соціальної поведінки українських селянських отроків велику роль відігравало моральне виховання, яке відбувалося як поступове оволодіння поведінковою системою, яка стосувалася усіх сторін життєдіяльності та вимагала виконання одних дій і забороняла інші.

Моральне виховання спрямовувалось на формування у дітей отроцького віку ставлення до праці як діяльності, яка здатна звеличити людину, гуманної взаємодії з природою, почуття цінності сім'ї, поваги до старших та здійснювалось за допомогою заборон, передання моральних правил та норм поведінки через залучення до ремесл та промислів, сімейних свят. Для

Херсонської губернії специфічними були святкування таких родинних свят як Святвечір, Різдво, Великдень.

Результати дослідження розділу висвітлено у публікаціях автора [144; 223; 234].

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Аксьонова Н. Методика дослідження дитячих ігор. *Етнічна історія народів Європи*. К., 2006. Вип. 21. С. 47–52.
2. Аксьонова Н. Ритуально-міфологічна семантика ігор, пов'язаних із пастухівництвом. *Матеріали до української етнології*. К., 2003. Вип. 3 (6). С. 12–17.
3. Аксьонова Н. Терміни «город» і «поле» в ігровій практиці кінця ХІХ – початку ХХ ст. у зв'язку з реконструкцією давніх міфологічних уявлень. *НТЕ*. 2005. № 6. С. 81–87.
4. Аркас М. Історія України-Руси. 1858. 389 с.
5. Афанасьев Т. Крестьянская семья. К., 1964. 270 с.
6. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка. Ч. 1. К., 1861. 747 с.
7. Багалея Д. Колонизация и первые шаги по пути культуры. К., 1889. 475 с.
8. Беньковский И. Поверья и обрядности родин и крестин Херсонской губернии. *Киевская старина*. 1904. Т. 87. № 10. Отд. 2. С. 3–9.
9. Бернштам Т. Молодь в обрядовому житті традиційного суспільства ХІХ – початку ХХ ст. К.: Наука, 1991. 278 с.
10. Бломквіст Є. Селянське житло. *Етнографічний збірник*. К., 1986. С. 3–458.
11. Бойко Я. Заселення Південної України (кінець ХVІІ – поч. ХХ ст.ст.). Луцьк, 2006. 356 с.
12. Болтарович З. Народна медицина українців. К.: Наукова думка, 1990. 231 с.
13. Болтарович З. Україна в дослідженнях етнографів ХІХ ст. К.: Наук. думка, 1976. 140 с.
14. Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. К.: Унісерв, 2002. 77 с.
15. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. К.: Унісерв, 2000. 191с.

16. Братчиковъ А. Домашняя жизнь крестьянъ, ихъ нравы, обычаи и предрасудки. Матеріалы для изслѣдованія Херсонской губерніи въ статистическомъ, этнографическомъ, сельскохозяйственномъ и другихъ отношеніяхъ А. Братчикова. 1869. Вып. 2. 60 с.
17. Бромлей Ю. Народна медицина як предмет етнографічних досліджень. *Етнографічний збірник*. 1986. № 5. С. 3–18.
18. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування (перевидання (1907) і переклад). К.: Фірма «довіра», 1993. 414 с.
19. Булгаковский Д. Этнографический сборник. Тип. Безобразова, 1890. 210 с.
20. Бумятов М. В. Традиції сімейного виховання. К., 2020. 140 с.
21. Буслаев Ф. Исторические очерки народного искусства. К., 1861. 193 с.
22. Бученко В. Традиції і життєдіяльність українців. К. : Унісерв, 2020. 191 с.
23. Велицин А. Немецкие колонии в южных губерниях. 1890. № 2. С. 257–299.
24. Ветлугіна Н. Трудове виховання дітей в народній педагогіці ХІХ – першої половини ХХ ст. К., 1989. 289 с.
25. Виноградов Г. Детский фольклор и быт. Программа наблюдений, 1925. Вып. III. 84 с.
26. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. К., 1915. 355 с.
27. Волошинський Я. Похоронні звичаї та голосіння в Херсонщині. *МУЕ*. Львів, 1919. Т. ХІХ–ХХ. С. 204–208.
28. Варзопов Г. Селение Селиогло Херсонской губернии. *Киевские этнографические ведомости*. 1874. № 18. С. 687–703.
29. Всеобщая перепись населения 1850 г. Издат. центр. комитета Мин-ва внутр. дел / [ред. Н. А. Тройницкого]. XLVII. Херсонская губерния. Херсон, 1904. 211 с.
30. Всеобщая перепись населения 1897 г. Издат. центр. комитета Мин-ва внутр. дел / [ред. Н. А. Тройницкого] / XLVIII. Херсонская губерния. Херсон, 1902. 113 с.

31. Гаврилюк Н. Картографування явищ духовної культури (За матеріалами родинної обрядовості українців). К.: Наукова думка, 1991. 280 с.
32. Ганенко М. Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде. *Степ.* Херсон, 1886. Херсон, 1886. С. 136–159.
33. Ге Г. Исторический очерк столетнего существования города Николаева в устье Ингула. Николаев, 1890. 286 с.
34. Гнатюк В. Пісня про покритку, що втопила дитину. *Матеріали до української етнології*. Т. XVIII. 1912. С. 249–389.
35. Говорун А. Сімейне виховання у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Х., 1995. 24 с.
36. Горинь Г. Сім'я і громада у традиційному вихованні дітей в Україні (до питання етнічної специфіки культури). *Етнос. Культура. Нація : збірник наукових праць за матеріалами міжнар. н.-п. конф. 29–31 жовтня 1998 р.* К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, 1999. С. 77–83.
37. Гребенніков І. Сім'я і громада у традиційному вихованні дітей в Україні. К., 1969. 123 с.
38. Гринченко Б. Изъ усть народа: рассказы, сказки и др. Черниговъ, 1900. 480 с. (Приложение къ № XII «Земскаго Сборника» за 1900 г.).
39. Гринченко Б. Рассказы, сказки, преданія, пословицы, загадки и пр. *Этнографическіе матеріалы, собранные въ Херсонской сосѣднихъ съ ней губерніяхъ.* Черниговъ : Типографія Губернскаго Земства, 1895. Выпускъ 1. 390 с.
40. Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях. К.: Неопалима купина. 1928. 100 с.
41. Гриша О. Весілля у Херсонській губернії. *Матеріали до української етнології*. Львів, 1898. Т. 1. С. 111–156.

42. Грушевський М. Дитячі забавки та гри усякі. *Киевская старина*. 1904. №. 7–8. С. 51–105.
43. Грушевський М. Постриження та інші обряди, відправлювані над дітьми й підлітками. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*. 1926. Вип. 1–2. С. 80–90.
44. Грушевський Мр. Дитина в звичаях та віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. Обробив З. Кузеля. Львів, 1906. Т. VIII. 220 с.
45. Грушевський Мр. Дитина в звичаях та віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. Обробив З. Кузеля. Львів, 1907. Т. IX. 144 с.
46. Гупан Н. Історіографія розвитку історико-педагогічної науки в Україні. К.: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2000. 222 с.
47. Данилевский Г. Народные рассказы. Въ Типографіи И. Фишона, 1854. 341 с.
48. Дедлов В. Дорожные записи. К., 1895. 587 с.
49. Дедлов В. Переселенцы и новые места. Путевые заметки. М. М. Ледерле и К°, 1894. 201 с.
50. Дерлиця М. Селянські діти. *Етнографічний збірник*. Ред. І. Франко. Т. V. Львів: Наукова т-во ім. Шевченка, 1898. С. 123–207.
51. Дзига: Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / [уклад. В. І. Семеренський, П. Г. Черемський]. Харків: Друк ЛТД, 1999. 528 с.
52. Дикарев М. Заметки по истории народной ботаники. 1. Мак. *Этнографическое обозрение*. 1899. № 1–2. С. 18–54.
53. Дмитровський В. Розлуки на Україні. Харків, 1928. 41с.
54. Дмитрук Н. З селянського побуту ХІХ ст. Львів, 2015. 95 с.
55. Дружиніна Є. Україна в 1800–1825 рр. К., 1989. 205 с.
56. Єгоров Є. Великі-Копані (на Херсонщині). *Вісник Одеської Комісії Краєзнавства*. Одеса, 1925. Ч. 2–3. С. 30–36.

57. Ефименко А. Исследование народной жизни. К., 1884. Вып. 1. Обычное право. 382 с.
58. Єфремов С. Щоденники 1880–1923. К. : ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. 848 с.
59. Жмуд Н. Дитина як архетип етнічної культури українців. *Наук. зап. Вінниць. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського*. Вінниця, 2008. Вип. 13. С. 297–302.
60. Жмуд Н. До питання про становлення української народної педагогіки. *Матеріали до української етнології*. К., 2003. Вип. 3 (6). С. 42–45.
61. Жмуд Н. Етнічні стереотипи статевого виховання та поведінки. *НТЕ*. 2003. № 3. С. 78–82.
62. Забелин М. Народные обычаи, обряды. К., 1880. 494 с.
63. Забловський А. Соціалізація дитини в традиційній культурі українців XIX – поч. XX століть: ритуально-аритуальні аспекти. *Вісник Київського ун-ту імені Т. Шевченка*. К., 2004. Вип. 74–76. С. 76–80.
64. Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріяли до монографії с. Старосілля. К.: Держтрест «Київ-Друк», 1926. 260 с.
65. Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья. Одесса, 1922. Ч. 1. 100 с.
66. Зеленецкий К. Записки по пути до Херсонской губернии. Вестник географического общества. 1857. Ч. 21. Кн.6. Отд. 2. С. 200–277.
67. Зеленецкий К. Записки по пути до Херсонской губернии. Вестник географического общества, 1857. Ч. 21. Кн. 5–6. 402 с.
68. Иванов П. Игры крестьянских детей. Харьков, 1898. 168 с.
69. Иванов П. Народные обычаи, поверья в Херсонской губернии. 1889. Вып. 3. Отд. 2. 66 с.
70. Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Херсонской губ. *Этнографическое обозрение*. К., 1897. № 1. С. 23–81.
71. Івановська О. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект. К.: ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2002. 263 с.

72. Изъ жизни крестьянскихъ дѣтей. Этнографическіе матеріалы. Въ приложеніи русскія народныя присловія. Собралъ въ Херсонской губерніи. Херсон : Типографія Г. М. Вечеслава, 1882. 96 с.
73. И. Н. О выхованю. Подручникъ для женщинъ. Львовъ : Зъ друкарнъ Товариства им. Шевенка, 1881. 128 с.
74. Історія міст і сіл України. Кіровоградська область / [ред. кол. тому: Васильєв В. (голова) та ін.]. К., 1971. 712 с.
75. Історія міст і сіл України. Миколаївська область / [ред. кол. тому: Касьяненко О. (голова) та ін.]. К., 1972. 688 с.
76. Історія міст і сіл України. Херсонська область / [ред. кол. тому: Чередниченко А. (голова) та ін.]. К., 1978. 868 с.
77. История УССР: в 10 т. / [ред. И. Артеменко, В. Баран, С. Бибилов]. К., 1981–1984. Т. 5. 312 с.
78. Казимир Е. Из родынных обычаев Херсонской губернии. *Этнографическое обозрение*. К., 1907. №. 1–2. С. 200–218.
79. Калініченко Н. Трудова підготовка учнів сільської школи у центральному регіоні України (друга половина ХХ століття): автореф. дис. докт. пед. наук : 13.00.01. Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2008. 38 с.
80. Капица О. Поэзия крестьянских детей. *В помощь просвещенцу*. 1928. № 3–5. С. 34–44.
81. Кара-Васильева Т. Народна вишивка. К., 1993. 136 с.
82. Каспярович М. Народны обряды. К., 1881. 87 с.
83. Касьяненко І. Звичаї в с. Волошиновка Олександрійського повіту Херсонської губернії. *Київські губернські відомості*. 1850. № 46. С. 354–371.
84. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть. Соціально-політичний портрет. К., 1993. 215 с.
85. Квас О. Розвиток ідей дитиноцентризму в педагогічній теорії та практиці (друга половина ХІХ ст. – перша половина ХХ ст. Дисертація на здобуття

- наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Дрогобич, 2012. 465 с.
86. К. Д. фон Роммель. Спогади про моє життя та мій час. 1815. 236 с.
87. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 3 кн., 6 т. Факсим. вид. К.: АТ «Обереги», 1994. Кн. I. Т. 1. 400 с.
88. Кісь О. Концепція культурного релятивізму та проблема оцінки становища жінки у традиційних суспільствах. НЗ. 1997. № 4. С. 253–263.
89. Кісь О. Особливості соціалізації дівчаток в українській сім'ї XIX – початку XX ст. *Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян. Збірник наукових праць*. К., 1999. С. 49–55.
90. Кісь О. Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї (до питання егалітарності). *Етнос. Культура. Нація: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної н.-п. конф., 29–31 жовтня 1998 р.* К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, 1999. С. 70–77.
91. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации. Одесса., 1869. 180 с.
92. Ковалев В. Историческое развитие быта, брака и семьи. К.: Изд. Прометей, 1931. 184 с.
93. Ковбас Б., Костів В. Родинна педагогіка. У 3-х т. Том I. Основи родинних взаємовідносин. Івано-Франківськ, 2006. 288 с.
94. Колесса Ф. Людові вірування. Етнографічний збірник. Т. V. С. 176–198.
95. Коломийченко Ф. Різдвяні обряди і звичаї Херсонщини. *Матеріали до української етнології*. Львів, 1918. Т. 18. С. 142–154.
96. Коломийченко Ф. Сільські забави Херсонщини. *Матеріали до української етнології*. Львів: Наукове т-во ім. Т. Шевченка, 1918. Т.18. С. 123–141.
97. Комаровъ М. Нова збирка народнихъ прыказокъ прысливѣвѣвъ, помовокъ, загадокъ и замовлянь. Одеса : Типо-литографія Е. И. Фесенко, 1890. 126 с.

98. Кониский И. Заметки о нашей сельской жизни. *Основа*. 1862. Сентябрь-Октябрь. С. 1–11.
99. Костенко О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 2008. 272 с.
100. Костомаров Н. Семейный быт в произведениях народного песенного творчества. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Кн.8. Т. XXI. К., 1906. 1081 с.
101. Кочубинский А. Материалы для этнографии. *Степ*. 1889. Т. 15. С. 828–840.
102. Кравець О. Сімейний побут і звичаї українського народу. Історико-етнографічний нарис. К.: Наукова думка, 1966. 200 с.
103. Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по-деяких інших, недалеко від цього села місцевостях Херсонської губернії: Етнографічні матеріали. Житомир, 1916. 160 с.
104. Кравченко В. Пісні, хрестини та весілля. Херсонська губернія. Житомир, 1915. 200 с.
105. Красовський А. Майбутній чоловік і батько. К., 1996. 79 с.
106. Крупенська В. Зміни в родині робітника. Одеса, 1990. Ч. 2. 123 с.
107. Культурно-побутові процеси України / [ред. Ю. В. Іванової]. К., 1999. 190 с.
108. Курочкін О. Новорічні свята українців: традиції і сучасність. К. : Наук. думка, 1998. 192 с.
109. Лазаревский А. Описание Херсонской губ. К., 1902. Т. 3. 201с.
110. Лепкий Д. Деякі вірування про дитину. *Зоря*. 1886. № 15–16. С. 269–279.
111. Лепкий Д. Обряд хрещення малих дітей на Русі та деякі вірування і забобони людові. *Зоря*. 1887. № 18. С. 297–299.
112. Лепкий Д. Селянська дитина. Коломия, 1907. Вип. 25. Т. 39. 189 с.
113. Лепкий Й. Два-три слова о вихованню дітей по селах і малих містах наших. *Зерна. Читанка для руських селян і міщан*. Львів, 1877. С. 36–46.

114. Логвінова В., Усов О. Моральне виховання українських дітей на початку ХХ ст. К., 1995. 301 с.
115. Мазюта М., Сявавко Є. Сімейний побут. Історико-етнографічне дослідження. К.: Наукова думка, 1987. 223 с.
116. Маєрчик М. Ритуали родинного циклу крізь призму моделі переходу. *Народознавчі зошити (Студії з інтегральної культурології. RITUAL)*. 1999. № 2. С. 18–32.
117. Макаров М. Добавок к заметкам моим о землях Херсонских. *Киевская старина*. 1846. № 3. С. 91–117.
118. Максимович М. Дни и месяцы украинского селянина. 1850. Кн. 1. 189 с.
119. Малинка А. Родины и хрестины (Материал собран в Херсонской губернии). *Киевская старина*. 1898. № 5. Т. XI. С. 254–286.
120. Маракуев В. Из путевых записок. К., 1886. 42 с.
121. Маркевич А. Исторические записки: в 5 т. Тип. Августа Семена, 1857. Т. 1. 387 с.
122. Маркевич Н. Народные обычаи, поверья, кухня и напитки. К., 1860. 56 с.
123. Маркевич Н. Народные обычаи. К., 1870. 56 с.
124. Маркович В. Знахарки нового типа. *Киевская Старина*. 1863. Т. 35. С. 413–429.
125. Маркович Е. Свадебные песни Елисаветградского уезда. *Степ*. 1886. С. 205–218.
126. Матеріали щодо природного руху населення України. 1830–1914 рр. Праці Демографічного інституту УАН. Т. I. К.: Друкарня Української Академії Наук, 1924. 92 с.
127. Материалы для географии и статистики. Херсонская губерния. Ч. 1 / сост. А. Патрубов. Х., 1921. 435 с.
128. Материалы для географии и статистики. Херсонская губерния. Ч. 1 / сост. А. Шмидт. Х., 1863. 632 с.
129. Мацейків Т. Трудове виховання підростаючого покоління в українській народній педагогіці. *Радянська школа*. 1990. № 6. С. 79–81.

130. Машкин Б. Этнографический сборник. К., 1926. 112 с.
131. Миллер В. Систематическое описание коллекций Дашковского этнографического музея. К., 1893. 341 с.
132. Милорадович В. Життя селянина Херсонської губернії. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія* [упор., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк]. К. : Либідь, 1991. С. 170–341.
133. Милорадович В. Народные обряды и песни Херсонской губернии, записанные в 1888–1895 гг. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Харьков, 1897. Т. 6. 223 с.
134. Мільчева А. Сімейно-побутові традиції України у ХІХ ст. *Етнокультурні процеси на Півдні України в ХІХ–ХХ ст.: [зб. наук. пр. ІІІ регіон. наук. конф. 14–15 верес. 2000 р.: до 100-річчя Запоріж. держ. тех. ун-ту]* / М-во освіти України, Запоріж. обл. держ. адмін., Запоріж. держ. техн. ун-т; / [редкол.: М. В. Дедков, В. К. Єршова]. Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. С. 61–64.
135. Молодик М. В. Спомини. Мемуари та щоденники. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев. Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. С. 335–336.
136. Надлер В. Одесса в первые эпохи ее существования. Одесса: Тип. В. В. Кихнера, 1893. 100 с.
137. Найден О. Образ воїна в українському фольклорі: семантичні та образні аспекти. К.: Стилос, 2005. 260 с.
138. Найден О. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. К.: Артєк, 1999. 256 с.
139. Народна культура українців: іст.-етнол. дослідж. : у 5 т. Т. 1 : Діти. Дитинство. Дитяча субкультура / наук. ред. М. Гримич. К. : Дуліби, 2008. 400 с.
140. Некрилова А. Роль батька в традиційній народній педагогіці. К., 1994. 84 с.

141. Никонов С. Крестьянский порядок и его желательное будущее. Х., 1906. С. 10.
142. Номис М. Різдвяні святки. *Основа*. 1861. Январь. С. 267–281.
143. Окольнича Т. Східнослов'янська педагогіка в дослідженнях етнографів (XIX – перша чверть XX століття). Дисертація здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Кропивницький, 2019. 529 с.
144. Окольнича Т., Яковенко С. Особливості сімейного виховання у селянській родині Центральноукраїнського регіону XIX – першої чверті XX ст. *Innovative solutions in modern science*. Нью-Йорк. № 1(53), 2022. С. 71–79.
145. Онищук А. Родини і хрестини та дитина до 6-го року життя. *Матеріали до української етнології*. Львів: Наукове т-во ім. Т. Шевченка, 1912. Т. 17. С. 90–113.
146. Описание Херсонского уезда. 1920. 97 с.
147. Опыт программы для этнографического изучения Херсонской губернии. *Сборник Херсонского земства*. 1889. № 3. С. 68–75.
148. Осадчий Т. Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии: Историческое описание. Херсон, 1891. 162 с.
149. Отчет члена совета Крестьянского поземельного банка Ф. Воропонова об исполнении в 1886 г. командировки в южные губернии для обследования переселенческих земельных покупок совершенных с помощью Крестьянского банка. Одесса., 1887. 51 с.
150. Охримович В. Жіноча доля. *Народ*. 1890. Ч. 18. С. 277–279.
151. Павлюк С. Етнографічні дослідження побуту українських селян XIX – першої половини XX ст. Львів, 2012. 123 с.
152. Педагогічний енциклопедичний словник / редкол.: М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова. К., 2002. 528 с.

153. Первая всеобщая перепись населения 1830 г. Издат. центр. комитета Минва внутр. дел / [ред. Н. А. Тройницкого]. XLVII. Херсонская губерния. Х., 1957. 234 с.
154. Персиць М. Атеїзм в історії робітничого руху кінця ХІХ– початку ХХ століття. Одеса, 1989. Ч. 1. 89 с.
155. Петров В. Нові українські легенди про походження лихих жінок. *Етнографічний вісник*. К., 1928. Кн. 6. С. 55–66.
156. Побірченко Н. Педагогічна й наукова просвітницька діяльність громад у контексті сучасного руху Наддніпрянської України (другої половини ХІХ – початку ХХ): дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01. К., 2001. 475 с.
157. Побірченко Н. Пора дитинства в етнографічній спадщині членів українських громад (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). К.: Науковий світ, 2000. 199 с.
158. Пономарьов А. Дошлюбне спілкування молоді. Історико-етнографічне дослідження. К.: Видавництво НКЦ «Доля», 1984. 234 с.
159. Пономарьов А. Розвиток шлюбно-сімейних відносин в Україні. К.: Наук. думка, 1989. 317 с.
160. Постовий В. Сім'я і родинне виховання : концепція. Рідна школа. 1996. № 11–12. С. 34–37.
161. Потебня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. Харьков, 1914. 219 с.
162. Приложение к Общему своду данных всеобщей переписи населения 1897 г. Т. I. 1905. 77 с.
163. Ракава Л. Еволюція традицій виховання в українців у ХХ ст. К., 2009. 289 с.
164. Розанов В. Семейный вопрос. Т. 1. К., 1903. 312 с.
165. Розинаєва Г. Материнство і батьківство. К., 1994. 59 с.
166. Розуменко Ю. Етнографічне вивчення Півдня України в ХІХ ст. *НТЕ*. 1985. №4. С. 37–39.

167. Рубель В. Історія... Мемуари та щоденники. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев. Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2005. С. 101–182.
168. Сахаров И. Сказания о семейной жизни своих предков. К., 1836. 234 с.
169. Свадебные и другие народные обычаи. *Киевская старина*. 1805. №. 5. С. 245–253.
170. Свенціцький І. Похоронні голосіння. *Етнографічний збірник*. Т. XXXI–XXXII. С. 1–129.
171. Сикачинский В. О суевериях, встречаемых на праздник Рождества Христова в Елисаветградском уезде. *Киевские губернские ведомости*. 1860. № 30. С. 188–194.
172. Сільські забави Херсонщини. Зап. Ф. Коломийченко від Марії Коломийченкової. *МУЕ*. Херсон, 1918. Т. XVIII. С. 132–142.
173. Сільські обряди Херсонщини Зап. Ф. Коломийченко від Марії Коломийченкової. *МУЕ*. Херсон, 1918. Т. XVIII. С. 142–154.
174. Скальковский А. Заселение Южной Украины. Одесса, 1857. 296 с.
175. Скальковский А. Опыт статистического описания южного края: в 2 т. Одесса, 1850. Т. 2. 358 с.
176. Скрипник Г. Народні знання. Народні вірування, демонологія, космогонія. *Українська минушина*. К., 1993. С. 205–226.
177. Скуратівський В. Вінець. К.: Вид-во УСТА, 1994. 231с.
178. Скутіна В. Традиції українського народу природоохоронного виховання і їх використання в сучасній школі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1994. 189 с.
179. Смолянинов К. История Одессы. Одесса, 1863. 239 с.
180. Старков В. Традиційна ігрова культура населення України. К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2009. 402 с.
181. Статистическое описание Херсонской губернии. С. 97–144.

182. Стельмахович М. Народна педагогіка. К.: Радянська школа, 1985. 312 с.
183. Степанов Ф. І. Населення України в 50–60-х рр. ХІХ ст. *УІЖ*. 1996. № 1. С. 76–81.
184. Сорокин Г. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания. *Сборник Херсонского земства*. Херсон, 1890. № 7. С. 20–55.
185. Сумцов М. Исторично-етнографічна розвідка. Харків, 1916. 240 с.
186. Сумцов Н. Культурные переживания. *Киевская Старина*, 1889. Т. 26. № 8. С. 402–427.
187. Сумцов Н. Культурные переживания. *Киевская Старина*, 1889. Т. 26. № 9. С. 631–652.
188. Сумцов Н. Культурные переживания. *Киевская Старина*, 1889. Т. 27. № 10. С. 18–51.
189. Сумцов Н. Культурные переживания. *Киевская Старина*, 1890. Т. 29. № 5. С. 327–341.
190. Сумцов Н. О народных воззрениях на новорожденного ребенка. *Журнал Министерства народного просвещения*. К., 1880. № XI. С. 68–94.
191. Сявавко Є. Етнопедагогіка. Мала енциклопедія українського народознавства. Л., 2007. 832 с.
192. Сявавко Є. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. К.: Наукова думка, 1974. 152 с.
193. Терещенко А. Народний побут. К., 1999 (Перевидання: Т. I–IV. К., 1847–1848). 431 с.
194. Труды этнографическо-статистической экспедиции: материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П.: в 7 т. Типография П. Безобразова и комп., 1872. Т. 1. Вып. 1.: Верования и суеверия. 228 с.
195. Труды этнографическо-статистической экспедиции: материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П.: в 7 т., 1872. Т. 2.: Сказки. 688 с.

196. Труды этнографическо-статистической экспедиции: материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П.: в 7 т., 1874. Т. 5.: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. 1209 с.
197. Трусевич И. Праздничные обряды Херсонской губернии. *Киевлянин*. 1865. № 108. С. 427–435.
198. Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові. Запоріжжя, 2015. 176 с.
199. Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под. ред. Ф. Волкова и др., 1916. Т. 2. Жизнь и знание. 706 с.
200. Українська родина: родинний і громадський побут / упоряд. Л. Орел. К. : В-во ім. О. Теліги, 2000. 424 с.
201. Федяєва В. Теорія і практика виховання дітей у сім'ї в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХІ століття: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Х., 2011. 40 с.
202. Федяєва В. Трудове виховання в селянській родині кінця ХІХ - початку ХХ століття в Україні. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: [зб. наук. пр.]*. К. ; Вінниця : ДОВ Вінниця, 2004. Вип. 6. С. 82–86.
203. Філімонова Т. Дитяча гра в суспільному дошкільному вихованні України (70-ті роки ХІХ ст. – кінець 20-х років ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Ін-т педагогіки АПН України. К., 2003. 20 с.
204. Філякос У. Українські народно-педагогічні традиції ХХ ст. К., 2005. 156 с.
205. Франко І. Людові вірування. *Етнографічний збірник*. Т. V. 200 с.
206. Хома Т. У витоків Херсонщини. *Програма-тези наукової конференції «Культура Херсонщини»*. Херсон, 1990. С. 34–35.
207. Хоменко А. Сім'я в процесі перебудови. Харків, 1920. 91 с.
208. Чернявская С. Херсонская губерния. Сборник Херсонского историко-филологического общества. Вып. 1. Херсон, 1911. Т. 5. 178 с.

209. Чижевич О. Город Херсон (1837–1877): воспоминания старожила. Херсон, 1894. 95 с.
210. Чирков А. Краткий исторический очерк г. Херсона. Херсон, 1864. 17 с.
211. Чмарава М. Шляхи пізнання народної педагогіки. К., 2004. 336 с.
212. Чубинский П. Очерк украинских народных юридических обычаев и понятий. К., 1869. 341 с.
213. Шабельцев С. Сімейне виховання українців (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. дис. ... докт. пед. наук: 07.00.03. К., 2005. 416 с.
214. Шарович И. Юридические обычаи крестьян Херсонской губернии. Х., 1886. 198 с.
215. Шишкина О. Записки и воспоминания в 1845 году. К., 1848. 353 с.
216. Шушлянікова Н. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія. Херсон : Вид. ХДУ, 2003. 207 с.
217. Щегельський В. Палиця як традиційний предмет у дитячих іграх пастухів. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Кам'янець-Подільський, 2008. Т. 11. С. 374–383.
218. Щербак І. Діти в традиційних обрядах українців. *НТЕ*. 2003. № 3. С. 71–77.
219. Щербак І. Діти в обрядах та віруваннях українців ХІХ – початку ХХ ст. (статевовіковий аспект традиційної культури): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. НАН України. К., 2004. 19 с.
220. Щербина В. Висвітлення питань виховання дітей у родинах духовенства на сторінках Херсонських та Таврійських Єпархіальних відомостей. *Науково-дослідна робота молодих учених: стан, проблеми, перспективи: матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., 3–5 квіт. 2012 р.* Херсон: ХДУ, 2012. С. 165–169.
221. Щоденник Івана Ярошенка. Мемуари та щоденники. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев. Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. С. 261–320.

222. Юда Л. Етнопедагогічні традиції виховання в Україні в II половині XIX – на початку XX ст. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. К., 1994. 20 с.
223. Яковенко С. Особливості виховання дітей в українських сім'ях XIX – першої чверті XX століття. *Modern science: Innovations and prospects Proceedings of II International Scientific and Practical Conference. Stockholm, Sweden 7–9 November 2021*. С. 456–461.
224. Ярошинська О. Розвиток поглядів на інститут батьківства в історії української етнопедагогіки: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. НПУ ім. М. П. Драгоманова. К., 2005. 18 с.
225. Ястребов В. Материалы по этнографии, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии В. Ястребовым. Одесса, 1894. 125 с.
226. Ястребов В. Материалы по этнографии, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии. I. Суеверия и обряды. II. Легенды сказки и рассказы. Одесса: Тип. Одес. военного округа. 1896. 325 с.
227. Ястребов В. Новые данные о детях Херсонской губернии. *Киевская старина*. 1896. № 10. С. 110–128.
228. Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи Херсонской губернии. Оттиск из журнала «Киевская Старина». К., 1896. 19 с.
229. Ястребов В. Обрядовое пострижение детей. *Киевская Старина*. 1895. № 10–12. Отд. 2. С. 1–12.
230. Ястребов В. Прозвища Херсонской губернии. Этнографический очерк В. Ястребова. Одесса, 1893. 79 с.
231. Ящуржинський Х. Весенние хороводы, игры и песни в Херсонской губернии. *Киевская Старина*. 1889. Т. XXV. С. 621–626.
232. Ящуржинский Х. Поверья и обрядности родин и крестин. *Киевская старина*. 1893. №. 7. С. 74–83.

233. Этнографические очерки в 2 т. Народы мира. Этнографические очерки. Т. 1. [под ред. В. А. Александрова, К. Г. Гуслистого, А. И. Залесского, В. К. Соколовой, К. В. Чистова]. К.: Наука, 1954. 984 с.
234. Shumiatska O., Palamar N., Bilyk R., Yakymenko S., Tsybulko L., & Vida O. (2022). The Main Methodological Positions of Educational Institutions in the System of Educational Work of the Modern Information Space. *International Journal of Computer Science and Network Security*, 22(11), 272-278. DOI: 10.22937/IJCSNS.2022.22.11.40
http://paper.ijcsns.org/07_book/202211/20221140.pdf

Архівні джерела:

235. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 83. Архів Івана Михайловича Каманіна. 1886. 3 арк.
236. ІМФЕ. Етнографічна комісія ВУАН. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 202 а. Етнографічні матеріали з Херсонщини, 1912 р. 35 арк.
237. ІМФЕ. Етнографічна комісія ВУАН. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 332. Зубченкова О. Про чоловіків та жінок, 1887. 15 арк.
238. ІМФЕ. Етнографічна комісія ВУАН. Ф. 1. Оп. 6. Од. зб. 621. Етнографічні та фольклорні матеріали з Херсонщини 1927–1935 р. 162 арк.
239. ІМФЕ. Етнографічна комісія ВУАН. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 308. Прикмети, вірування, звичаї та обряди, зв'язані з святами весняного та літнього циклу, 1848–1849 рр. 296 арк.
240. ІМФЕ. Етнографічна комісія ВУАН. Ф. 1. Од. зб. 182. Звичай та обряди, зв'язані з кумами. 1899 р. 34 арк.
241. ІМФЕ. Етнографічна комісія ВУАН. Ф. 1. Од. зб. 332. Про роботу чоловічу та жіночу. Деякі обряди і звичаї. 1927 р. 15 арк.
242. ІМФЕ. Етнографічна комісія ВУАН. Ф. 1. Од. зб. 349. Звичай та обряди, зв'язані з дитиною. 1908–1909 рр. 40 арк.
243. ІМФЕ. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 332. Зубченкова О. Про чоловіків та жінок. 1854–1878. 55 арк.

244. ІМФЕ. Ф. 15. Кравченко В. Од. зб. 256. Ю. Федькович. Народний календар. Ч. V. 193 арк.
245. ІФМЕ. Ф. 15. Кравченко В. Лічилки, дитячі ігри та гри взагалі. Записи В. Кравченка та копії зняті їм, 1912–1934 рр. 188 арк.
246. ІФМЕ. В. Кравченко. Ф. 15-3. Од. зб.124. Програма по збиранню матеріалів про обряди: народження, перші кроки виховання дітей та інші обряди, сполучені з народженням. 88 арк.
247. ІМФЕ. В. Гнатюк. Ф. 28. Оп. 2. Гнатюк В. Улиця. 1897. 78 арк.
248. ІМФЕ. Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Ф. 29-2. Од. зб. 37. Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях (без дати). 73 арк.
249. ІМФЕ. Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Ф. 29-2. Од. зб. 108. Петров В. Українські варіанти легенди про жінку (без дати). 10 арк.
250. ІМФЕ. Ф. 43-5. Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка. Од. зб. 277. Родинний та громадський побут, звичаї та обряди. 1903 р. 27 арк.
251. ІМФЕ. Ф. 43-5. Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка. Од. зб. 279. Родинний та громадський побут, звичаї та обряди. 1908 р. 27 арк.
252. ІМФЕ. Ф. 83. Оп. 1. Спр. 111. Свідчення по Херсонській губернії. 51 арк.
253. ІМФЕ. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 8. Про що пишуть сількори: інформаційний бюлетень редакції газети «Радянське село» за вересень 1918 р. 95 арк.
254. ІМФЕ. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 1. Про що пишуть сількори: інформаційний бюлетень редакції газети «Радянське село» за вересень 1919 – лютий 1920 р. 131 арк.

РОЗДІЛ 3.
СТАТЕВО-ВІКОВИЙ ПІДХІД У ВИХОВАННІ ДІТЕЙ
В УКРАЇНСЬКІЙ СЕЛЯНСЬКІЙ РОДИНІ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
XIX – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XX СТОЛІТТЯ

У контексті нашого дослідження уваги заслуговує вивчення особливостей статевого підходу виховання у життєдіяльності української родини XIX – першої чверті XX ст. Розглядаючи селянське суспільство як традиційне, ми виокремлюємо його характерну ознаку – розподіл у суспільстві економічних і соціальних ресурсів за ознакою статі.

3.1. Закономірності та складові процесу виховання дітей відповідно їх статі в українській селянській родині XIX – першої чверті XX століття

Категорії «стать», основний зміст якої складає біологічна основа, має велике соціальне значення в історичному розвитку суспільства, у творенні певних форм соціокультурної організації людських індивідів та системи суспільних відносин загалом. У цій системі кожна статево-вікова група посіла своє місце, отримала свій набір соціальних ролей, функцій в обрядовій та необрядовій сферах.

На нашу думку, для того щоб краще зрозуміти особливості процесу виховання дітей в українській селянській родині Херсонської губернії XIX – першої чверті XX століття, необхідно врахувати специфіку статево-вікової стратифікації, яка обумовлювалася:

- гендерними стереотипами, релігією та віруваннями українського народу;
- потребою батьків у забезпеченні себе та своїх дітей належними умовами для життєдіяльності в українському селі;
- уявленнями селян про соціальні ролі та призначення дітей різної статі [160; 166; 169].

Серед закономірностей статево-вікової стратифікації дітей в українському традиційному суспільстві XIX – першої чверті XX ст. виокремлюємо:

- залежність від сукупності взаємопов'язаних виховних методів, засобів і форм;
- результати процесу статево-вікової стратифікації зумовлювалися рівнем засвоєння дітьми конкретних знань, сформованості у них поглядів і переконань про соціальні ролі та обов'язки жінок і чоловіків;
- ефективність статево-вікової стратифікації досягалася через вплив батьків на світ дітей [2; 8; 171].

Характерними рисами статево-вікової стратифікації дітей у XIX – першій чверті XX ст. були:

- наслідування, копіювання та відтворення досвіду взаємин чоловіка та дружини, батька і матері з дітьми з огляду на їхню статево-приналежність;
- єдність мети, методів і засобів виховання дітей; варіативність, послідовність і неперервність виховних дій батьків у процесі виховання дітей від їхнього народження до 14 р.[8; 22; 89].

В основі статево-вікової стратифікації означеного історичного періоду лежав соціально-економічний статус самої родини, характер родинних взаємовідносин, ідеали батька та матері, що впливали на формування соціальної статі дітей.

В українській селянській родині зберігався традиційний сімейний устрій з притаманним культом авторитету батька. У народній традиції він асоціювався з хазяїном, чия влада мала небесне походження [43, с. 104]. «Чоловік у домі голова, а жінка – душа», – говорить у прислів'ї, записаному на початку XIX ст. у Тираспольському повіті Херсонської губернії [113, с. 13]. Від дітей вимагали покірності у відносинах з батьком, про це свідчить прислів'я, записане етнографом А. Братчиковим у кінці XIX ст. в Олександрійському повіті Херсонської губернії: «Покорись батькові доню... лучше буде» [9, с. 20].

Чоловік визначав порядок, правильність розвитку родини, розпоряджався грошима, майном й засобами повсякденного вжитку, визначав трудову роль кожного члена сім'ї, вимагав від них звіту, мав право участі у суспільному житті тощо [112, с. 18]. Навіть перший ковток води породілля робила з рота свого чоловіка або пила воду, в якій він мив руки [191, арк. 9]. Зазначимо, такий розподіл сімейних ролей не був універсальним для усіх регіонів України XIX – першої чверті XX ст. Етнографічні джерела свідчать про те, що в деяких українських селянських родинях Херсонської губернії жінка була головною розпорядницею сімейного майна, її думка мала вагу у господарчому житті родини про що свідчить прислів'я, записане в Єлисаветградському повіті: «Жинка за три вугли хату держить, а чоловік за одинь» [201, арк. 36].

За звичаєвим правом в усіх регіонах України, у випадку смерті чоловіка, якщо діти ще малі, головою сім'ї ставала жінка, але тільки до моменту одруження старшого сина [103, с. 140].

Становище батька у сім'ї, його права і функції, створювали в очах дитини навколо батька «ореол величч». Главенство батька виявлялось у ритуалі розділу хліба чи іншої їжі між членами родини, про що свідчать записи, зроблені етнографами в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії: «Мама їжу на стіл, тятя хліб нареже», «Ложкою тятя стукне, значить можна мясо їсти» [108, с. 33]. А в деяких селах Херсонської губернії, (наприклад с. Курячевка), жінка навіть використовувати будь-які продукти могла тільки з дозволу чоловіка [201, арк. 37].

Знаковим для українського селянина було розташування членів родини за столом. Так, чоловік-хазяїн розміщувався у «червоному куті» під іконами, далі розміщувалися старші чоловіки, за ними – молодші, на самому кінці столу – жінки. Чоловік різав й роздавав хліб, м'ясо [191, арк. 5]. За даними, зібраними Г. Сорокіним, у с. Дмитрівка Херсонської губернії дівчата, молоді жінки, невістки взагалі не сідали разом з чоловіками за стіл, а їли стоячи, білі вікна, прислуговували тим, хто сидить за столом. Вони отримували право їсти

з усіма за столом, коли одружували сина або видавали заміж дочку, чи ставали найстаршою жінкою у родині [139, с. 25].

Попри такий статус батька, з огляду на специфічні історичні умови життя української селянської родини, її господарчо-виробничу діяльність, чоловік об'єктивно не мав змоги приймати участі, на рівні з матір'ю, у вихованні дітей.

Насамперед, роль батька виявлялася в залученні дитини до світу через участь в ім'янареченні, хрещенні [15; 44]. Більш активні контакти батька з дитиною розпочиналися, коли їй виповнювалося 2 роки і навіть пізніше. За свідченнями М. Дерлиці, «дітей колискових пестить жіноцтво та старші діти; мужська же челядь, а навіть отець, держиться осторонь. Та се не значить, що батькови байдуже до дитини; він радо бере на руки дітей, що вже ходять» [30, с. 150].

Як засвідчував Мр. Грушевський, батько починав цікавитися дитиною, коли та починала опановувати світ під час своїх перших фізичних, емоційних контактів з навколишнім середовищем: «Батько рідний, який нагляне до своєї дитини: уже аж тоді нею цікавиться, як вона стане дещо розуміти...» [27, с. 160].

Про неготовність батька до виховання та догляду за своєю дитиною в перші роки її життя та чіткий розподіл жіночих та чоловічих обов'язків в українських селянських сім'ях свідчить наступний сюжет, пов'язаний з наріканням на свою долю вдівця, котрий залишився наодинці з малими дітьми, записаний В. Милорадовичем у ХІХ ст. у селі Тягинка Херсонській губернії: «Кажуть, що удова сирота! Ні! Удівець сирота! Що я з оцею кашею» – показав поглядом на дітей – робитиму?! Як би я жінка, купив би за гріш три пшониці, кинув би на окріп та й сам з'їв би і дітей нагодував би, щоб з голоду не повмирали, а то що я робитиму? Я-ж не заглядав ніколи у піч, до сокири я майстер, а до сього, що я робитиму? А оте пискля? Повинне з голоду умерти? Що воно винне?» [99, с. 180].

Незважаючи на вагомий авторитет батька, ми не можемо говорити про його абсолютизм. Це пов'язано з особливою роллю матері у вихованні дитини. Уважалось, що образити батька не такий гріх, як матір, бо вона свою кров проливала [105, с. 10].

За українською традицією жінка-мати поставала як образ святості. Вона була берегинею сімейного вогнища, еталоном для дитини, завжди піклувалася про неї, навіть нехтуючи своїм здоров'ям. Зовсім іншою, за свідченням дослідника Херсонської губернії Т. Осадчого, поставала жінка у російських родинх переселенців: «Женская половина русского народа не чуждается ругательства, среди которых те, что касаются украшения девицы, матери, жены – их целомудрие. Срамные слова, исходящие из уст русской женщины, облегчает пути к разврату, к нарушению целомудрия, супружеской верности, ослаблению семейных уз» [109, с. 13].

В українських селянських сім'ях важливого значення надавалося функції продовження роду. Про важливе значення цієї функції свідчать, зокрема, весільні побажання. У Херсонській губернії у другій половині XIX ст. бажали: «Бодай на вас добра година та грошей торбина, а до того дівтори сотні півтори» [124, с. 29].

Існувало переконання, що кожна сім'я повинна мати дітей. Для української жінки материнство було тією соціокультурною цінністю, яка визначала її спрямованість на репродуктивну функцію. В Олександрійському повіті Херсонської губернії селяни говорили: «Погана та мати, що не хоче дітей мати», «Як не росте й одна дитина, то на старості трудна година» [113, с. 36].

Народна філософія про щастя мати дітей розкривалася в українських прислів'ях та приказках. Наприклад, етнографом П. Івановим у Херсонській губернії кінця XIX ст. записані наступні прислів'я і приказки: «Діти – то Божа роса», «Малі діточки, що ясні зірочки: і світять, і радують у темну ніченьку» [49, с. 46]. Бажаючи комусь добра, українці згадували дітей: «Година вам щаслива! Щоб ви бачили сонце, світ і дітей перед собою» [68, с. 180].

У селянській сім'ї визначалися специфічні норми поведінки, коло обов'язків та прав матері стосовно власних дітей, що підтверджується прислів'ям, записаним М. Комаровим у кінці XIX ст. у Херсонській губернії: «Умієш родить – умій і навчить» [71, с. 55]. В уявленнях українців «материнська школа» виглядала доволі простою: «Спочатку – коби здорове, потім – зроби те і те, потім – треба так» [78, с. 13].

Вивчаючи питання про взаємини матері та дитини в родині українських селян, на нашу думку, доцільно скористатися результатами досліджень з етнографії дитинства, оскільки деякі їх висновки є досить корисними для нашого дослідження:

– по-перше, у суспільствах землеробів частка суто материнського догляду за малими дітьми доволі низька, тобто мати часто є не єдиним чи не головним агентом виховання;

– по-друге, оцінка соціальної значущості дитини та цінності її життя перебувала у прямій залежності від можливості використання дитячої праці у господарській діяльності.

Такі підходи дають можливість по-новому побачити і досягнути деякі аспекти сімейного виховання, зокрема щодо міри залученості матері у процесі виховання дитини. Саме через матір дитині транслювалися перші культурні цінності свого народу, коли «найбільше коло дитини ходить сама мати, це перша і найсправніша нянька», яка «миє, купає, сповиває, колише, годує, утішає, доглядає; навіть коли вже дитина підбільшає, то все таки несуть її до матері, щоб забавила» [79, с. 32].

Спробуємо розглянути участь матері у процесі виховання з іншого боку, порівнюючи обсяг того часу, який вона повністю присвячувала дітям з часом, витраченим на виконання інших її господарських та побутових обов'язків. Час, відведений жінкою упродовж дня для догляду за дитиною, був порівняно малим. Через кілька днів після народження дитина переставала бути головним об'єктом уваги матері, більшість часу якої поглинало виконання інших обов'язків, від яких залежав добробут усієї сім'ї. Новонароджену дитину мати

брала з собою на роботу в поле. Ця давня українська необхідність зафіксована і в Херсонській губернії, про що свідчить опис етнографа В. Маракуєва, зроблений в селі Чорнянка кінця XIX ст: «Спрятавши дитину под тенью снопа, жена отпрапляється помогати мужу в работе», «Вродит дитину, искупає, запівьє си и пишла сапати», «ізродить дитину на жнивах, ізяже, положе під копою, а сама далі в'яже» [92, с. 26].

Догляд за малюками в селянських сім'ях українців часто доручали старшим дівчаткам, які ставали няньками своїх молодших братиків та сестричочок або ж бабусям і дідусям. При цьому керувалися практичними міркуваннями: використовувати слабшу робочу силу для догляду за немовлятами, тим самим не відволікати старших від господарських робіт.

Дослідник другої половини XIX ст. В. Милорадович, аналізуючи форми та зміст українських колискових дійшов висновку, що багато з цих пісень складені не самою матір'ю, а дівчатами, яким, зазвичай, доручали заколисувати своїх маленьких сестер та братів [100, с. 53].

Зупинимось на виокремлені складових виховання дітей відповідно їх статі в українській селянській родині XIX – першої чверті XX ст. – мети, змісту, завдань та методів.

На основі вивчення та аналізу джерельної бази дослідження, нами визначено мету виховання дітей відповідно їх статі, яка детермінувалась соціокультурними призначеннями: чоловіка – бути головою і годувальником своєї родини, жінки – виховувати своїх дітей і бути вірною дружиною своєму чоловікові, та полягала у вихованні корисної для сім'ї та громади особистості, формуванні прагнення до забезпечення родини життєвоважливими ресурсами, передачі дітям конкретних знань, практичних умінь і навичок щодо соціального досвіду взаємодії статей у різних сферах життєдіяльності.

Відповідно, зміст виховання дітей відповідно їх статі полягав у їх підготовці до активної участі у трудовому, суспільному та духовному житті (відповідно до їх статі) та у формуванні відповідних рис характеру у хлопчиків

– самостійності, наполегливості, активності, упевненості у собі; у дівчаток – емоційності, здатності до співпереживання, чуттєвості тощо.

Мета виховання дітей відповідно їх статі здійснювалася шляхом вирішення завдань:

- допомога дитині співвіднести себе з однією із статевих груп;
- усвідомлення дитиною власної соціальної ролі;
- опанування жіночими чи чоловічими сферами діяльності через передачу трудових знань, умінь, навичок, привчання до ведення та організації домашнього побуту, забезпечення обізнаності в певному ремеслі чи промислі [91; 108; 120].

Передача дітям конкретних знань, практичних умінь і навичок соціального досвіду взаємодії статей досягалася шляхом застосування батьками методів виховання, які увиразнювали процес співвіднесення дітей з однією із статевих груп та усвідомлення власних соціальних ролей і призначень у основних сферах життєдіяльності українського селянина; розкривали та актуалізували зразки діяльності, поведінки, які традиційно були характерними для осіб чоловічої та жіночої статі; сприяли закріпленню на практиці знань, умінь і навичок поведінки дітей з огляду на їхню статеву приналежність. Це такі методи, як переконання, навіювання, приклад, привчання, вимога, прохання, розпорядження, заборони, громадська думка.

Механізмами передачі дітям соціального досвіду взаємодії статей були також методи заохочення (дитину хвалили, ставили у приклад, налаштовували на позитивне майбутнє) та покарання (осуд, словесні погрози, примусове виконання тих чи тих робіт, іноді «карали голодом»). Рідше використовувалися матеріальне заохочення та фізичне покарання [125; 142].

За допомогою методу прикладу батьки, спілкуючись з дітьми, демонстрували норми і цінності родини та суспільства у питаннях, пов'язаних зі статтю; розкривали зразок діяльності, поведінки, способу життя народу [148, с. 258].

Заохочення, зазвичай, було словесним: дитину хвалили, ставлячи у приклад; налаштовували на позитивне майбутнє. Етнограф П. Чугуєвець, досліджуючи Херсонську губернію у другій половині ХІХ ст. записав заохочення для селянських дітей: «Будеш гарно робити – будуть тебе любити», або: «люди похвалять», «люди будуть любити» [165, с. 2], що засвідчують вагомість громадської думки у вихованні дітей.

Рідше використовувалось матеріальне заохочення, наприклад, в Олександрійському повіті Херсонської губернії ХІХ ст. дітям говорили: «справимо новий одяг», «купим солодоші», «поїдеш ярмаркувати» [168, с. 35].

Серед методів покарання батьками переважно застосовувалися зауваження, осуд, часто покарання супроводжувалося словесним погрозами. Наприклад, етнографом О. Косач-Кривинюковою на початку ХХ ст. у селі Понятівка Херсонської губернії записані наступні словесні погрози: «Я тобі хвороб'яному хлопцю (чи дівчині) їсти не дам три дні, як ти будеш так робить». «Як ти будеш так робить, то я тобі нічого на зиму не справлю, послідне здеру з тебе і вижену з хати, іди куди хочеш, хоч іди та наймайсь і побачиш, як у чужих людей, коли нас не слухаєш, ти думаєш, що і у чужих людей буде так, як у нас» [73, с. 30].

Водночас, український дослідник М. Грушевський, у своїх записах, зроблених у Херсонській губернії початку ХХ ст., згадує про використання репресивних методів виховання: залякування, фізичних покарань. Але при цьому зазначалося, що фізичне покарання дітей в українських селянських сім'ях не відзначалося чи то особливою жорстокістю, чи то особливими знаряддями, скоріш «так, для годиться» [26, с. 60].

Покарання силою часто супроводжувалося словесними повчаннями і поясненнями неправильності поведінки, нагадуваннями про «гріх» недобрих вчинків. Українці лякали своїх дітей «бозьою» (від слова «Бог»), який за погану поведінку міг покарати, ставили на горох, кукурудзу, сіль, гречку, зачиняли у темних місцях, лякали невлаштованістю майбутнього життя («будеш бикам хвосту крутити», «будеш горобцям дулі давати») [34, с. 29].

Незважаючи на використання у вихованні покарань, ставлення дітей до батьків завжди було шанобливим.

Отже, в українському традиційному суспільстві виховання дітей в сім'ї здійснювалося згідно із принципом розмежування статей, в основі якого був соціально-економічний статус самої родини та характер родинних взаємовідносин.

3.2. Формування адекватних віку та статі гендерних ролей селянських дітей в активній трудовій діяльності

Нормативна модель трудової соціальної інтеграції дітей в традиційну культуру XIX – першої чверті XX ст. передбачала формування адекватних віку та статі гендерних ролей, забезпечення стабільної горизонтальної трансмісії етнокультурної інформації від представників старшого покоління до молодшого.

Успішна активна трудова діяльність селянських дітей залежала від існуючих народно-педагогічних приписів щодо особливостей статево-вікового статусу. Залучення селянських дітей 7–14 років до активної трудової діяльності визначали статево-вікові відмінності, які були віддзеркаленням статевої диференціації праці дорослих. Установка на диференційоване трудове виховання хлопчиків і дівчаток, на відмінності в їхній системі цінностей і життєвих орієнтирах спостерігалася в усіх регіонах України.

Селяни сприймали дітей як майбутніх трудівника і трудівницю; очікували від них опанування роботами, які відповідали традиційним характеристикам представників певної статі. Тому, за народно-педагогічними приписами народження сина й доньки сприймалося по-різному, перевагу надавали хлопчику, адже в «народній філософії закріпився погляд на сина як на першого помічника батька, який своєю працею сприяв примноженню родинного майна, як на майбутнього годувальника сім'ї, на дочку ж – як на тимчасову гостю в ній, з якою, навпаки, пов'язані лише витрати» [7, с. 5]. Таке ставлення розкрито, наприклад, у народній приповідці, записаній у

Тираспільському повіті Херсонської губернії : «Годуй сина для себе, а доньку для людей» [6, с. 56].

Аналізуючи сімейні стосунки селян, етнографи XIX – першої чверті XX ст. зазначали, що батько був дуже незадоволений, коли народжувалася дівчинка [165; 181]. Український етнограф початку XX ст. Л. Падалка засвідчував, що в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії селяни говорили: «Відразу можна пізнати, що уродилося: коли господар веселий – то знак, що хлопець, а коли захмурений, а почухраєсь в голову, то знак, що дівка» [113, с. 58]. Народження у сім'ї лише дочок уважалося поганою прикметою. Дівчину сприймали як об'єкт постійних витрат. Наприклад, дослідник Г. Ворзопов у другій половині XIX ст. записав у Херсонській губернії наступний вислів: «Коли багато дочок в батька – здирство, а коли сини, то веселіше» [16, с. 690]. У свою чергу Ф. Коломийченко зазначав, що в Олександрійському повіті Херсонській губернії батько говорив: «Я себе сім раз зарізає. Нема хуже, як тільки дівки» [69, с. 150].

За свідченнями З. Кузелі, навіть «на хрестинах і кумам веселіше, якщо новонароджений хлопчик» [81, с. XI]. За хрещення дівчинки священник брав 15 коп., а за хлопчика – 20 коп. Від статі дитини залежав сам церковний обряд: хлопчика заносили за вівтар, а обряд хрестин дівчинки інколи відбувався за скороченим сценарієм. Після занурення дитини у воду священник віддавав її кумам – хлопчика куму, а дівчинку кумі [83, с. 77].

Є. Грицак, аналізуючи ставлення селян до статі новонародженого зазначає, що «до дівчинки господар ставив одну пару кумів, а до хлопчика – по дві і навіть, три» [25, с. 28].

Наведені приклади засвідчують прагматичний підхід селян до структури сім'ї. На нашу думку, таке ставлення до статі новонародженої дитини пояснюється соціальними умовами, які знайшли відображення в поглядах на члена родини як на суспільно-корисну особу відповідно до її працездатності.

Статеві-вікова трудова диференціація у традиційному суспільстві актуалізувалась та увиразнювалась з 7 років, коли дитина остаточно

усвідомлювала незворотність своєї статевої приналежності [15; 19; 144]. 7-річний вік, пов'язувався з новою зміною статусних позицій дітей та передбачав орієнтацію дівчат на жіночу домашню роботу («дівчина – це в хаті»), а хлопців – на виконання чоловічих обов'язків («хлопці більше понад двір») [191, арк. 38], виховуючи в них господарську поведінку, а разом з тим й соціально-статеві ролі. У містечку Дмитрівка Херсонській губернії селяни говорили: «У нас хлопці жіночого діла не роблять, бо воно їм не підходить» [139, с. 30]. Так закріплювалися гендерні установки та орієнтації на міжстатевий поділ праці.

У процесі залученням в активну трудову діяльність, українські хлопчики та дівчатка 7 років проходили обряди статево-вікової диференціації. Поширеними такими обрядами були заплітання коси у дівчаток, а хлопчиків – черговий обряд пострижин (стригли під чоловічу стать), що засвідчують, зокрема, записи М. Макарова, здійснені у с. Чорнянка Херсонської губернії у першій половині XIX ст.: «В цьому часі (коло сьомого року) постригають дітей на стать свою, хлопчика на чоловічу стать, а дівчинку на жіноцьку» [90, с. 100].

У с. Волошиновка Олександрійського повіту Херсонської губернії на початку XX ст. записано ритуал першого заплітання коси дівчинці. Відбувався він так: запрошували жінку, яка заплітала волосся серед голови у хрест: брала з переду, з потилиці, від правого уха і від лівого, і зв'язувала волосся на середині, і говорила: «как я вяжу все волосы на тебе, чтоб держались со всех боков, так чтоб к тебе в'язались парубки» [70, с. 125].

В Олександрійському повіті Херсонської губернії у XIX ст. записано наступний ритуал першого заплітання коси: заплітали дівчинку, коли можна було зібрати її волосся у «кружечок». Ритуал здійснювали хрещені матері дитини. До кіски прив'язували квадратні шматочки полотна, на яких згодом дівчинка вчилася вишивати шириньку (шириньки-хусточки молода роздаровувала на весіллі). Під час заплітання хрещені матері бажали дівчинці щасливої долі [50, с. 12]. З цього часу українську дівчинку починали одягати не просто в сорочку, а в «дівочий одяг» [49, с. 25].

Українські селяни застосовували соціовікову термінологію, яка характеризувала участь дітей у трудовій діяльності.

Хлопчики 7 років, залучаючись до сільськогосподарських робіт мали відповідні назви: «бороноволоки», «пахолки» (паолки), «навощики». З 8 років хлопчики ходили «погоничами» в поле [49, с. 70]. З цього віку хлопчики потрапляли під вплив чоловіків (батька, старшого брата, дядька, діда), які долучали їх до «чоловічої справи», опанування якою у майбутньому передбачало отримання можливості виконання ролі годувальника та голови родини [152; 154]. Отроки отримували трудові доручення, пов'язані із роботами у полі. Той факт, що хлопчикам, зазвичай, надавали більше можливостей перебувати за межами дому, сприяв тому, що у них було більше вільного часу, аніж у дівчаток [165, с. 2].

Загальними номінаціями дітей за ознаками статі після 10 років, які конкретизувалися у відповідних своєрідних «половинних» означеннях були «парубочок», «підпарубочок»; «дівочка», «полудівка», «поддевка» [44, с. 77; 125, с. 237]. У Херсонській губернії існували свої назви дитячого віку: хлопчик до 10 років – це «хлопець», старший 10 років – «хлопчище». Дівчатка відповідно до даної вікової періодизації – «дівча», «дівчина» [49, с. 70].

З 12 до 14 років хлопчиків називали «робітнички», «плугатарі», «молотники». 12-річний підліток у сінокіс повинен був допомагати сіно гребти, складати і тягати копиці та допомагати заносити їх у клуню, возити з поля викопану картоплю. У 12–13 років підліток міг брати участь у оранці, а до 14 років навчався косити, жати, працювати сокирою і ціпом [44, с. 103]. Етнограф М. Ганенко наводив характерний приклад, записаний в Херсонській губернії у кінці XIX ст.: коли батьки орали, то отроки виводили волів, коли сіяли, то вони відходили: намічали межу, до якої падало зерно: «Хлопець відходить на таке віддалення, куди сягає зерно, і намічає так: як м'яка рілля, то він чертить ногою по ріллі, а як тверда, то тягне войце за собою (куди тягне, то лишається слід на землі), а як ні, то хлопець наламає маленьких гілляк і

втикає їх у землю. Як закінчать сіяти й волочать, то хлопчик чи воли водить, чи підкидає борону» [19, с. 140].

Нагадаємо, що Херсонська губернія XIX – першої чверті XX ст. – степовий хліборобський край. Як наслідок, більше уваги приділяли роботі в полі чи на присадибній ділянці, до якої дітей привчали змалку. У цьому, на нашу думку, полягає відмінність даного напрямку виховного впливу в порівнянні, наприклад, з північноукраїнськими регіонами України.

Робочий день батьків-землеробів починався дуже рано – о 4–5 годині. За свідченнями етнографів XIX – першої чверті XX ст. отроки виходили у поле о 6 годині ранку [4, с. 13; 6, с. 58; 148, с. 67].

Праця на землі мала свої закони, з покоління в покоління передавалися секрети і успіхи хліборобської праці. До організації землеробської праці висувались конкретні вимоги: діти повинні були працювати енергійно – «Робить, як мокре горить», бути витривалими, наполегливими і організованими, не боятися труднощів – «Вовків боятися – в ліс не ходити», доводити розпочате до кінця – «Кінець – справі вінець», дбати про вдалий початок роботи на полі – «Добрий початок – половина справи», [149, с. 44].

Батько контролював виконання землеробських робіт. Він щодня за вечерею підсумовував, що зроблено протягом дня та давав завдання на наступний день [155, с. 25].

Особливістю залучення дітей до активної трудової діяльності у сім'ях Херсонської губернії було й те, що засобом був приклад, який брався з найрозвиненіших сільських господарств. Маємо на увазі німецьких колоністів. Вони були взірцем вдалого поводження із землею [4, с. 24]. Спостерігаючи за результатами вдалого господарювання, українські селяни застосовували це у своїй сім'ї, своєму господарстві, вчили своїх дітей.

Статеву-вікову ідентичність дівчинки, українська народна педагогіка XIX – першої чверті XX ст. скеровувала на сімейно-побутову та господарську сферу, що статево позначалася як «жіноча». Через залучення до жіночої праці

дівчатка поступово опановувала ключові для жіночої статі ролі – матері та господині, успішність в яких була визначальною для її майбутньої долі.

Н. Заглада зазначала, що «за побут дівчат у віковому періоді 7–14 років зібрано в нас надто мало матеріалу, дарма що ця справа дуже цікава для науки» [44, с. 73]. Але, все-таки, спробуємо відтворити статеву відмінність трудового виховання дівчинки на основі існуючих етнографічних матеріалів ХІХ – першої чверті ХХ ст.

З цього часу матері залучали своїх доньок до традиційно жіночих робіт – допомагати на присадибній ділянці, у жнива носити обід у поле, поливати городину і т.д. [12, с. 100]. На плечі дівчаток лягала домашня хатня робота, де також чітко відчувався статевий поділ праці: мили посуд, замітали у хаті та на подвір'ї, кормили курей, собак, kota, давали сіна корові, їх привчали прясти, шити, нитки мотати [76 с. 830]. Відповідно, семирічну дівчинку в усіх регіонах України називали «швачечка», «пряшечка» [111, с. 277].

Дівчатка 7–8 років також працювали в полі. Про це дбала передусім мати: робила їм малі мотики [189, арк. 6].

Поступово інформаційне та фізичне навантаження зростало, проте коло робіт, окреслене ще в ранньому дитинстві, зберігалось і надалі. Це давало змогу щоразу закріплювати вже набуті навички, починаючи від простіших завдань до складних і трудомістких процесів.

Дівчинка з 9–10 років починала працювати серпом на полі, з цього ж часу вона в'язала снопи, полола грядки, смикала льон і коноплі, копала картоплю. У 14 років – жала хліб, косила сіно, починала працювати нарівні з дорослими [47, с. 14].

У 10–13 років дівчинка ставала справжньою помічницею матері, перебуваючи у повному її розпорядженні та поділяючи із нею усю жіночу працю. Деколи дівчаткам 11–12 років доручали самостійно виконувати окремі види робіт, а саме: жати, гребти сіно, товкти конопляне сім'я, збирати колосся під час жнив, тріпати льон тощо [50, с. 44]. Окрім усього цього, «в дівчат

залишалися обов'язки доглядати за ягнятами, телятами, доїння корів, взбивати масло» [168, с. 57–58].

У XIX – першій чверті XX ст. у Херсонській губернії традиційно майже всі речі побуту вироблялися вдома, тому важливе місце в процесі трудового виховання українських хлопчиків і дівчаток посідали ремісничі заняття та промисли: чоловічі та жіночі. Необхідні знання, вміння передавалися з покоління в покоління, підтримуючи тим самим спадковість та безперервність багатолітньої традиції та трудової спеціалізації сім'ї, родини загалом [177, с. 114]. Успадкування сприяло виникненню династій, створенню мистецьких осередків.

Процес залучення дітей до сімейних ремесл та промислів демонстрував, що діти були не тільки пасивними спостерігачами та повторювачами діяльності дорослих, а й активними учасниками, які часто коригували та вдосконалювали виробництво. Спостереження та привчання дітей до ремесл та промислів сприяло засвоєнню етнічного досвіду для виконання соціальних ролей, переданню досвіду із покоління в покоління, розширенню й поглибленню змісту власне дитячих занять та видів роботи як складників дитячої субкультури.

Зупинимося на особливостях навчання дітей ремесл та промислів, поширених у Херсонській губернії XIX – першій чверті XX ст. Професійний вибір міг впливати з нахилів дитини, роду занять батьків, а також тих видів праці, які були поширені в тій чи тій місцевості регіону.

Поширеним у регіоні було навчання синів виготовляти дерев'яний посуд, який у побуті селян посідав важливе місце до середини XX ст. Обираючи матеріал для виготовлення столового посуду, батьки вчили хлопчиків урахувати властивості деревини не тільки з погляду зручності обробки, а й водонепроникності та міцності [179, с. 11]. Чоловіки навчали отроків виготовляти різноманітні предмети для приготування їжі – лопатки, копистки (для замішування тіста), качалки, збивалки. Техніка виготовлення таких виробів була нескладною: «вони просто вистругувалися ножом із

вирубленої і розколотої сокирою колоди» [183, арк. 3], тому доступною уже хлопчикам отроцького віку.

Навчали хлопчиків й гончарству. За свідченнями етнографа В. Добровольського [34, с. 39], у Херсонській губернії хлопці отроцького віку, нарівні з батьком виготовляли глиняні вироби. З початком 30-х років ХХ ст. гончарство, як й інші народні промисли, почало занепадати.

Окремим ремеслом у Херсонській губернії було виробництво діж та відер, окованих залізними обручами. За свідченнями етнографа кінця ХІХ ст. М. Дерлиці, восени довгими й темними вечорами українська сім'я збиралася біля каганця й робила те, що відповідало цій порі року: «батько плів ятір, жінки пряли, а син гнув обручі для різних бочок» [30, с. 200].

Поширеною справою чоловіків і хлопчиків-отроків було плетіння корзин. За свідченнями етнографа М. Сумцова, у Херсонській губернії для їх виготовлення використовували переважно гілки верби, шелюги («тальника») – лозняка, у заготівлі яких хлопчики брали активну участь. Обов'язком хлопців-отроків було надерти лика або нарізати лози для личаків, кошиків [144, с. 337].

Полювання було також поширеним домашнім промислом у Херсонській губернії. Батьки залучали хлопців до виготовлення пасток на птахів і дрібного звіра. У регіоні., за свідченнями В. Ястребова, для цього використовували кінське волосся, з могли прясти нитки для рибальської снасті, а додавання волосся до інших волокнистих матеріалів (коноплі, вовни) забезпечувало міцність таким виробам, як мотузки, віжки [178, с. 9].

У сім'ях чинбарів хлопчики-отроки залучались до обробки шкіри та хутра, які також були чоловічими домашніми промислами. Хлопчиків навчали усім етапам обробки шкіри – очищенню від міздрі, квашенню, дубленню, скоблінню. Природні барвники забарвлювали шкіру в різні кольори [196, арк. 47]. Цими знаннями особливостей природних компонентів хлопчики оволодівали безпосередньо під час праці.

Хлопців-отроків батьки залучали й до бджолярства: під деревом розпалювали вогонь (коли батько ліз на хвою дерти мед), запалювали зубеля і подавали батькові, «подасть, сокиру і все те, що його батько попросить» [198, арк. 1] та риболовлі: коли тягнули невода, то хлопці допомагали, взимку з ополонки підсаками викидали лід. «Як іде батько із сіткою, то бере хлопця: він держить за попуст, а батько поїхав і сітку викидає, приїхав до берега, беруть за попуста і тягнуть удвох сітку» [200, арк. 7].

У свою чергу, народна педагогіка ХІХ – першої чверті ХХ ст. передбачала оволодіння й дівчатками отроцького віку різними видами жіночих домашніх промислів – прядінням, ткацтвом, шиттям, вишиванням. З-поміж усіх видів жіночих домашніх промислів в українців прядіння і ткацтво посідали одне з найважливіших місць і були наймасовішим і найпоширенішими заняттями. Основним матеріалом для прядіння і ткацтва в Херсонській губернії була вовна вівці – «волна», а також коноплі та льон [29, с. 161].

До 5–6 років дівчатка виконували допоміжні роботи (наприклад, намотували цівки), а вже починаючи з 7-річного віку їх участь у роботі над тканням полотна переставала мати ігровий або допоміжний характер. Дівчаток залучали до робіт ткацького циклу: «м'яти коноплі, вичісувати вовну, допомагати шліхтувати пряжу» [35, с. 35].

Нестача у полотні для забезпечення сім'ї, зазначає сучасний український етнограф В. Борисенко, змушувала матір давати малолітнім дівчаткам веретено або садити їх за прядку, якщо навіть у них нога до прялки не діставала [8, с. 49]. Цікаво, що у таких випадках крутити колесо допомагали хлопчики [10, с. 47].

У записах етнографа Х. Ящуржинського, зроблених у кінці ХІХ ст. у Херсонській губернії, є розповідь дівчинки: «Коли мені було років вісім, мама вже привчала мене прясти на веретено – щось таке грубе на мішки, рядовину. Мама, бувало, зроблять з якихось гірших конопель мичку, настромлять на гребінь, і ми з сестрою сидимо та крутимо веретеном» [180, с. 622].

У віці 10–12 років дівчатка пряли нарівні з жінками. В Україні відомий обряд «посвячення» дівчинки у прялі: в урочистій обстановці вона пряла першу нитку, котру потім спалювала приговорюючи: «З маленького та дай, Боже і великого напряди!», а утворену золу дівчинка повинна була проковтнути, щоб бути гарнею прялею [169, с. 32]. У Херсонській губернії у ХІХ ст. цей обряд супроводжувався киданням у сміття спаленої нитки «сороці на гніздо», змішування з гноєм [162, с. 17]. У деяких варіантах обряду першу пряжу треба було віднести на оброк у церкву [159, с. 27]. Ці обрядові дії мали на меті забезпечити успішне виконання цього різновиду робіт у подальшій господарській діяльності, на що вказує вислів: «Щоб нитки далі так же скоро прялись, як і горять» [200, арк. 2].

Мати, навчаючи доньку всього, що необхідно було їй знати та вміти, інколи навіть доволі суворо карала свою ученицю за невдачі. Про методи виховання молодой прялі співається, зокрема, в одній з пісень, записаних в Херсонській губернії на початку ХХ ст:

«Била мене моя мати, та не знаю за що:

Чи за льон, чи за коноплі, чи за тонку пряжу?» [197, арк. 2].

Дівчатка отроцького віку залучалися до всіх етапів обробітку льону і коноплі [161, с. 33]. Обробка технічних культур не вимагала особливої майстерності, однак була трудомісткою, тому праця дівчаток була суттєвою допомогою матерям.

Дівчинці віком 12–14 років мати призначала певну «денну норму» у прядінні чи то вишиванні, лише за умови виконання якої та отримувала право на відпочинок чи розваги: «Нате по 10 мічок – оце щоб було спрядено! Як не зробиш – гулять не підеш, і будеш дома з маткою прясти» [201, арк. 44].

Порівняно пізнє залучення дівчат до виготовлення тканини було зумовлене розмірами кросен (чи ткацького верстата): лише відповідний зріст та тілобудова дівчини уможливлювали початок повноцінного практичного оволодіння процесом ткання. Часто дівчата починали вчитися ткати

самотужки, шляхом спроб і помилок, спостерігаючи за роботою матері та випробовуючи власні сили на кроснах у її відсутність [203, арк. 72].

Також матері вчили дівчаток відбілювати нитки і полотно [166, с. 154]. Відбілювали тільки у певний час. Український етнограф М. Максимович засвідчував, що дівчата починали відбілювати пряжу й полотно навесні, «коли забіліють вишневі сади; припиняють же її тоді, як лиш на житі покажуться жучки- ковалики, провісники того, що жито вже починає красуватися» [91, с. 89].

Весь час, поки цвіли жита, в усіх регіонах України не дозволялося білити полотна, тіпати конопель, адже українські селяни вважали, що від биття праниками по полотну і від тіпання конопель оббивався цвіт на житі, а від відбілювання пряжі білів житній колос і ставав яловим [89, с. 28].

Зазвичай, дівчата самі прагнули якнайшвидше опанувати прядіння і ткацтво, адже це було їх самоутвердженням, що надавало їй більшої значущості у сім'ї та авторитету серед однолітків. Уміння ткати та вишивати могло в майбутньому вплинути на успішність реалізації дівчиною шлюбної стратегії, бо вважалося, що «як рушників немає, то не дівка» [87, с. 37]. В українських селян побутувало переконання, що дівчина взагалі не могла вийти заміж, якщо не вміла ткати [83, с. 32].

Дівчина, яка не вміла вишивати, піддавалась ганьбі, що зокрема відображено у пісні, записаній етнографом В. Кравченком у Херсонській губернії на початку ХХ ст.:

«Не уважай, пане-брате, чи ладно в танечку ходить,

Але піди запитай сі людей, чи сорочку зробить?...» [79, с. 33].

Кожна дівчина повинна була вміти не тільки прясти та ткати, а й шити та в'язати одяг, про що свідчить дослідник Ф. Колеса: «Дівчатка 12 років вже багато і добре прями різного полотна і сукна, уміли пошити собі і членам родини одяг, училися в'язати» [68, с. 190].

За свідченнями етнографа М. Каспярівича, були ситуації, при яких гендерні ролі у трудовій диференціації ставали неактуальними. Хоча в

народному побуті було правилом: щоб «кожне знало свою роботу» [57, с. 71], при цьому не виключалася практика призвичаювання дітей до праці іншої статевої спрямованості, особливо коли в ній існувала потреба. Таке відхилення від традиційного розподілу праці на чоловічу й жіночу було пов'язане з небагатодітністю (коли в сім'ї була одна дочка чи один син), зі смертю одного з батьків, що змушувало виконувати незвичні, важкі, але потрібні обов'язки та у випадку коли у сім'ї були діти однієї статі.

Факти про порушення статевого розподілу праці зумовлювалися потребою прогодувати сім'ю за будь-яких умов та бажанням батьків зберегти ремесло в сім'ї. Наприклад, в Єлисаветградському та Олександрійському повітах Херсонської губернії у кінці XIX ст. хлопчики навчалися попервах добре прясти, а вже потім їх садили «до чоботу» (тобто починали опановувати ремесло чоботаря) [50, с. 18]. За спогадом респондентки з Херсонщини кінця XIX ст., син разом із дівчатами пряхв куделю. У селі був хлопець, який добре ткав [185, арк. 3].

Інколи матері передавали свою майстерність вишивання не тільки дівчаткам, а й хлопчикам: Баланда Євдокія Іванівна 1881 р. народження з села Петрівки Херсонської губернії, навчила вишивати і прясти сина Петра: «Саме він навчив цього ремесла мою маму, а потім мене» [46, с. 25].

У разі, якщо дівчат в родині було більше, то вони орали та молотили. За повідомленням інформаторки із Херсонської губернії у XIX ст., вона у дитинстві йшла з батьком у поле виганяти коня, хоча дуже змучувалась і плакала [183, арк. 1]. Були відомі випадки передачі батьком ремесла дочці: «Батько сапоги шив... а я гвозді різала сама, з берез. Напилювала кружечки...» [183, арк. 4].

Етнограф В. Добровольський засвідчував, що у Херсонській губернії XIX ст. повсюдно можна було натрапити на дівчат, які вміли косити, рубати дрова, носити важкі мішки зі збіжжям тощо [34, с. 65].

Отже, у XIX – першої чверті XX ст. у трудовому вихованні дітей отроцького віку реалізовувався статево-віковий підхід, зумовлений

суспільним поділом праці притаманним усім традиційним суспільствам. По-різному організовувалося трудове виховання хлопчиків і дівчаток. Відмінності у їх трудовому вихованні були настільки суттєві, що воно, по суті, поділялося на два окремі процеси – процес виховання хлопчиків і процес виховання дівчаток. Відповідно, хлопчиків виховували більше чоловіки, дівчаток – жінки, залучаючи до жіночих (чоловічих) видів домашньої роботи, ремесл та промислів, що сприяло трудовій соціалізації, що в свою чергу, впливало на формування когнітивної, емоційної та поведінкової культури.

3.3. Ігри, забави, іграшки як засоби статевої диференціації селянських дітей

У процесі родинного виховання українських селянських дітей Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст. активно застосовувалися ігри, які поділялися на «хлоп'ячі», «дівчачі» та спільні.

До 5–6-річного віку статево-вікова диференціація в ігровій культурі українських селянських дітей була практично непомітною, а вже з 7 років ігри розподілялися згідно із статтю учасників [10, с. 190–191].

Попри існування спільних ігор, у їхньому змісті, символічному навантаженні прослідковувалися ієрархія учасників, згідно із їх статевою приналежністю, що призводило до моделювання традиційних взаємин статей у різних сферах життєдіяльності, зокрема у родинному колі.

У спільних дитячих іграх виявлялося підкріплення відмінностей між дітьми різної статі, відображалися уявлення народу про характеристики чоловічого й жіночого. Такі ігри передбачали жорсткий регламент щодо розподілу ролей і діти різної статі грали в межах відведеної їм ролі. Так, у спільній грі «Зайчик», яка була поширеною у всіх регіонах України, діти утворювали коло, а зайчик бігав у ньому, намагаючись де-небудь вискочити. Хто з дітей зловить його, сам ставав «зайчиком». Однак, якщо піймає дівчинка, то її замінювали хлопчиком, бо за правилами гри, дівчинка не могла бути головною дійовою особою, а лише виконавцем [191, арк. 16].

У спільних іграх діти наслідували дорослих, їх поведінку, манери, навіть жести й міміку. Так, українські діти «їздили на базар», «доглядали за тваринами». У той же час російські діти переважно «пили водку» [14, с. 22]. Елементи, пов'язані із швидкістю, силою, у спільних діях виконували хлопчики, натомість пісні, розмови, мімічні сцени виконувалися дівчатками.

Досить розповсюдженими спільними дитячими іграми на усіх етнічних українських землях були ті, у яких дівчатка виконували ролі матері й господині, а хлопчики – ролі господаря-хазяїна. У якості прикладу можна навести ігри, записані у Херсонській губернії по типу «мати», «хазяйка», «У чемерицю» [180, с. 625]. У ході гри мати шукала дітей, що заблукали. Якщо мати могла і не дорахувати своїх дітей, то діти мали обов'язково відшукати її, бо «без неї по господарству не обійтися» [173, с. 665].

Для дівчат у спільних ігрових діях «Гуси», «Сірий кіт» [126, с. 47], характерними були ролі доглядальниці своїх дітей. У свою чергу хлопці у таких іграх були мисливцями, захисниками й примножувачами сімейного майна.

У грі «Володар» дівчатка брали на руки хлопчика і носили його кругом церкви співаючи: «Володарю, володарю! Чи дома господарь?» [135, с. 88]. На наш погляд, у таких ігрових діях підтверджувалось визнання чоловіків як лідерів у сімейних відносинах.

У ході спільних ігор українських селянських дітей відбувалося й моделювання родинних стосунків з традиційним розподілом ролей між чоловічою та жіночою статтями. У дитячій грі «Ой, жоно, йди додому», у яку зазвичай гралися на Пасху біля церкви, хлопчик заганяв дівчину – удавану свою дружину, додому, приказуючи: «Гуси кричать, їсти хочять» або «Свині кричать, їсти просять» [124, с. 69]. У спільних дитячих іграх відбувалося моделювання бажаних відносин між подружжям. Під час гри «В нелюбого», хлопчик і дівчинка сідали поряд, інші діти оточували їх колом і співали про те, як дівчина має поводитися зі своїм обранцем: «Як з миленьким у світі жити... треба обіймати, поцілувати» [120, с. 17].

Починаючи з 7 років хлопчики починали ігнорувати дівчаток та не запрошували їх до своїх ігор [170, с. 375]. Небажання хлопчиків цього віку грати з дівчатками продемонстровано у грі «В Тодора»: семирічні хлопчики підкидали дівчинку з тим, щоб злякати її, довести до плачу й тим самим «відбити» у неї потяг до хлопчачого товариства» [162, с. 68].

Суто хлоп'ячими були ігри з м'ячем, ножем. Поширеними ігровими образами хлопців були «дуби», «вовки», пастушки, власники коней або конокради [47, с. 39].

Традиційно хлопчачою була гра «У город», під час якої ділили землю, тим самим виконуючу, визнану за чоловіком функцію бути у домі господарем, розпорядником майна родини [47, с. 48].

Грою селянських хлопчиків, у якій відображалися зміст й характер бажаної для них трудової діяльності, була гра «В короля». Цю гру супроводжував текст, який уміщував згадки про наступні чоловічі роботи: «А нашого короля дома нема Поїхав до річки. Дрова рубать. Пива варить. Сина женить. Дівок вибирають.» [199, арк. 2].

З огляду на вище сказане, можемо говорити про те, що статева диференціація хлопчиків у процесі ігрової діяльності передбачала розвиток розумових здібностей, духовних якостей та фізичних здібностей.

Ігри дівчаток спрямовувалися на «задоволення природньої потреби переносити на оточуючих любов і ласку та розвивати природні задатки: готування їжі, прання, шиття» [116, с. 402].

Батьками схвалювалися ігри дівчат, які сприяли формуванню у них таких «позитивних і необхідних» рис, як посидючість, ретельність, акуратність і естетичний смак, ніжність та жіночність, скромність й цнотливість [70, с. 130]. Дівчатка грали «В кукли», «Ластівка», «Мак», «Груша», «Перепілка», «У кривого танця» [47, с. 18]. Такі ігри супроводжувалися піснями, танцями, тілесним контактом, плавними рухами, хоровими піснями, діалогами. Ігри дівчаток були більш емоційно забарвленими на відміну від ігор хлопчиків [63 с. 50].

Селянські дівчатка грали в ігри, які демонстрували приклади поведінки, яка, на рівні народної свідомості, уважалася відхиленням від усталеної в українському традиційному суспільстві норми жіночності. Наприклад, у варіанті гри «Чи диво», записаному у Херсонській губернії, дівчатка називали неприйнятною для справжньої представниці жіночої статі наступну поведінку: «Пішла дівка на вулицю, сидить за столом, п'є мед-вино», «Йшли дівки на війну, чи диво, чи не диво?» [186, арк. 13].

В іграх дівчатка опановували ролі матері. Це такі ігри, як «У глечики», «У горобця», що були досить розповсюдженими на території Херсонській губернії. Головні персонажі – мати, донька, кіт, господиня, дочки [1, с. 82]. Наприклад, у грі «У горобця», дівчинка у ролі матері опікувалася про збереження сировини для своєї «жіночої» роботи – ткацтва: «Циві, циві, горобей, не клюй моїх конопель» [47, с. 28].

Дівчатка грали в ігри («Мак», «Просо сіяти»), спрямовані на засвоєння традиційно жіночих робіт. Так, дівоча гра «Мак» орієнтувала її виконавиць на роботу на городі, догляд за домашньою птицею. Ця гра була присвячена прославлянню язичницької богині Мокоші, яка уособлювалася з аграрно-магічним комплексом уявлень українців. Вона також уважалася покровителькою жіночих робіт і дівочої долі, тому саме на макові разом із кутею жінки ворожили на Святвечір – чи багато кури знесуть яєчок [46, с. 15].

У гру «Просо сіяти» дівчатка гралися у теплі весняні дні. Етнограф П. Іванов надав детальний опис цієї гри: «тільки починали зеленіти поля, дівчата 7–14 років виходили грати в цю гру. Сама смілива дівчина збирала хоровод. Дівчата розділялися на дві групи і ставали одна проти одної, а хороводниця співала пісню:

«А ми просо сіяли, сіяли,
А ми просо витопчем, витопчем,
А ми коней випустим, випустим,
А ми коней виловим, виловим...» [47, с. 21].

Лише у Херсонській губернії, за свідченнями дослідника, гра «Просо сіяти» виконувалась трішки інакше: «дівчата, взявшись за руки, ставали в два ряди. Одна із дівчат імітувала, що кидала зерна та починала співати [47, с. 22]. Це була одна із улюблених ігор дівчат, які не пускали до неї хлопців [47, с. 23].

Українські дівчатка також грали «У квочки», «У кури», «Огірочки» [40, с. 80], під час таких ігор дівчинка у ролі господині пасла курей, вибирала огірки на спеціально виділеній для цього ділянці городу.

Так як, відповідно гендерним стереотипам у життєдіяльності української селянської родини ХІХ – першої чверті ХХ ст. справами, пов'язаними із прядінням і ткацтвом, прибиранням оселі й приготуванням їжі, займалися жінки, ігри схожої тематики також були суто дівочими. Наприклад гра «У карлючки»: «Карлючка, небога, де ти була? – У Бога. – Що ти робила? – Плаття ткала» [193, арк. 4]; чи гра « У ложечки»: «Мию, мию ложечки Да поїду до крошечки Помию ще й тарілочки» [193, арк. 5].

Крім зазначених вище ігор, в українському традиційному суспільстві існували дитячі забави, що передбачали виконання певних фізичних вправ, залежали від фізичної витривалості, загартованості, вправності та були спільними й такими, що передбачали статеву диференціацію.

Українські селянські діти взимку часто гралися спільно: спускалися з гірок на санках, каталися на лижах та ковзанах, кидалися снігом [43, с. 32].

Як стверджував М. Сумцов, селянські діти Херсонської губернії полюбили ходити на так званих дибах або ходулях (хідках): «Використовували ходулі переважно для забави, але, в деяких випадках, це приладдя мало й практичне значення, зокрема, тоді коли хлопці та дівчата переходили на них місця залиті водою або вкриті пісками. Диби – ходулі вирубували з вільхи, обчищали сучки, по одному товстому сучку залишали, щоб вони були однакові за розміром, для того, щоб можна було на них стояти. Сучки проплітали чорнолозими дубцями, щоб зручно на них було стояти та ходити» [143, с. 20].

Поширеною хлопчачою забавою в Херсонській губернії було «лазіння по деревах». Дослідник Ф. Коломийченко зазначав, що спритність, з якою хлопці лазять, а особливо перелазять з дерева на дерево, викликала здивування. «...тримаючись руками за вершок деревини, повисали у повітрі, деревина нахилилася в бік іншої, найближчої, яку хлопці зручно охоплювали ногами й за цим, пустивши з рук вершка першої деревини, весело колихася на гілках іншої. Подібно переходили з дерева на дерево» [129, с. 135].

Ще хлопці-отроки в Херсонській губернії полюбили робити «кубла»: «найчастіше робили кубла навесні і влітку, як правило – на вільшині. Лізуть на вільшину, туди, де є гілок багато, і там мостять: ламали з вільшини гілочки і клали на розкорячки (вільшина вгорі розкоряка) і так знов ламали, поки здорове кубло змостять (із гілочок з листям). І коли вже змостили, то сідали і їли хліб. Іноді співали, на дудочці грали, сиділи і наче ворона каркали. Коли підходила худоба, то діти злазили з кубла та йшли її завертати, щоб не робила шкоди. Завернувши, знову лізли в кубло. Дослідники зазначали, що хлопці любили сидіти на кублах, а дівчата не любили: вони, як позлазять, то хлопці турляли їх з кубел» [129, с. 136].

У межах дослідження, на наш погляд, доречним є аналіз предметного забезпечення ігор українських селянських хлопчиків і дівчаток – іграшок, що були їх постійними супутниками. Статеві-вікова диференціація в іграшках також була практично непомітною до 5–6-річного віку селянських дітей.

Зауважимо, що спеціальних іграшок для дітей було дуже мало. Як засвідчував етнограф М. Сумцов, іграшки діти, зазвичай, робили собі самі (старші інколи передавали їх меншим) і тільки подекуди робили це дорослі селяни (це траплялося, коли у батьків одна дитина, немає старших дітей, «тоді батько буває зробить дитині візочка, коника тощо») [140, с. 65].

Для малюків батьки та гончарі виготовляли іграшки-брязкальця, які при струшуванні видавали звук. Таку іграшку в Україні дуже часто робили з внутрішніх органів тварин (корів, овець, свиней, гусей) [137, с. 41]. М. Грушевський зазначав, що в Херсонській губернії на початку

XX ст. торохкотілку робили з гусячої горлянки. За формою це була довга дудочка, з одного краю вона тонша, а з іншого – товща. Туди кидали декілька сухих горошин, потім закручували в бублик [27, с. 91].

Для Херсонської губернії означеного історичного періоду популярними іграшками хлопчиків і дівчаток до 3 років були різноманітні свистунці у вигляді гусака, качки, півня, барана, що виготовлялися переважно з дерева чи глини [9, с. 10].

Іграшками українських селянських дітей були й господарсько-побутові предмети: дерев'яна ложка, кухоль, колодка, новий личак, іноді – гребінка. Дітям давали для гри дерев'яний молоток, калатало, качалку або який-небудь інший робочий інструмент [10, с. 95].

Починаючи з 5–6 років, хлопчики і дівчатка самі робили собі для забав з глини та з клею мисочки, глечики, різних тварин (собачок, баранців, корівок, теляток, гусей тощо) [12, с. 79].

Дівчатка гралися, переважно, ляльками. Традиційна лялька виконувала важливі функції: інформаційну, мотиваційно-стимулюючу, культурологічну, виховну. Вона передавала інформацію про початкові чинники людського предметно-духовного середовища. Лялька несла в собі моральні норми і культуру народу та була найкращим зразком передання знань.

Ляльки-іграшки часто не мали обличчя. Згідно з традиціями українців людське обличчя, навіть ледве позначене, заслуговувало на особливу повагу, тому гратися з таким зображенням заборонялося. У зв'язку з цим, українські селянські діти або їх батьки виготовляли іграшки-ляльки із глини, деревини, сиру, тіста, рослинних матеріалів (листя кукурудзи, лоза, рогоза, солома, трава) [62, с. 255].

Дівчатка наслідували своїх матерів: робили ляльки, шили їм одяг, няньчили тощо. Гра в ляльки заохочувалася дорослими, оскільки, граючи в них, дівчатка вчилися вести господарство, шити, вишивати, ткати, у них виховувалися такі якості як наполегливість, ощадливість, любов до ближніх [21, с. 80].

У грі дівчинки з лялькою виявлявся вроджений інстинкт материнства та усталена віковична традиція, яка закріплює за жінкою турботу та піклування про дитину.

В українських хлопчиків найпоширенішими були саморобні іграшки виготовленні з дерева, соснової кори, кульбаби, шипшини, кураю, очерету. Так, іграшками з дерева були речі побуту, господарський реманент доступних для дитини розмірів. Хлопчики виготовляли іграшкові рало, човни [22, с. 38]. З товстої соснової кори та з дерева виготовляли іграшкові тарадайки, візочки, млинки тощо, передаючи, здебільшого в мініатюрі, навіть найдрібніші деталі речі [23, с. 41].

Н. Заглада, звертала увагу на те, що хлопчик, виготовляючи іграшки, приглядається до того, що батько робить і собі приловчається. Робить чи воза, чи рало, ярмо, сани і так виловчується, що як виросте, то йому легко робити все, що треба. «Навіть найменші хлопчики, що тільки но починають лазити, мають велику втіху, коли їм пощастить узяти ножа й тріску в руку ... старші кажуть: «От природа, яке мале, а бере і струже»» [44, с. 106].

Коли фізичні сили дитини дозволяли, то батьки залучали її до реальної допомоги в майструванні. Наприклад, як засвідчувала етнограф другої половини XIX ст. А. Єфименко, у Херсонській губернії хлопчик 6 років допомагав батькові робити справжнього човна [36, с. 41]. Це було найкращою школою для дитини, що готувала її до самостійної майбутньої праці.

Етнограф О. Левицький наводив приклад виготовлення технічної іграшки «тарадайки» у Херсонській губернії: «спочатку хлопчики знаходили кусок розколеної гілки (або ж відламували кусок дерева) крізь щаблі якої проходила тоненька ясенова трісочка, і вже тоді вистругували колесо: обрізали так, щоб вийшла кругла форма. Коли вистругували, тоді починали робити покраям зубці, щоб вони чіплялися за барабанчика і той крутився. Зубці робили різної форми – широкі і вузькі. Після цього міряли паличкою, щоб як раз посередині продовбати дірку. Продовбували дірку і колесо було готове. Потім вставляли у барабанчик держак. При цьому кінець держака зарізали

чотирикутно і заміряли так, щоб вісь не спадала, після цього знизу надівали барабанчик на держак» [84, с. 240].

У хлопчиків великої популярності мали іграшки із застосуванням колеса, зокрема, «візочки» чи «возики», які використовували для різноманітних забав: хлопчики бавились начебто возять сіно, дрова, колоди тощо. Як засвідчував Б. Грінченко, у Херсонській губернії кінця XIX ст. найкращою іграшкою був возик: «На возика складають увесь прибір: ганчірочки, кукли і дають дитині мотузочку од воза у руки, а вона тягне і радіє. Понакладають цяцьки туди. А цяцьки бувають пороблені, наприклад, «довбенька» маленька, котрою як майструють, то настукують що-небудь. І так, діти бавлячись, наслідували дорослих» [24, с. 80].

Найбільш цікавим різновидом був візок на двох коліщатках. За записами П. Понятенка в Херсонській губернії його діти робили так: «з дощечки вистругують вісь, з товстої соснової кори, що знаходиться внизу стовбура, вистругували або вирізали коліщата, провертали посередині, надівали ці колеса на вісь, у кінцях вісі провертали (якщо дуже тоненькі, то пропалювали розпеченим дротом або цвяшком) дірочки і туди встромлювали тоненьку паличку «загвіздку», для того щоб колесо не спадало. Барабан надягався на паличку держака, внизу якого закріплено коліщатко. При обертанні ведучого коліщатка, крутився весь механізм, що знаходився на держаку візочка. За таким же принципом виготовляли візочок на чотирьох коліщатах» [116, с. 402].

Досить поширеною іграшкою у хлопчиків був водяний млинок. М. Грушевський наводив приклад його виготовлення у Херсонській губернії: «хлопчики вистругували з якоїсь деревини валок, посередині його розколювали навхрест та в них встромляли навхрест лопати. Навесні, як біжать рівчаки (струмки), хлопчики застромляли у землю в рівчаку дві сохи, на сохи клали млинок, коли вода бігла, то обертала лопати і він молот» [26, с. 99].

В етнографічних матеріалах В. Ястребова з Херсонської губернії натрапляємо на згадки про іграшки, як виготовлялись із природних матеріалів (з кульбаби, шипшини, кураю, очерету). За свідченнями дослідника стебло кульбаби хлопчики ділили на чотири частини, із протилежного боку дмухали, в результаті чого стрічки загинались у вигляді ріжків. З очерету робили іграшку «хрест», який носили в руках поки він не розпадався. Хрест носили перед собою, коли йшли десь гратися [176, с. 59].

Із природних матеріалів українські хлопчики робили чимало іграшок-забавок, що видавали певні тони – музичні інструменти. Такими іграшками могли гратись і дівчатка [170, с. 375].

Зупинимось на більш детальній характеристиці і технології виготовлення окремих дитячих музичних інструментів.

Хлопчики виготовляли дудки з гарбузиння: «відрізали від батвиння дудку з листком. Листок відрізали так, щоб не прорізати дірку. Тоді вздовж, по рівчачку (від того місця, де був листок) прорізали невелику дірочку і дудка готова. Брала дудку до роту так, щоб дірочка була до половини в ньому та дули і так грали. Також ще брали та прорізали дірки в дудці впоперек так, щоб якраз на животки (пучки) пальців приходились, дули і при цьому перебирали пальцями» [162, с. 56].

Досить поширеними були дудки з гусячого пера. Є. Єгоров описував спосіб виготовлення такої іграшки в Херсонській губернії на початку ХХ ст.: «хлопчики знаходили велику гусячу пір'їну, відрізали колодочку з пір'ям, залишалась гола колодочка, яка була у тілі гуски, вона на кінці трішки шершава. Тоді з цього кінця, ножем уздовж з боку прорізали на дві пучки, тоді брали до роту і дули» [35, с. 33].

Хлопчики з 6 років, самостійно робили «фуркала» або «гуркала» з кістки. Для цього в кістці просверлювалося кілька дірочок, у які протягувалися мотузки, які закручувалися і швидко розтягувалися, при цьому кістка при обертанні видавала звук – фуркала (або гуркала), звідки й походить назва. Зазвичай, діти робили ці іграшки з кісточки, значно рідше з дерева

тільки тоді, коли немає кісточки. Етнограф другої половини ХІХ ст. К. Зеленецький зазначав, що цікавим є той факт, що хлопчики в Херсонській губернії, навіть роблячи «фуркала» з дерева, намагалися надати їм форму кісточки [46, с. 54–55].

Отже, ігри хлопчиків і дівчаток різнилися тематично й функціонально. Якщо виконавцями ігор були дівчатка, то батьки зосереджували їх на відтворення дій дорослих жінок, на засвоєння обслуговуючої ролі матері та господині-хранительки домашнього вогнища. Якщо дійовими особами ігор були хлопчики, то вони опановували ролі голови родини та усього родинного хазяйства. Існування суто хлоп'ячих і суто дівчачих іграшок також ґрунтувалося на відмінностях у ігровій діяльності дітей різної статі.

Висновки до третього розділу

У ході дослідження встановлено, що принципами статево-вікової стратифікації дітей у ХІХ – першій чверті ХХ ст. були цілеспрямованість, системність і культуровідповідність; зв'язок процесу виховання із повсякденним життям та характером трудової діяльності селянської родини; єдність педагогічних вимог родини і сільської громади.

Визначено, що загальні закономірності статево-вікової стратифікації селянських дітей в усіх регіонах України ХІХ – першій чверті ХХ ст. полягали у тому, що виховання було детерміновано сукупністю різних соціокультурних чинників, а саме гендерними стереотипами та віруваннями народу. Серед закономірностей виокремлено: процесуальні (результати та ефективність виховання залежали від методів, засобів і форм, які обирали батьки), гносеологічні (результати процесу виховання відповідно статі дітей були зумовлені рівнем засвоєння ними конкретних знань, сформованості у них поглядів і переконань щодо соціальних ролей та обов'язків жінок і чоловіків), психологічні (ефективність виховання досягалася за рахунок впливу на внутрішній світ дітей та формування у них образу як представника чоловічої або жіночої статі).

З'ясовано, що організаційні особливості процесу виховання дітей відповідно їх статі полягали у наслідуванні, копіюванні та відтворенні досвіду загальноприйнятих взаємин чоловіка та дружини, батька і матері, а змістовими особливостями були єдність мети, методів і засобів виховання, варіативність, послідовність і неперервність виховних дій батьків.

Цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку дітей з метою наділення їх конкретними соціальними статусами і ролями здійснювався за допомогою розподілу і відмінностей у змісті трудової діяльності на «чоловічу» та «жіночу», ґрунтуючись на прямій передачі трудового досвіду від батька синові, від матері донці.

Дієвими засобами впливу на дітей у формуванні їхньої соціальної статі були ідеали батька та матері, праця, ігри, забави та іграшки.

Результати вивчення дитячої ігрової культури дозволяють констатувати, що вона відігравала важливу роль у процесі інкультурації дітей в якості представників чоловічої або жіночої статі із відповідними особистісними характеристиками та належними моделями поведінки у сімейній сфері. Аналіз дитячих ігор та іграшок демонструє, якщо виконавцями ігор були дівчатка, то батьки зосереджували їх на відтворення дій дорослих жінок задля засвоєння ними обслуговуючої ролі матері та господині. Якщо дійовими особами ігор були хлопчики, то вони опановували ролі голови родини.

Результати дослідження розділу висвітлено у публікаціях автора [106; 107; 172; 173].

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Аксьонова Н. Терміни «город» і «поле» в ігровій практиці кінця XIX – початку XX ст. у зв'язку з реконструкцією давніх міфологічних уявлень. *НТЕ*. 2005. № 6. С. 81–87.
2. Афанасєв Т. Селянська сім'я. К., 1994. 270 с.
3. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка. Ч. 1. К., 1861. 747 с.
4. Бессараба И. Материалы для этнографии Херсонской губернии. К., 1893. 189 с.
5. Бломквіст Є. Селянське житло. *Етнографічний збірник*. К., 1986. С. 3–458.
6. Богданович А. Сборник сведений о Херсонской губернии. Херсон, 1877. 283 с.
7. Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. К.: Унісерв, 2002. 77 с.
8. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. К.: Унісерв, 2000. 191с.
9. Братчиковъ А. Домашняя жизнь крестьянь, ихъ нравы, обычаи и предрасудки. Материалы для изслѣдованія Херсонской губерніи въ статистическомъ, этнографическомъ, сельскохозяйственномъ и другихъ отношеніяхъ А. Братчикова. 1869. Вып. 2. 60 с.
10. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування (перевидання (1907) і переклад). К.: Фірма «довіра», 1993. 414 с.
11. Булгаковский Д. Этнографический сборник. Тип. Безобразова, 1890. 210 с.
12. Бумятов М. Традиції сімейного виховання. К., 2011. 140 с.
13. Ветлугіна Н. Трудове виховання дітей в народній педагогіці XIX – першої половини XX ст. К., 1989. 289 с.
14. Виноградов Г. Детский фольклор и быт. Программа наблюдений, 1925. Вып. III. 84 с.

15. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. К., 1915. 355 с.
16. Варзопов Г. Селение Селиогло Херсонской губернии. *Киевские этнографические ведомости*. 1874. № 18. С. 687–703.
17. Гаврилюк Н. Картографування явищ духовної культури (За матеріалами родильної обрядовості українців). К.: Наукова думка, 1991. 280 с.
18. Галицькі народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко. Т. 1. *ЕЗ*. Львів, 1905. Т. XVI. 600 с.
19. Ганенко М. Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде. *Степ*. Херсон, 1886. Херсон, 1886. С. 136–159.
20. Гнатюк В. Пісня про покритку, що втопила дитину. *Матеріали до української етнології*. Т. XVIII. 1912. С. 249–389.
21. Горинь Г. Сім'я і громада у традиційному вихованні дітей в Україні (до питання етнічної специфіки культури). *Етнос. Культура. Нація : збірник наукових праць за матеріалами міжнар. н.-п. конф. 29–31 жовтня 1998 р.* К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, 1999. С. 77–83.
22. Гребенніков І. Сім'я і громада у традиційному вихованні дітей в Україні. К., 1969. 123 с.
23. Гринченко Б. Изъ усть народа: рассказы, сказки и др. Черниговъ, 1900. 480 с. (Приложение къ № XII «Земскаго Сборника» за 1900 г.).
24. Гринченко Б. Рассказы, сказки, преданія, пословицы, загадки и пр. *Этнографическіе матеріалы, собранные въ Херсонской сосѣднихъ съ ней губерніяхъ*. Черниговъ : Типографія Губернскаго Земства, 1895. Выпускъ 1. 390 с.
25. Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях. К.: Неопалима купина. 1928. 100 с.
26. Грушевський М. Дитячі забавки та гри усякі. *Київська старина*. 1904. №. 7–8. С. 51–105.

27. Грушевський Мр. Дитина в звичаях та віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. Обробив З. Кузеля. Львів, 1906. Т. VIII. 220 с.
28. Грушевський Мр. Дитина в звичаях та віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. Обробив З. Кузеля. Львів, 1907. Т. IX. 144 с.
29. Дедлов В. Дорожные записи. К., 1895. 587 с.
30. Дерлиця М. Селянські діти. *Етнографічний збірник*. Ред. І. Франко. Т. V. Львів: Наукова т-во ім. Шевченка, 1898. С. 123–207.
31. Дзига: Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / [уклад. В. І. Семеренський, П. Г. Черемський]. Харків: Друк ЛТД, 1999. 528 с.
32. Дикарев М. Заметки по истории народной ботаники. 1. Мак. *Этнографическое обозрение*. 1899. № 1–2. С. 18–54.
33. Дмитрук Н. З селянського побуту XIX ст. Львів, 2015. 95 с.
34. Добровольский В. По Херсонской губернии, заметки из поездки в 1892 г. Херсон, 1894. 94 с.
35. Єгоров Є. Великі-Копані (на Херсонщині). *Вісник Одеської Комісії Краєзнавства*. Одеса, 1925. Ч. 2–3. С. 30–36.
36. Ефименко А. Исследование народной жизни. К., 1884. Вып. 1. Обычное право. 382 с.
37. Єфремов С. Щоденники 1880–1923. К. : ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. 848 с.
38. Жмуд Н. Дитина як архетип етнічної культури українців. *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського*. Вінниця, 2008. Вип. 13. С. 297–302.
39. Жмуд Н. До питання про становлення української народної педагогіки. *Матеріали до української етнології*. К., 2003. Вип. 3 (6). С. 42–45.
40. Жмуд Н. Етнічні стереотипи статевого виховання та поведінки. *НТЕ*. 2003. № 3. С. 78–82.
41. Забелин М. Народные обычаи, обряды. К., 1880. 494 с.

42. Забловський А. Соціалізація дитини в традиційній культурі українців XIX – поч. XX століть: ритуально-аритуальні аспекти. *Вісн. Київ. ун-ту імені Т. Шевченка*. К., 2004. Вип. 74–76. С. 76–80.
43. Завойко Г. Опис побуту сільського населення. Львів, 1921. 119 с.
44. Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріяли до монографії с. Старосілля. К.: Держтрест «Київ-Друк», 1926. 260 с.
45. Зеленецкий К. Записки по пути до Херсонской губернии. Вестник географического общества. 1857. Ч. 21. Кн.6. Отд. 2. С. 200–277.
46. Зеленецкий К. Записки по пути до Херсонской губернии. Вестник географического общества, 1857. Ч. 21. Кн. 5–6. 402 с.
47. Иванов П. Игры крестьянских детей. Харьков, 1898. 168 с.
48. Иванов П. Народные обычаи, поверья в Херсонской губернии. 1889. Вып. 3. Отд. 2. 66 с.
49. Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Херсонской губ. *Этнографическое обозрение*. К., 1897. № 1. С. 23–81.
50. Изъ жизни крестьянскихъ дѣтей. Этнографическіе матеріали. Въ приложеніи русскія народныя присловія. Собраль въ Херсонской губерніи. Херсон : Типографія Г. М. Вечеслава, 1882. 96 с.
51. И. Н. О выхованю. Подручникъ для женщинъ. Львовъ : Зъ друкарнъ Товариства им. Шевенка, 1881. 128 с.
52. Історія міст і сіл України. Кіровоградська область / [ред. кол. тому: Васильєв В. (голова) та ін.]. К., 1971. 712 с.
53. Історія міст і сіл України. Миколаївська область / [ред. кол. тому: Касьяненко О. (голова) та ін.]. К., 1972. 688 с.
54. Історія міст і сіл України. Херсонська область / [ред. кол. тому: Чередниченко А. (голова) та ін.]. К., 1978. 868 с.
55. Капица О. Поэзия крестьянских детей. *В помощь просвещенцу*. 1928. № 3–5. С. 34–44.
56. Кара-Васильева Т. Народна вишивка. К., 1993. 136 с.
57. Каспирович М. Народны обряды. К., 1881. 87 с.

58. Касяненко І. Звичаї в с. Волошиновка Олександрійського повіту Херсонської губернії. *Київські губернські відомості*. 1850. № 46. С. 354–371.
59. Квас О. Розвиток ідей дитиноцентризму в педагогічній теорії та практиці (друга половина XIX ст. – перша половина XX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Дрогобич, 2012. 465 с.
60. К. Д. фон Роммель. Спогади про моє життя та мій час. 1815. 236 с.
61. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 3 кн., 6 т. Факсим. вид. К.: АТ «Обереги», 1994. Кн. I. Т. 1. 400 с.
62. Кісь О. Концепція культурного релятивізму та проблема оцінки становища жінки у традиційних суспільствах. *НЗ*. 1997. № 4. С. 253–263.
63. Кісь О. Особливості соціалізації дівчаток в українській сім'ї XIX – початку XX ст. *Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян. Збірник наукових праць*. К., 1999. С. 49–55.
64. Кісь О. Подружні стосунки в традиційній українській сім'ї (до питання егалітарності). *Етнос. Культура. Нація: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної н.-п. конф., 29–31 жовтня 1998 р.* К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, 1999. С. 70–77.
65. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации. Одесса., 1869. 180 с.
66. Ковалев В. Историческое развитие быта, брака и семьи. К.: Изд. Прометей, 1931. 184 с.
67. Ковбас Б., Костів В. Родинна педагогіка. У 3-х т. Том I. Основи родинних взаємовідносин. Івано-Франківськ, 2006. 288 с.
68. Колесса Ф. Людові вірування. Етнографічний збірник. Т. V. С. 176–198.
69. Коломийченко Ф. Різдвяні обряди і звичаї Херсонщини. *Матеріали до української етнології*. Львів, 1918. Т. 18. С. 142–154.

70. Коломийченко Ф. Сільські забави Херсонщини. *Матеріали до української етнології*. Львів: Наукове т-во ім. Т. Шевченка, 1918. Т.18. С. 123–141.
71. Комаровъ М. Нова збірка народнихъ прыказокъ прысливъивъ, помовокъ, загадокъ и замовлянь. Одеса : Типо-литографія Е. И. Фесенко, 1890. 126 с.
72. Кониский И. Заметки о нашей сельской жизни. *Основа*. 1862. Сентябрь-Октябрь. С. 1–11.
73. Косач-Кривинюкова О. З подорожі до південного села. *Побут*. 1920. Ч. 4–5. С. 28–34.
74. Костенко О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 2008. 272 с.
75. Костомаров Н. Семейный быт в произведениях народного песенного творчества. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Кн.8. Т. XXI. К., 1906. 1081 с.
76. Кочубинський А. Матеріали для етнографії. *Степ*. 1889. Т. 15. С. 828–840.
77. Кравець О. Сімейний побут і звичаї українського народу. Історико-етнографічний нарис. К.: Наукова думка, 1966. 200 с.
78. Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по-деяких інших, недалеких від цього села місцевостях Херсонської губернії: Етнографічні матеріали. Житомир, 1916. 160 с.
79. Кравченко В. Пісні, хрестини та весілля. Херсонська губернія. Житомир, 1915. 200 с.
80. Красовський А. Майбутній чоловік і батько. К., 1996. 79 с.
81. Кузеля З. Про студії над дітьми. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1907. Т. IX. С. XI–XXIII.
82. Культурно-побутові процеси України / [ред. Ю. В. Іванової]. К., 1999. 190 с.
83. Лазаревский А. Описание Херсонской губ. К., 1902. Т. 3. 201с.
84. Левицкий О. Очерки народной жизни во второй половине XIX века. К., 1902. 311 с.
85. Лепкий Д. Деякі вірування про дитину. *Зоря*. 1886. № 15–16. С. 269–279.
86. Лепкий Д. Селянська дитина. Коломия, 1907. Вип. 25. Т. 39. 189 с.

87. Лепкий Й. Два-три слова о вихованню дітей по селах і малих містах наших. *Зерна. Читанка для руських селян і міщан*. Львів, 1877. С. 36–46.
88. Логвінова В., Усов О. Моральне виховання українських дітей на початку ХХ ст. К., 1995. 301 с.
89. Мазюта М., Сявавко Є. Сімейний побут. Історико-етнографічне дослідження. К.: Наукова думка, 1987. 223 с.
90. Макаров М. Добавок к заметкам моим о землях Херсонских. *Киевская старина*. 1846. № 3. С. 91–117.
91. Максимович М. Дни и месяцы украинского селянина. 1850. Кн. 1. 189 с.
92. Маракуев В. Из путевых записок. К., 1886. 42 с.
93. Маркевич А. Исторические записки: в 5 т. Тип. Августа Семена, 1857. Т. 1. 387 с.
94. Маркевич Н. Народные обычаи, поверья, кухня и напитки. К., 1860. 56 с.
95. Маркевич Н. Народные обычаи. К., 1870. 56 с.
96. Маркович В. Знахарки нового типа. *Киевская Старина*. 1863. Т. 35. С. 413–429.
97. Мацейків Т. Трудове виховання підростаючого покоління в українській народній педагогіці. *Радянська школа*. 1990. № 6. С. 79–81.
98. Машкин Б. Этнографический сборник. К., 1926. 112 с.
99. Милорадович В. Життя селянина Херсонської губернії. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія* [упор., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк]. К. : Либідь, 1991. С. 170–341.
100. Милорадович В. Народные обряды и песни Херсонской губернии, записанные в 1888–1895 гг. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Харьков, 1897. Т. 6. 223 с.
101. Молодик М. Спомини. Мемуари та щоденники. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев. Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. С. 335–336.

102. Найден О. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. К.: Артєк, 1999. 256 с.
103. Народна культура українців: іст.-етнол. дослідж. : у 5 т. Т. 1 : Діти. Дитинство. Дитяча субкультура / наук. ред. М. Гримич. К. : Дуліби, 2008. 400 с.
104. Некрилова А. Роль батька в традиційній народній педагогіці. К., 1994. 84 с.
105. Никонов С. Крестьянский правопорядок и его желательное будущее. Х., 1906. С. 10.
106. Окольніча Т., Яковенко С. Закономірності та складові процесу статево-вікового виховання дітей в українській селянській родині Херсонської губернії ХІХ – першої чверті ХХ століття. *Наука і техніка сьогодні* (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Фізико-математичні науки»). Випуск № 12(12). Київ, 2022. С.138–148.
107. Окольніча Т. Яковенко С. Закономірності та складові процесу статево-вікового виховання дітей в українській селянській родині Херсонської губернії ХІХ – першої чверті ХХ століття. *Наука і техніка сьогодні* (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Фізико-математичні науки»). Випуск № 12 (12). Київ, 2022. С.138–148.
108. Описание Херсонского уезда. 1920. 97 с.
109. Осадчий Т. Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии: Историческое описание. Херсон, 1891. 162 с.
110. Отчет члена совета Крестьянского поземельного банка Ф. Воропонова об исполнении в 1886 г. командировки в южные губернии для обследования переселенческих земельных покупок совершенных с помощью Крестьянского банка. Одесса., 1887. 51 с.
111. Охримович В. Жіноча доля. *Народ*. 1890. Ч. 18. С. 277–279.
112. Павлюк С. Етнографічні дослідження побуту українських селян ХІХ – першої половини ХХ ст. Львів, 2012. 123 с.

113. Падалка Л. Что сказало население Херсонской губернии о своем старом быте (1896–1898 гг.). Херсон, 1905. 86 с.
114. Пономарьов А. Дошлюбне спілкування молоді. Історико-етнографічне дослідження. К.: Видавництво НКЦ «Доля», 1984. 234 с.
115. Пономарьов А. Розвиток шлюбно-сімейних відносин в Україні. К.: Наук. думка, 1989. 317 с.
116. Понятенко П. Некоторые детские игры в селе Маяках Херсонской губернии. *Киевская Старина*, 1902. №7. С. 401–407.
117. Постовий В. Сім'я і родинне виховання : концепція. *Рідна школа*. 1996. № 11–12. С. 34–37.
118. Потєбня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. Харьков, 1914. 219 с.
119. Ракава Л. Еволюція традицій виховання в українців у ХХ ст. К., 2009. 289 с.
120. Розанов В. Семейный вопрос. Т. 1. К., 1903. 312 с.
121. Розинаєва Г. Материнство і батьківство. К., 1994. 59 с.
122. Розуменко Ю. Етнографічне вивчення Півдня України в ХІХ ст. *НТЕ*. 1985. №4. С. 37–39.
123. Рубель В. Історія... Мемуари та щоденники. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев. Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2005. С. 101–182.
124. Рыбников П. Этнографические заметки о детях и молодежи до 14 лет в Херсонской губернии. К., 1926. 106 с.
125. Савченко И. Сельская хроника. *Друг народа. Народная газета Юго-западного края*. 1870. № 15. С. 236–239.
126. Сахаров И. Сказания о семейной жизни своих предков. К., 1836. 234 с.
127. Свадебные и другие народные обычаи. *Киевская старина*. 1805. №. 5. С. 245–253.

128. Сикачинский В. О суевериях, встречаемых на праздник Рождества Христова в Елисаветградском уезде. *Киевские губернские ведомости*. 1860. № 30. С. 188–194.
129. Сільські забави Херсонщини. Зап. Ф. Коломийченко від Марії Коломийченкової. *МУЕ*. Херсон, 1918. Т. XVIII. С. 132–142.
130. Сільські обряди Херсонщини Зап. Ф. Коломийченко від Марії Коломийченкової. *МУЕ*. Херсон, 1918. Т. XVIII. С. 142–154.
131. Скальковский А. Заселение Южной Украины. Одесса, 1857. 296 с.
132. Скальковский А. Опыт статистического описания южного края: в 2 т. Одесса, 1850. Т. 2. 358 с.
133. Скрипник Г. Народні знання. Народні вірування, демонологія, космогонія. *Українська минушина*. К., 1993. С. 205–226.
134. Смолянинов К. История Одессы. Одесса, 1863. 239 с.
135. Старков В. Традиційна ігрова культура населення України. К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2009. 402 с.
136. Статистическое описание Херсонской губернии. С. 97–144.
137. Стельмахович М. Народна педагогіка. К.: Радянська школа, 1985. 312 с.
138. Степанов Ф. І. Населення України в 50–60-х рр. XIX ст. *УІЖ*. 1996. № 1. С. 76–81.
139. Сорокин Г. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания. *Сборник Херсонского земства*. Херсон, 1890. № 7. С. 20–55.
140. Сумцов М. Історично-етнографічна розвідка. Харків, 1916. 240 с.
141. Сумцов Н. Культурные переживания. *Киевская Старина*, 1889. Т. 26. № 8. С. 402–427.
142. Сумцов Н. Культурные переживания. *Киевская Старина*, 1889. Т. 26. № 9. С. 631–652.

143. Сумцов Н. Культурные переживания. *Киевская Старина*, 1889. Т. 27. № 10. С. 18–51.
144. Сумцов Н. Культурные переживания. *Киевская Старина*, 1890. Т. 29. № 5. С. 327–341.
145. Сумцов Н. О народных воззрениях на новорожденного ребенка. *Журнал Министерства народного просвещения*. К, 1880. № XI. С. 68–94.
146. Сявавко Є. Етнопедогогіка. Мала енциклопедія українського народознавства. Л., 2007. 832 с.
147. Сявавко Є. Українська етнопедогогіка в її історичному розвитку. К.: Наукова думка, 1974. 152 с.
148. Терещенко А. Народний побут. К., 1999 (Перевидання: Т. I–IV. К., 1847–1848). 431 с.
149. Труды этнографическо-статистической экспедиции: материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П.: в 7 т. Типография П. Безобразова и комп., 1872. Т. 1. Вып. 1.: Верования и суеверия. 228 с.
150. Труды этнографическо-статистической экспедиции: материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П.: в 7 т., 1872. Т. 2.: Сказки. 688 с.
151. Труды этнографическо-статистической экспедиции: материалы и исслед., собр. д. чл. Чубинским П. П.: в 7 т., 1874. Т. 5.: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. 1209 с.
152. Трусевич И. Праздничные обряды Херсонской губернии. *Киевлянин*. 1865. № 108. С. 427–435.
153. Турченко Г., Турченко Ф. Ювілей на крові. Запоріжжя, 2015. 176 с.
154. Тютрюмов И. Крестьянская семья. К., 1879. 156 с.
155. Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под. ред. Ф. Волкова и др., 1916. Т. 2. Жизнь и знание. 706 с.
156. Українська родина: родинний і громадський побут / упоряд. Л. Орел. К. : В-во ім. О. Теліги, 2000. 424 с.
157. Федяєва В. Трудове виховання в селянській родині кінця ХІХ – початку ХХ століття в Україні. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні*

методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: [зб. наук. пр.]. К. ; Вінниця : ДОВ Вінниця, 2004. Вип. 6. С. 82–86.

158. Філякос У. Ураїнські народно-педагогічні традиції ХХ ст. К., 2005. 156 с.
159. Франко І. Людові вірування. *Етнографічний збірник*. Т. V. 200 с.
160. Хома Т. У витоків Херсонщини. *Програма-тези наукової конференції «Культура Херсонщини»*. Херсон, 1990. С. 34–35.
161. Хоменко А. Сім'я в процесі перебудови. Харків, 1920. 91 с.
162. Чернявская С. Херсонская губерния. Сборник Херсонского историко-филологического общества. Вып. 1. Херсон, 1911. Т. 5. 178 с.
163. Чирков А. Краткий исторический очерк г. Херсона. Херсон, 1864. 17 с.
164. Чубинский П. Очерк украинских народных юридических обычаев и понятий. К., 1869. 341 с.
165. Чугуевець П. Деревенская жизнь. *Южный край*. 1883. № 1040. С. 2–3.
166. Шабельцев С. Сімейне виховання українців (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. дис. ... докт. пед. наук: 07.00.03. К., 2005. 416 с.
167. Шарович И. Юридические обычаи крестьян Херсонской губернии. Х., 1886. 198 с.
168. Шишкина О. Записки и воспоминания в 1845 году. К., 1848. 353 с.
169. Шушляннікова Н. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія. Херсон : Вид. ХДУ, 2003. 207 с.
170. Щегельський В. Палиця як традиційний предмет у дитячих іграх пастухів. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Кам'янець-Подільський, 2008. Т. 11. С. 374–383.
171. Щербак І. Діти в традиційних обрядах українців. НТЕ 2003. № 3. С. 71–77.
172. Яковенко С. Виховання селянських дітей в українській родині за статевим розмежуванням (Херсонська губернія ХІХ – перша чверть ХХ століття). *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький:

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, 2022. Випуск 206. С. 59–65.

173. Яковенко С. Ігри та забави як засоби статево-вікового виховання селянських дітей Херсонської губернії (XIX – перша чверть XX століття). *The 8th International scientific and practical conference «Modern research in world science»* (October 29–31, 2022) SPC «Sci-conf.com.ua». Lviv, 2022. С. 664–668.
174. Ярошинська О. Розвиток поглядів на інститут батьківства в історії української етнопедагогіки: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. НПУ ім. М. П. Драгоманова. К., 2005. 18 с.
175. Ястребов В. Материалы по этнографии, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии В. Ястребовым. Одесса, 1894. 125 с.
176. Ястребов В. Материалы по этнографии, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии. I. Суеверия и обряды. II. Легенды сказки и рассказы. Одесса: Тип. Одес. военного округа. 1896. 325 с.
177. Ястребов В. Новые данные о детях Херсонской губернии. *Киевская старина*. 1896. № 10. С. 110–128.
178. Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи Херсонской губернии. Оттиск из журнала «Киевская Старина». К., 1896. 19 с.
179. Ястребов В. Прозвища Херсонской губернии. Этнографический очерк В. Ястребова. Одесса, 1893. 79 с.
180. Ящуржинський Х. Весенние хороводы, игры и песни в Херсонской губернии. *Киевская Старина*. 1889. Т. XXV. С. 621–626.
181. Ящуржинский Х. Поверья и обрядности родин и крестин. *Киевская старина*. 1893. № 7. С. 74–83.

Архівні джерела:

182. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 83. Архів Івана Михайловича Каманіна. 1886. 3 арк.

183. ІМФЕ. Етнографічна комісія ВУАН. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 202 а. Етнографічні матеріали з Херсонщини, 1912 р. 35 арк.
184. ІМФЕ. Етнографічна комісія ВУАН. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 332. Зубченкова О. Про чоловіків та жінок, 1887. 15 арк.
185. ІМФЕ. Етнографічна комісія ВУАН. Ф. 1. Оп. 6. Од. зб. 621. Етнографічні та фольклорні матеріали з Херсонщини 1927–1935 р. 162 арк.
186. ІМФЕ. Етнографічна комісія ВУАН. Ф. 1. Оп. 7. Од. зб. 308. Прикмети, вірування, звичаї та обряди, зв'язані з святами весняного та літнього циклу, 1848–1849 рр. 296 арк.
187. ІМФЕ. Етнографічна комісія ВУАН. Ф. 1. Од. зб. 182. Звичай та обряди, зв'язані з кумами. 1899 р. 34 арк.
188. ІМФЕ. Етнографічна комісія ВУАН. Ф. 1. Од. зб. 332. Про роботу чоловічу та жіночу. Деякі обряди і звичаї. 1927 р. 15 арк.
189. ІМФЕ. Етнографічна комісія ВУАН. Ф. 1. Од. зб. 349. Звичай та обряди, зв'язані з дитиною. 1908–1909 рр. 40 арк.
190. ІМФЕ. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 332. Зубченкова О. Про чоловіків та жінок. 1854–1878. 55 арк.
191. ІМФЕ. Ф. 3. Од. зб. 302. М. М. Білозерський. Життя людини 1. Дитинство, отроки. 2. Сімейні відносини, 1871. 56 арк.
192. ІМФЕ. Кравченко В. Ф. 15. Од. зб. 256. Ю. Федькович. Народний календар. Ч. V. 193 арк.
193. ІМФЕ. Кравченко В. Ф. 15. Лічилки, дитячі ігри та гри взагалі. Записи В. Кравченка та копії зняті їм, 1912–1934 рр. 188 арк.
194. ІМФЕ. В. Кравченко. Ф. 15-3. Од. зб. 124. Програма по збиранню матеріалів про обряди: народження, перші кроки виховання дітей та інші обряди, сполучені з народженням. 88 арк.
195. ІМФЕ. В. Гнатюк. Ф. 28. Оп. 2. Гнатюк В. Улиця. 1897. 78 арк.
196. ІМФЕ. Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Ф. 29-2. Од. зб. 37. Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях (без дати). 73 арк.

197. ІМФЕ. Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Ф. 29-2. Од. зб. 108. Петров В. Українські варіанти легенди про жінку (без дати). 10 арк.
198. ІМФЕ. Ф. 43. Од. зб. 312. Рябий М. В. Моя краєзнавча праця. 2 арк.
199. ІМФЕ. Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка. Ф. 43-5. Од. зб. 277. Родинний та громадський побут, звичаї та обряди. 1903 р. 27 арк.
200. ІМФЕ. Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка. Ф. 43-5. Од. зб. 279. Родинний та громадський побут, звичаї та обряди. 1908 р. 27 арк.
201. ІМФЕ. Ф. 83. Оп. 1. Спр. 111. Свідчення по Херсонській губернії. 51 арк.
202. ІМФЕ. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 8. Про що пишуть сількори: інформаційний бюлетень редакції газети «Радянське село» за вересень 1918 р. 95 арк.
203. ІМФЕ. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 1. Про що пишуть сількори: інформаційний бюлетень редакції газети «Радянське село» за вересень 1919 – лютий 1920 р. 131 арк.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження, реалізовані мета і завдання надали підстави сформулювати наступні висновки. Херсонська губернія XIX – першої чверті XX ст. є регіоном з характерними особливостями виховного впливу на дітей в селянській сім'ї.

1. Історіографічний огляд аналізованої у дисертації проблеми свідчить, що вивчення аспектів виховання дітей в українській селянській сім'ї XIX – першої чверті XX ст. представлено у наукових працях історичного та історико-педагогічного напрямів. Відзначаючи різноманітність і різноплановість наукових доробок встановлено, що спеціальні дослідження проблеми виховання дітей в селянській сім'ї Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст. відсутні.

Дослідження означеної проблеми стало можливим за рахунок вивчення її джерельної бази, адже існує досить велика кількість вітчизняних етнографічних джерел, які висвітлюють зміст, шляхи, засоби родинної педагогіки. Їх комплексне вивчення, аналіз та узагальнення дозволили розкрити зміст та особливості сімейного виховання дітей в Херсонській губернії XIX – першої чверті XX ст.

Джерельну базу дослідження поділено на дві групи: першоджерела та умовно вторинні джерела. Першоджерелами нашого наукового пошуку стали публікації етнографів XIX – першої чверті XX ст., у яких розкрито особливості життєвого побуту українських селян, погляди на сімейні традиції та стосунки між членами селянської родини, складові виховання дітей у селянській сім'ї Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст. Вони різняться за тематикою, жанровою специфікою, ступенем розкриття питання, глибиною, рівнем науковості.

Другу групу – умовно вторинні джерела – утворюють етнографічні дослідження другої половини XX–XXI ст., присвячені вивченню різних сторін життєдіяльності української селянської сім'ї Херсонської губернії

XIX – першої чверті XX ст., зокрема й виховання дітей. Вони є одночасно джерелознавчими працями і джерелами, оскільки спираються на першоджерела.

2. Проведений історико-педагогічний аналіз сімейного виховання в регіоні у XIX – першій чверті XX ст., дозволив визначити, що специфіка виховного впливу на дітей визначалась приналежністю сім'ї до тієї чи тієї соціальної групи.

Встановлено, що найпоширенішим типом сім'ї Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст. була селянська. Виховання дітей у такого типу сім'ї розглядаємо як форму виховання, що ґрунтувалось на: досвіді народу у сукупності форм, методів, засобів виховання та соціалізації; поєднанні цілеспрямованих, усвідомлених та соціально бажаних дій батьків з повсякденним впливом родинного побуту; взаємодії дітей і батьків у процесі спільної життєдіяльності; спрямуванні на підготовку дітей до життя в існуючих соціальних умовах, набуття ними знань, умінь і навичок, необхідних для трудового життя в умовах традиційного суспільства.

З'ясовано, що особливості сімейного виховання селянських дітей Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст. сформувалися під впливом соціально-економічних та етнічних процесів, що відбувалися в цьому регіоні: заселення губернії представниками різноманітних за своїм соціальним та національним складом; стрімкий розвиток промисловості та сільського господарства; незначне поширення кріпацтва; прагнення збереження національної ідентичності; незначна економічна залежність від поміщиків, що дозволяло практично вільно брати шлюб.

Заселення та соціально-економічний розвиток регіону вплинули на шлюбно-сімейні стосунки його мешканців, що позначилося на специфіці виховання дітей у родині Херсонської губернії, яка зумовлювалась способами господарювання та виховними традиціями. Як наслідок господарсько-економічної необхідності аграрного суспільства XIX – першої чверті XX ст., показники шлюбності були високими. Досліджено, що необхідність шлюбу

визначалась, насамперед, суспільною потребою у народженні й вихованні дітей як продовжувачів роду, які мали берегти, примножувати та передавати родинну звичаєво-обрядову культуру наступним поколінням. У дітях батьки бачили насамперед гарантію в нових робочих руках, нащадки могли б допомогти забезпечити господарчу стабільність сім'ї та їхню старість.

Встановлено, що розлучення було нехарактерним для українського селянського суспільства та мало регіональні відмінності. Під впливом модернізаційних процесів наприкінці XIX ст. у селянському середовищі еволюціонували погляди на шлюб, спостерігалася тенденція до збільшення кількості розлучень, пришвидшується процес поділу нерозділених сімей, що вело до змін у внутрішньо-сімейних стосунках (зменшувався авторитаризм батька, втрачалася безправність невістки тощо). Найшвидше цей процес відбувався у Херсонській губернії, що пояснюється більш інтенсивним розвитком капіталістичних відносин у регіоні.

3. Встановлено, що у XIX – першій чверті XX ст. статеві-вікова структура традиційного суспільства була неформалізованою інституцією. Поділ за віковими ознаками призводив до виокремлення вікових груп дітей. В Україні дітей від народження до 7 років називали «малими дітьми». Для Херсонської губернії специфічними були погляди на цей віковий період дитячого життя. У регіоні «малою» дитину почали називати тільки тоді, коли вона вже починала бігати, до цього часу використовувалась назва «сосунок». Дітей 7–14 років в Херсонській губернії, як і в усіх регіонах України називали «отроками».

З'ясовано, що одним із важливих періодів життя дитини, в якому закладалися основи фізичного, трудового, морального виховання був період від народження до 7 років.

Встановлено, що одне з провідних місць у сімейному вихованні дітей Херсонської губернії XIX – першій чверті XX ст. від народження до 7 років займали обрядодії, присвячені забезпеченню їх здорового життя та передбаченню й впливу на майбутнє дитини. Обрядовість Херсонської губернії майже не відрізнялася від обрядодій в інших регіонах України, але

мала й деякі особливості (обряд ім'янаречення новонародженої дитини здійснювався хрещеними батьками; особливого значення при хрещенні надавалося крижму; обряду передачі дитини через вікно доповнювався її «купівлею – продажем»; постриг дитини до виповнення року).

Доведено, що у період дитячого життя від народження до 7 років відбувся процес залучення дитини у родину та громаду, що охоплював комплекс інкорпорууючих обрядодій, які були спрямовані на поступове її залучення в систему соціальних відносин. Поруч з матір'ю та батьком, представники громади також забезпечували соціальну інкорпорацію дитини до спільноти. У Херсонській губернії такими представниками були хрещені батьки.

Обгрунтовано, що основним завданням батьків у вихованні малої дитини у XIX – першій чверті XX ст. було забезпечення її нормального фізичного розвитку. Особливого догляду потребували немовлята, їх супроводжували різноманітні охоронно-профілактичні обряди, що були характерними для всіх регіонів України (перше купання, перше вкладання в колиску, перші кроки), у Херсонській губернії вони здійснювалися з деякими регіональними відмінностями.

Батьки піклувалися про харчування дитини, прищеплювали основи гігієни тіла та середовища, у якому мешкала дитина. Окремі етапи дитячого зросту символізувалися вмінням сидіти, повзати, ходити, говорити тощо. Як засоби фізичного розвитку малої дитини використовувались спеціальні дитячі «меблі»: колиски, сиділки, стоялки, ходунки, бігунки.

Провідним фактором виховання дітей у селянській родині у всіх регіонах України була праця. Вектор праці у селянській родині Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст. був домінуючим у вихованні дітей. Віковий період з 7 до 14 років – отроцький – пов'язувався із залученням дітей в активне соціально-господарське життя сім'ї, сільської громади – розпочиналася активна трудова діяльність шляхом нагромадження практичного досвіду, виконання щоденних доручень і обов'язків для набуття

статусу соціально значущих членів сільської спільноти, забезпечення обізнаності в певному ремеслі чи промислі.

Система трудового виховання у селянській сім'ї була чітко диференційована відповідно до вікових і статевих особливостей дитини. Спільна праця хлопчиків та дівчаток у господарстві українського селянина Херсонської губернії використовувалася у скотарстві (випас худоби), охороні посівів, рибальстві, збиральництві, які були притаманними для регіону з огляду на сприятливі географічно-кліматичні умови.

Відмінності в оволодінні дітьми чоловічими й жіночими видами праці були досить суттєвими, і виховання фактично поділялося на два окремих процеси: виховання хлопчиків і виховання дівчаток із особливими для кожного цілями, змістом, формами. Оскільки економіка Херсонської губернії мала чітко окреслений аграрний характер, виховання дитини в сім'ї селянина-хлібороба спрямовувалось на раннє залучення її до праці на землі. Як наслідок, більше уваги приділялося роботі в полі чи на присадибній ділянці. У цьому полягала відмінність даного напрямку виховного впливу в порівнянні з іншими регіонами України.

Доведено, що тяжка землеробська праця вимагала надання важливого значення фізичному розвитку отроків, метою якого було виховання загартованої та витривалої особистості, яка б могла повноцінно працювати. Встановлено, що основним методом фізичного виховання в сім'ї було загартування дітей. Оскільки селяни Херсонської губернії мешкали серед природи з чистим і свіжим повітрям, загальнодоступним засобом загартування дітей були оздоровчі сили природи – вода, сонячні промені, свіже повітря, які поєднувалися з раціональним харчуванням і повноцінним руховим режимом.

Обґрунтовано, що українській селянській сім'ї XIX – першої чверті XX ст. притаманні моральні категорії: відповідальність батьків за виховання дітей, авторитет батьків, достоїнство сім'ї. Моральне виховання спрямовувалось на передання дитині системи уявлень про правильну і неправильну поведінку, яка вимагала виконання одних дій і забороняла інші. Завдання морального виховання полягали у формуванні в дітей поваги до

праці та її результатів, почуття цінності сім'ї, поваги до старших, гуманної взаємодії з природою. Так як у посушливих степах регіону нагальною була проблема з водою, особлива увага зверталася на прищеплення дітям моральних норм, щодо збереження водойм.

З'ясовано, що засобами формування моральної поведінки селянських дітей отроцького віку ХІХ – першої чверті ХХ ст. були залучення до народних ремесл та промислів, розповіді старшого покоління про злих і добрих духів, заборони, свята. Для Херсонської губернії специфічними були святкування релігійних свят. У регіоні побутували характерні лише для нього форми відзначення Святвечора, Різдва, Великодня.

4. Розглядаючи селянське суспільство як традиційне, виокремлено його характерну ознаку – розподіл у суспільстві економічних і соціальних ресурсів за ознакою статі. Встановлено, що установка на диференційоване виховання хлопчиків і дівчаток, на відмінності в їхній системі цінностей і життєвих орієнтирах спостерігалася в усіх регіонах України. Аргументовано, що існування гендерної стратифікації та існуючих на соціокультурному рівні гендерних стереотипів зумовлювало вибудовування селянськими дітьми поведінки та культивування у собі рис характеру, життєвих орієнтирів як майбутніх чоловіків і жінок.

Доведено, що в українській традиції сімейного виховання існувала практика цілеспрямованого виховання дітей відповідно до культурних нормативів мужності та жіночності, що досягалося за рахунок стійких, повторюваних виховних впливів батьків на дітей, у результаті яких хлопчики і дівчатка переймали та розвивали батьківські цінності, установки, сприймали гендерні ролі, моделі поведінки.

Виявлено закономірності статево-вікової диференціації: зв'язок процесу виховання із повсякденним життям та характером трудової діяльності селянської родини; єдність педагогічних вимог родини і сільської громади; ефективність виховання досягалося за рахунок впливу на внутрішній світ дітей та формування у них «образу Я» як представника чоловічої або жіночої статі.

Визначено особливості статево-вікової диференціації дітей у селянській родині: наслідування, копіювання та відтворення досвіду загальноприйнятих взаємин чоловіка та дружини, батька і матері з дітьми з огляду на їхню статево приналежність; комплексний підхід до здійснення виховання дітей (єдність мети, методів і засобів); варіативність, послідовність і неперервність виховних дій батьків у процесі виховання дітей відповідно їх статі.

Доведено, що дієвими засобами формування адекватних віку та статі гендерних ролей дітей в українській селянській родині були етнопедагогічні ідеали матері і батька, праця, дитячі ігри та іграшки.

Констатовано, що споглядання дітьми «ідеальних» образів справжньої жінки-матері та чоловіка-батька, традиційного розподілу праці між ними впливало на закріплення норм взаємодії між дітьми різної статі, визначало їхні сімейні ролі та обов'язки в українській селянській родині.

Отже, у дисертації визначено мету (виховання корисної для сім'ї та громади особистості, формування прагнення до забезпечення родини необхідними ресурсами для життя), зміст (підготовка молодого покоління до активної участі у трудовому, суспільному та духовному житті сім'ї та громади) та завдання (піклування про фізичний розвиток, здоров'я, передання трудових знань, умінь, навичок, привчання до ведення та організації домашнього побуту, передача знань, умінь у певному ремеслі чи промислі, формування духовного світу) виховання дітей в селянській сім'ї Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст., що реалізовувались на різних вікових періодах життя дітей.

Розв'язання поставлених завдань уможливило досягнення мети дисертації, що однак не вичерпує всіх аспектів вивчення виховання дітей в сім'ї Херсонської губернії XIX – першої чверті XX ст. На нашу думку, подальшого вивчення потребує питання проблема трансформації родинного виховання, взаємин батьків і дітей різної статі. Вивчення цих проблем може стати предметом окремих історико-педагогічних досліджень.

ДОДАТКИ

Додаток А

Розташування членів української селянської родини за столом, початок ХХ ст.

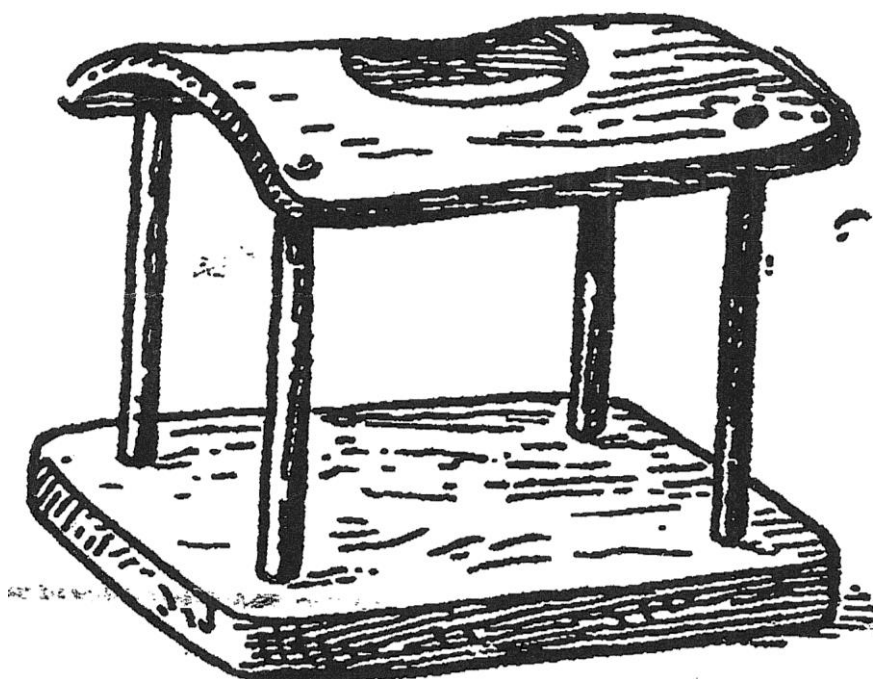
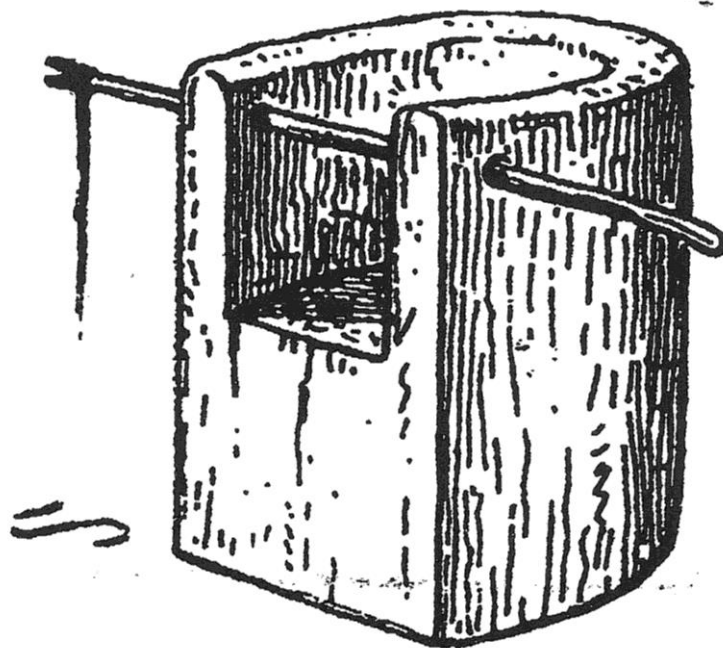

Джерело: Електронна база Української Асоціації Усної Історії
<http://www.womenhistory.org.ua/index.php/elektronni-resursi/16-elektronna-biblioteka>
<http://www.kray.com/img/508-krestyanskaya-semya-za-obedom.jpg>

Традиційна іграшка українських селянських дівчаток – кукла

Експозиції Державного музею дитячої іграшки, м. Київ.

Дитячі меблі

Підвісна колиска в українській хаті в XIX – першій чверті XX ст.

Українська селянська родина (Херсонщина, 1900 р.)

Джерело: Електронна база Української Асоціації Усної Історії
<http://www.womenhistory.org.ua/index.php/elektronni-resursi/16-elektronna-biblioteka>
<http://www.kray.com/img/508-krestyanskaya-semya-za-obedom.jpg>

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, 25006, тел. (0522) 32-08-89, факс (0522) 24-85-44
E-mail: mails@cuspu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125415

На № 14 лютого 2023 р. від № 12-н

Д О В І Д К А

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Яковенка Сергія Анатолійовича на тему: «Виховання дітей в українській селянській
сім'ї Херсонської губернії (XIX – першої чверті XX століття)», подану на здобуття
ступеня доктора філософії, зі спеціальності 011 – Освітні, педагогічні науки

Упродовж 2022-2023 р. результати дисертаційного дослідження
Яковенка С. А. було впроваджено у Центральноукраїнському державному
університеті імені Володимира Винниченка у процесі професійної підготовки
здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня.

Викладачі університету визнали актуальність результатів дослідження, адже
серед актуальних проблем розвитку і зміцнення української держави важливе місце
посідає засвоєння історичного, традиційного досвіду українського народу в
сімейному вихованні. Сім'я була, є і буде осередком суспільних відносин, який
постійно розвивається та характеризується багатовекторністю своїх взаємозв'язків та
взаємозалежностей.

Розуміння сутності та особливостей сімейного виховання в українській родині
неможливе без урахування регіонального аспекту, зокрема таких його чинників, як:
специфіка заселення та господарського освоєння краю, економічний стан; динаміка
розвитку сімейних стосунків; особливості формування сім'ї, її типу тощо.

З огляду на вищезазначене, впровадження результатів наукового дослідження,
яке здійснював Яковенко С. А. у Центральноукраїнському державному університеті
імені Володимира Винниченка є обґрунтованим та своєчасним.

Результати дослідження були творчо використані викладачами при підготовці
фахівців першого (бакалаврського) рівня та апробовані через змістовний контент
навчальної дисципліни «Педагогіка».

Результати впровадження обговорено і схвалено на засіданні кафедри педагогіки
та спеціальної освіти Центральноукраїнського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка (протокол № 12 від 2 січня 2023 р.).

Проректор з наукової роботи

Лілія КЛОЧЕК

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(КДПУ)

пр. Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, 50086, тел. (056) 470-13-34
E-mail : kdpu@kdpu.edu.ua, Код ЄДРПОУ 40787802

09 ЛЮТ 2023

№ 08-40/3

На № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи Яковенка Сергія Анатолійовича на тему: «Виховання дітей в українській селянській сім'ї Херсонської губернії (XIX – першої чверті XX століття)», подану на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Упродовж 2022 р. результати дисертаційної роботи Яковенка С. А. було впроваджено у Криворізькому державному педагогічному університеті у процесі професійної підготовки здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня.

Викладачі університету визнали, що впровадження результатів наукового дослідження, яке здійснював Яковенко С. А., є обґрунтованим та своєчасним.

У ході викладання навчальної дисципліни «Загальна педагогіка» викладачі університету скористалися матеріалами дослідження, схвально відгукнувшись на урахування в дисертації регіонального аспекту, особливо відзначили актуальність виокремлення історичного періоду XIX – першої чверті XX ст., адже саме цей період історії розвитку педагогічної думки є цікавим з огляду на його культурницький та народницький характер. Саме у цей час педагогічні, культурологічні пошуки педагогів мали етнографічний, етнологічний характер, основною метою яких було збирання, висвітлення й розкриття народної педагогіки.

Результати дисертації можуть бути рекомендовані для використання в освітньому процесі закладів вищої освіти педагогічного спрямування в професійній підготовці майбутніх фахівців.

Довідка видана для подання за місцем вимоги.

В. О. РЕКТОРА

Оксана ОСТРОУШКО

001633

**ЗАКАРПАТСЬКИЙ УГОРСЬКИЙ
ІНСТИТУТ ІМЕНІ ФЕРЕНЦА
РАКОЦІ П**

90202 Україна, м. Берегово,
пл. Кошута №6, А/с: 33. тел./факс
(031-41)2-34-62, тел.: 4-28-29
✉ foiskola@kmf.uz.ua
www.kmf.uz.ua

**II. RÁKÓCZI FERENC
KÁRPÁTALJAI
MAGYAR FŐISKOLA**

90202 Ukrajna, Beregszász, Kossuth
tér 6, Pf.33. tel./fax (00-380-3141)
2-34-62, tel.: 4-28-29
✉ foiskola@kmf.uz.ua
www.kmf.uz.ua

Ресстр. № 138/UA/2023 від 26.09.2023

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Яковенка Сергія Анатолійовича на тему: «Виховання дітей в українській
селянській сім'ї Херсонської губернії (XIX – першої чверті XX століття)», подану на
здобуття ступеня доктора філософії, зі спеціальності 011 – Освітні, педагогічні науки

Упродовж 2021-2023 н р. результати дисертаційного дослідження Яковенка С. А.
було впроваджено у процесі професійної підготовки здобувачів вищої освіти першого
(бакалаврського) та другого (магістерського) рівня Закарпатського угорського інституту
імені Ференца Ракоці П.

Викладачі кафедри педагогіки, психології, початкової, дошкільної освіти та
управління закладами освіти відзначили актуальність дослідження та високо оцінили
комплексне вивчення різнопланових джерел XIX – першої чверті XX ст., історичних,
історико-педагогічних матеріалів, на основі яких дисертантом розкрито досвід
виховання дітей у селянській сім'ї Херсонської губернії протягом XIX – першої чверті
XX ст.; вивчено динаміку розвитку селянської сім'ї краю та вплив регіональної народної
традиції на специфіку виховання у родині; досвід виховання селянських дітей регіону з
урахуванням статеві-вікової стратифікації традиційного суспільства, схарактеризовано
зміст і напрями виховання дітей на різних вікових періодах їх життя (мала дитина – від
народження до 7 років; отроки – від 7 до 14 років).

Результати дослідження були творчо використані викладачами кафедри педагогіки,
психології, початкової, дошкільної освіти та управління закладами освіти
Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці П під час здійснення
професійно-педагогічної підготовки фахівців та апробовані через змістовий контент
дисциплін педагогічного спрямування.

Результати впровадження обговорено і схвалено на засіданні кафедри педагогіки,
психології, початкової, дошкільної освіти та управління закладами освіти
Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці П від 25 вересня 2023 р.
(протокол № 2).

Ректор

Степан ЧЕРНИЧКО